

A.Pirniyazova, Q.Pirniyazov,
K.Bekniyazov

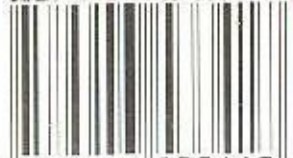
BASLAWISH KLASLARDA ANA TILIN OQITIW METODIKASI

Aa

«Sano-standart»
nashriyoti

ISBN 978-9943-5334-1-7

9 789943 533417

Toshkent – 2018

ЎЗБЕКСТАН RESPUBLIKASI
JOQARI HAMI ORTA ARNAWLI BILIMLENDIRIW
MINISTRILIGI

Pirniyazova A.Q., Pirniyazov Q., Bekniyazov Q.

**BASLAWISH KLASLARDA ANA
TILIN OQITIW METODIKASI**
(sabaqliq)

5111700 – Baslawish talim ham sport-tarbiyahq isi

«Sano-standart» nashriyoti
Tashkent - 2018

UQK: 811.512.121'242:373.3(075.8)

KBK: 74.268.1Qor

P 67

Pirniyazova A.Q., Pirniyazov Q., Bekniyazov Q. –
Baslawish klaslarda ana tilin oqitw metodikasi
(sabaqliq) - Toshkent: 2017. -280 b.

Sabaqliq pedagogikalik institutlarning - 5111700 – Baslawish talim ham sport-tarbiyalik is bekalar bagdarinda oqip atirgan studentlerge amap tayarlangan. Sabaqliqta baslawish klasta ana tilin oqitw metodikasi kursining maqset ham wazypalari, bolimler, sawat ashiw metodikasi, klasta ham klastan tis oqiw metodikasi, fonetika, grafika, grammatika, soz jasaliw, inilari oqitw metodikasi ham oqiwshilarning soylewin rawajlandirw metodikasi bilimlendiriwdi aldama qoyilgan zamanagoy talaplar tiykarinda bayan etilgen. Sonu menen birge, ilimiy-teoriyalik magliwmatlard, ameliatqa endirw usullari da sawlelendirilgen.

Juwapli redaktor:

I.Q.Pirniyazov - pedagogika ilimlerinin kandidati, docent

Pikir bildiriwshiler:

A.Tilegenov – pedagogika ilimlerinin kandidati, docent,
OzPIH Qaraqalpaqstan filiali

S.Shinnazarova - filologiya ilimlerinin kandidati, NMPi

UQK: 811.512.121'242:373.3(075.8)

KBK: 74.268.1Qor

ISBN 978-9943-5334-1-7

© Pirniyazova A.Q.,
Pirniyazov Q., Bekniyazov Q.,
© «Sano-standart», 2018

Oqitwshi balalarimizga zamanagoy bilim bersin, - dep talap qilamiz. Lekin zamanagoy bilim beriw ushin, daslep, mugallimning ozi sonday bilimge iye bolwi kerek...

I.A.Karimov

ALGI SOZ

Ozbekstan Respublikasining «Bilimlendiriw haqqinda» gi Nizaminda tomondagi sozler jazilgan. «Pedagoglarning adep-ikram qagiydalarina suyeniwi - balalarning jeke basining qadir qimbati hammetlewi. Olardi miynet, nizamlar, ata-analar, hayal-qizlarga ruwxiy, tariyxiy, madieniy-milliy ham uliwma xalqlaq urp-adetlerge himmet ruwxinda, dogerek oraliqqa gamqorliq qatnasta bolwidi tarbiyalaw shart». Bul oqitwshilarning oz kasiplerin iyelewinde juda ilken tayarliqtan otwin talap etedi.

Har qanday xizmettegi siyaqli pedagogikalik xizmet tomondagi komponentlerdi oz ishine aladi: maqset, qural, obyekt, subyekt. Pedagogikalik xizmetning maqseti tomondagilerden ibarat:

1. Oqitwshining jumisinin maqseti jamiyet tarepinen belgilenedi, yaqniy oning maqseti oqiwshilar sanasin har tarepleme rawajlanwga bagdarlagan bolwi tiyis. Pedagogikalik xizmet awladning socialliq dawam ettiriwshiligin amalge asiriwga qolaylastiradi. Pedagogikalik jagdayga haylanishi mugallim maqsetten shuqa otirp waziypani ozi tusiniwi kerek.

2. Oqitwshining jumisi basqa xizmetlerdi basqariwshi bolip, ozinshe oqiwshilarning is hareketi natijesinde payda bolatugin xizmet turi bolip tahliladi.

3. Basqa adaminin xizmetin basqariwshin quramaliqi sonda, pedagogning maqseti hamme waqt tarbiyalanwshining kelesheğine bagdarlangan. Bul maqset oqiwshilardan sen biliwin, islewin, isley biliwin kerek dep talap etedi.

Pedagog bugingi künde jasap, keleshekti duzedi. Bul ilbette qiyai ham quramali jagday. Pedagogikalik miynetning obyektii – adam. Jeke adam aqil, sezim, erk, isenim, ozin-özi tanaw usagan psixikalik proceslerden qulipleseedi.

Pedagogikalik xizmet oytin bir komponentten turadi. Ol pedagogika ham psixologiya, mugallimning is hareketindegi gumanistik bagdardi, kasiplik bilim ham uqipliqlq, pedagogikalik etika ham pedagogikalik texnika boyinsha ilimiy bilimlerdi ozine sindiredi. Mugallim miynet xizmetining procesinde oz isinin haqiqiy

shberi boladi. Asirese baslawish klass oqiwshilari jas balalarga bilim ham tarbiya beriw isinde pedagogika, metodika, psixologiya paterin jaqsi bilse gana oz isinin jetik mamani bola aladi.

Ushma bilim beretugin ham kasiip mektepleri Reformasi xahq bilimlendiriw xizmetkerlerinin aloma mekteptegi oqiw-tarbiya jumslarin hac tarepleme jetilistiriw, oqiwidin sapasin jaqsilaw, onn adisleri menen usillarin turaglı usle hım izbe-siz hayatıp bariw, asirese klasiı jurgiziletugin sabaqın tasirliigin artiriw - bugini kizitiw keshiktiriwge bolmaytugin en ahmiyetli masesei esenligin tiykurgi waziyatı etip qoydi. Haqiqatında da mektep oqiwshilarna bilim tiykarların uytiriwde, olardı kishipeyil insan etip tarbiyalaw kundelikli sabaq dawamında juzege asiriledi. Sonlıqtan da, klasiı otkeriletugin har qacday sabaq mazmunın natiyjeliligine erisiw en ahmiyetli masale bolıp tubiladi. Demek, olay bolsa, har bir sabaqta otiriletugin materialların mazmunlıligına, onn otkendeği ham hazirgi turmus talabi menen tiğiz hayamsılıgına, bilim menen tarbiyanın birligine mudarin turaglı turde diqeat awdurıw kerak boladi. Har bir sabaqta didaktikalıq principlerdi durıs qollanıw menen birge, onda oqiwshılardı kónlikpeı menen iskerligine erise bılıw shart. Bul waziyatı iske asiriw uslin oqiwshılardı sabaqqa har tarepleme pusta tayarlighı talap etilegini, turgan gap, Onn uslin alom ala tusindiriwge tiyisli bolgan materialların kólemın ham mazmunın anıqlap, ondagi en ahmiyetli orındı belgilep alıw menen sol uytiriwge tiyisli teoriyalıq materialdı sabaqın qaysı turı negizinde otiriletugin, onda oqiwidin usillari menen adislerini qacday turin qollanıw natiye beretuginin jónelastiriw alıw zarur.

Ekinshiden, sabaqta canday kórsetipeli quralıardan paydalanıw keraklıgın ham oqiwshılardı menen islenetugin jumıs turlerin anı belgilep alıw menen qatar, belgilengen 45 minut waqıttı sabaqın qarasına qaray júdá durıs hölistiriw lazim.

Ana tili oqıwıdıń mazmunı jetilisiwıdıń en ahmiyetli bólegi sabaqta jana materialdı tusindiriwdi durıs shótkemlestiriw menen birge, on oqıwshılardıń sanalı turde har tarepleme ózlestiriw uslin erisiw. Sonı uslin da mugallımın jańa materialdı bayanlawı, misallardı talap tusindiriwı júdá anıq, iqshım ham tuwrımli bolıwı tiyis. Albette, bul uslin, birinshiden, mugallım sabaqqa tayarlanganda mektep bagdarlımasın ham sabaqqa berilgen materialdı tereń uytiriw menen gana shótkemlestiriw qoymasın, oğan haylanısh qosımsha ilmiy-metodikalıq ham pedagogikalıq

adeniyatlar menen qollanbalardan oqıp shıgıp, onda bayanlanılğan ilim jetiskenliklerin sabaqqa engiziwi shart.

Ekinshiden, bayanlanıwqa tiyisli teoriyalıq materiallarga haylanısh talap alıngan misallar oqıwshılardıń bilim darejesi menen ózlestirigine saykes keliwi, onn adebiy til normalarına juwap beriwı ham ol oqıwshılardıń iskerlik uqıplıgın artiriwi lazim.

Ushinshiden, oqıwshılardı qanday bir teoriyalıq material tusindirimesin, oğan haylanısh keltirilgen misallar, yugrıy jeke sózler menen gapler, tekstler, kórkem adebiyattan alıngan har qanday zimeiler, maqul-maqallar menen qosıqlar, jumbaqlar menen jumhpashlar otiriwge tiyisli temanın mazmunına tolıq juwap beriwı ham onn menen belgili bir tutas mazmunğa iye bolıwı shart, sonı menen birge bul misallardıń ilim menen texnikanı, sanaat penen awı sojahnın jetiskenliklerine tiykarlanıwı, natiyjede ol oqıwshılardı teoriyalıq bilim beriwge gana arnayıw qoymasın, olardıń sanalı miynet etiwge bolgan sóyispenshiligin payda etiwı, dúnyağa huıyqıy kóz-qarasın qalınlestiriwi, Watandı sóyiw ideyasın boldırıw, olardı adamgershilik, dostıq qásiyetlerdi bekkem ornawı darkar.

Törtinshiden, ana tili kursın qalegen bolimı boyınsha uytiriwge tiyisli har qanday teoriyalıq material tilge haylanısh alıngan misallar menen tekstlerdi har tarepleme talıw jasaw arqalı tusindiriliwi lazim ham bul boyınsha beriletugin anıqlamalar menen qagıydalı sol talıngan misallardıń juwmağınan keltirilip shıgarılıwı kerak.

Ana tili boyınsha bilimniń maqseti minalardan ibarat desek boladı ana tili shıngıwlar oqıwshılarda dóretiwshilik, erkin pikirlew, dóretiwshilik pikirdi sóylew sharayatına say rawishte rawzeki, jazba turde durıs bayanlaw kónlikpelerin qaliplestiriw ham muajlandırıwğa bagdarlanıwı shart.

Uslinip otırgan sabaqqa kórsetilgen talaplar tiykarında jazıldı. Onn jazılıwında belgili pedagoglar K.D.I. shinskiy, A.S. Makarenko, V.A. Sukharevskiy, metodika boyınsha K. Qosimova, S. Matjonov, K. Gulonova, Sh., Sh. Yoldasheva, Sh. Sariyev, I. Gafforova, F. Berdimuratov, Q. Pirniyevov kibi ilimpazlardı miyaetleri ham pikirleri ilmiy-teoriyalıq ham metodologikalıq tarenjen tiykar boladı.

Avtorlar

I. KIRISIW

Baslawish klaslarda ana tilin oqitiw metodikasi pâniniñ predmeti hám wazıypaları

Metod sózi grekshe "metodos" sózinen alınğan bolıp, "bilw hám izleniw jolı", "teoriya", "tálimat" sıyaqlı mánilerdı bildiredi. Metodika (grekshe "methodike") qanday da bir jumstı islew, ámelge asırıw, orınlaw metodlarınıń usıllarınıń jıyndısı yaqı oqitiw usılları haqqında tálimat bilim beriw metodları, jolları, quralları haqqındağı pân bolıp tabıladi.

Baslawish klaslarda ana tilin oqitiw metodikasi pâniniñ predmeti oqıwshılardı qaraqalpaq tilin úyretiw jolları hám quralların, ana tilinde durıs sóylewdi, oqıwdı, jazıwdı, grammatika hám imlanı ózlestiriwi haqqındağı ilim.

Metodika mektep aldına qoyılğan tálim hám tárbiyalıq wazıypalardan kelip shıǵıp, ana tilin úyretiwdiń wazıypaların hám mazmunın belgileydi, tálim-tárbiya beriw procesin tekseredi, usı processtıń nızamlıqların hám bilim beriw usıllarınıń ilimiy jaqtan tiykarlanǵan sistemasın belgileydi.

Metodika pânı tómendegi máselelerdi úyrenedi:

1. Oqıtwdıń wazıypaları hám mazmunın anıqlaydı. Ne oqıtw kerek? Sorawına juwap beredi, yaǵnıy baslawish klasar ana tili kursınıń baǵdarlamaların, bilimlendiriwdiń mazmunın belgilep beredi, oqıwshılar ushın sabaqlıqlar hám qoılanbalar jaratıp, olardı quramlastırıp, nátiyjeliligin hám sáykes ekenligin baqlap baradı.

2. Oqıtw metodları, principi, usılları, sabaq hám onıń túrlerin, oqıwshılar ámeliy isleri – shıǵıwlar hám jazba jumsların izshil sistemasın islep shıǵadı, yaǵnıy qanday oqıtw kerek sorawına juwap tayarlap beredi.

3. Oqıwshılardı ana tilinen bilim beriw hám kónlikpe payda etiwde ilimiy kózqarastan eń paydalı sháráyatlar haqqındağı máselelerdi dıdalaydı, yaǵnıy nege tap solay oqıtw kerek sorawına juwap tayarlaydı. Eń paydalı materiallardı metodlardı úyrenedi, tanılǵan metodlardı tiykarlaydı, usınlardı eksperimental tekseredi.

Baslawish klaslarda ana tilin oqitiw metodikasi joqarı klaslarda ana tilin oqitiw metodikasınıń dáslepki basqısı bolıp, ol tekseretuǵın máselelerdi baslawish klass oqıwshılarına sáykes shıwıstıe úyretedi. Sonıń menen birge baslawish klaslarda ana tilin oqitiw metodikasınıń ózine tán qásiyetleri bar. Baslawish klaslarda ana tilin oqitiw grammatika, imla hám oǵan baylanıstı halda til ósiriw metodikasın da óz ishine aladı. Solardan kelip shıǵıp, baslawish klaslarda ana tilin oqitiw metodikasi pânı tómendegi wazıypalardı orınlaydı:

a) Baslawish klaslarda ana tili kursınıń mazmunı, kólemi hám bar bolǵan sistemasın, yaǵnıy (sawattı jazıwǵa úyretiw, oqıw, grammatika, imla, til ósiriw hám t.b.) baǵdarlamasın belgilew hám tiykarlaw;

b) Oqıw hám jazıwǵa bilim hám kónlikpelerdiń qalıptesiwi procesi hám usı processte oqıwshılar dus keletuǵın qıynshılıqlardı úyreniw, qáterlerdiń sebeplerin analizlew, olardıń aldın alıw hám tuwrılawǵa járdem bertuǵın jumıs túrlerin islep shıǵıw;

c) Ana tilinen beriletuǵın oqıw materialların oqıwshılar anıq túsiniw hám pıxta ózlestiriwge olardı ámeliyatta sinawǵa hám oqıwshılardıń ulıwmalıq rawajlanıwına yaǵnıy zeyni, eslew qábileti, gázetiwsheńligin, yadta saqlawın, logikalıq oylawın, dóretiliwshilik oylawın, til ósiriwine járdem beretuǵın metod hám usıllardı islep shıǵıw;

d) Ana tilin úyretiw menen baylanıstı rawıstıe mektepler aldına qoyılǵan tárbiyalıq wazıypalardı ámelge asırıw, oqıwshılardıń ádep-ikramlılıq hám estetikalıq sıpatlardı qalıptestiriw;

Ana tilin oqitiw metodikasi bilimlendiriwdiń túrli basqısılarında oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplıǵın anıqlaydı, oqıwshınıń jetiskenligi hám kemshiliklerin belgileydi, sebeplerin izleydi, qáte kemshiliklerin joq etiw usılların izlep tabadı.

Ana tili metodikasi bilimlendiriw sistemasınıń barlıq mawqılarında ana tilin oqıtwdıń izshiligin hám ózliksizligin tártipleydi. Mektepke shekemgi tárbiya mekemelerinde tiykarınan balalardıń tilin ósiriw názerde tutıladi. Baslawish klasta

oquvshilar tilni o'sirivden tashqari ana tilni elementar teoriyalq tushiniklerdi de amelde o'zlestiriv nazerde tutiladi.

Baslawish klaslarda ana tilni oqitiw metodikasi panti tomandegi bolimlerde o'z ishine aladi:

1. Sawatqa uyretiw (ashiw) metodikasi ya'niy elementar oqitiw ham jaziwga uyretiw. Balalardi sawatqa uyretiw pedagogika panti de emes balkim socialliq omirde de juda ahmiyetli maseleler esaplanadi. Sebebi xalqni sawatliqligi garezsizlik ushin siyasiy ahiliq ushni, madeniyat ushin gures qurali esaplanadi. Garezsiz Ozbekistan Respublikasinda har bir insan sawatli bolivna ulken diqqat awdamligan. Ozbekistan Respublikasini birinshi Prezidenti I.A.Karimov keleshek awladni sawatli, joqari ruwxliqlig iyesi bolip jetilisiwi ushin gamxorliq qildi. Misali ushin birinshi klasega qadem qoygan balalarga harliq oqiw qurallarini sawga etiwdi, 2008-jilki "laslar jili" dep atap usi atamadaqi dasturlerdin amelge asiriliwi siyaqlilardi aytisq boladi.

2. Oqitiw metodikasi. Baslawish klaslarda oqiw predmetinin waziypasi balalardi tuwri tez (molsheerinde), anli, kirkem oqitiw konlikpeleri menen qurallandiriw esaplanadi.

3. Grammatika, fonetika, soz jasaliwdi uyretiw metodikasi. Bul bolim elementar tuwri ham saliw jaziwga uyretiwdi, grammatikalq tusimikler baslangish imla konlikpelerin jetilisiwini nazerde tutadi.

4. Til o'siriv metodikasi. Bul bolim baslawish klaslarda o'z aldina orin iyeleydi. Balalar birinshi nawbette tildi, soylewdi, oqiw predmeti sipatinda anlaydi, olar qalegen ham qiziqli narseler emes, balkim zarurli narse, hadiyseler haqqinda oylap rejeli soylewdi duziw zarurligin tusine baslaydi. Olar o'zlerinin grammatikalq formasi menen gana emes balki leksikasi, sistaksisik, morfologiyaliq formasi menen de awizeki soylewden de parq qilatuqin jazba soylewdi de iyeleydi. Metodika balalar soylewin bayitwi sintaksislik ham baylanish soylewdi o'sirivni de tamyilew kerak. Son ayta o'iw kerak baylanish soylew mekteplerde o'z aldina bolim sipatinda o'linmeydi ol til panti basqa bolimleri menen baylanish halda qallqestiriledi.

Ana tilni oqitiw metodikasi panti metodologiyaliq ham ilimiy tiykakari

Ana tilni oqitiw metodikasini metodologiyaliq tiykarlar qaratq biliw teoriyasi bolip tabiladi. Bul panti bas waziypasi oquvshilardni tili, sozlik bayliqni toliq o'zlestirip alwin tushinleydi. Bizge belgili jamiyette til adamlar arasinda qanm-qatnas qurali esaplanadi. Tildin qanm-qatnas qurali sipatinda ahmiyeti uzliksiz artip baradi. Til harliq aql menen logikalq o'liw qurali. Til biriklari jartemide gana biliw prosesinde ulwmalastiriw, tusinikni sneshiw ham juwmaq penen baylanisiriwdi amelge asiradi.

Til ham soylew oylaw menen tiqiz baylanish. Tildi ham soylewdi rawajlandiriw menen oquvshini pikirlew qabiliyeti de artip baradi. Mekteptin waziypasi tildi adamlar arasindagi munasibetlerdin rawajlangan qurali waziypasina aylandiriw bolip esaplanadi.

Metodikaliq pan sipatinda ana tilni oqitiw metodikasi, baslawish bilimlendiriw standart belgilep bergen waziypalardi amelge asiradi, ya'niy oylaw iskerligin keheytadi, erkin pikirlew aliw, o'z pikirni awizeki ham jazba rawisine aniq bayan ete aliw, jamiyet agzalari menen erkin qanasta bola aliw konlikpe ham uqplilqlarin rawajlandiriwga baylanish usil ham metodlardi isep shigadi.

Biliw teoriyasidan gore analitikalq sintetikalq usulni jartemide ti usinen baglawda ulwinanq juwmaq shigariwga, teoriyalq tariyp ham qagiydaga amel qiliwga ayreledi.

Tekseriw sorawlari ham tapsirmalar:

1. Baslawish klaslarda ana tilni oqitiw metodikasi degen ne?
2. O' neni lertleydi?
3. O'zini aldina qanday maqset, waziypalar qoyadi?
4. Ana tilni oqitiw metodikasi neni tiykar etip aladi?
5. Qanday bolimlerden turadi ham olardni aldindagi maqseti ne?

Baslawish klaslarda ana tilin oqitwduń ulwma principleri

Didaktika grek tiliniń «*didaktikos*» degen sózinen bolıp, onıń tiykarǵı mániisi «*oqıtaman*» degen mániini ańlatadı. Pedagogikanıń oqıtıw menen tálim-tárbiya beriw teoriyasını iske asırıwdıń jolların belgileytuǵın hólimi bolıp esaplanadı. Didaktikalıq principler - oqıwshılardıń beriletuǵın tálim-tárbiyanıń tiykarǵı mazmunı. Baslawish klaslardıń barlıq pánleriniń aldına qoyılatuǵın tiykarǵı didaktikalıq principler - oqıtıwdıń bilim, tárbiya beriw menen rawajlandırıp barıw usaqan tiykarǵı xızmetiniń negizlerin belgilew. Oqıtıw, oqıw jumsların alıp barıwda, súyenetuǵın tırrek didaktikalıq principler boladı. Ana tilin oqıtıwda, tárbiya beriwde, rawajlandırıwda usı principlerge tiykarlanadı. Ana tilin oqıtıw is baslawish klaslarda sheshiwshi orındı iyeleydi. Mektep turmısındaǵı ullı wazıyparı ornlawda sanalılıq, ilimdi tiyanaqlı iyelew, aktivlilik, ózgeshelik, kórsetpelilik, sistemalılıq, óz-ara baylanışlılıq, keleshek principlerine súyenip is alıp barıw zárúr.

Didaktika tálim-tárbiya isleriniń belgili bir sistemasın belgileydi. Oqıtıwda didaktikadan paydalana hám oǵan súyenip is alıp barıladı.

Oqıtıwdıń baslı principleriniń biri - sanalılıq princip. Sanalılıq - oqıǵanın tolıq hám hár tárepleme túsiniw, núsingenin ámeliy jaqtan qollana biliw. Baslawish klass balalarınıń turmıs tájiriyesiniń azıǵın esapqa alsaq, bizge bunnı jawapkershiligi túsiniikli. Eger oqıwshı sanalı túsinse, jumısqa sanalı qatnas jasasa, oqıǵanın, úyrengenin, menıgergenin qayta túsindirip dáliylep berse ǵana sanalı menıgergen dep esaplanadı.

Oqıw materialların sanalı ózlestiriwdiń has dúshpanı - oqıwǵa ústirtin qaraw, shala túsiniw, yadlaw qubılısları. Bul baslawish klass balalarına tán jaǵday bolıp, bilimdi sanalı iyelewine, sanalı jumıs islewine kesent beredi hám bilimdi ústirtin ózlestirip, tiykarǵıların durıs iyelep ala almaydı, keleshekte jumıs islew uqıbı tómén boladı. Grammatikalıq túsiniqler abstrakt bolıwına baylanışlı balalar sanalı túsinegen jaǵdayda onı menen jumıs islewde qıyınshılıqqa ushıraydı. Solıq qat balalardıń mektepke kelgen kúnnen baslap, oqıtıwshı birinshiden, oqıwshılardıń til baylıǵın rawajlandırıw, eklinshiden, hár qıyl grammatikalıq

túsiniqlerdi (grammatikalıq formalar) úyretiw, úshinshiden, tilik materiallardı ózlestiriw hám (bul ushın analiz-sintez, saııstırıw, toparlarǵa bóliw, juwmaqlaw usılların qollanıw arqalı) oqıwshılardıń logikalıq oy-órisin rawajlandırıw isleri menen shuǵıllanadı. Bunnan joqarı basqıshqa ótiw ushın balalar grammatikalıq túsiniqlerdi, olardıń ózinshelik belgilerin ózlestiriwi tiyis. Oqıtıwshı oqıwshılardıń aldındaǵı bunday qospalı, awır jawapkerli bolǵan wazıypalardı sheshiw ushın tek oqıwshılardıń materiallardı sanalı ózlestirip alıwına erisitiw arqalı ǵana aldına qoyılǵan maqsetine erise alıwı múmkin. Bul ushın oqıwshılardıń múmkinshiligin de esapqa alıp jumıs islewdi nızerde tutıw kerek, beriletuǵın material baǵdarlama kóleminde bolıp, oqıwshılardıń jas, bilim, kónlikpesine saýkes keliwi, beriletuǵın jańa material ótken material menen tıǵız baylanısta bolıwı, material oqıwshınıń múmkinshiligine say bolıwı menen isleniwge tiyisli ámeliy jumıs penen de baylanışlı alıp barıwı kerek. Hár bir oqıtıwshı óz tájiriyesin jetilistirip, pedagogika, psixologiya pánleriniń jetiskenliklerin basshılıqqa alıp barıwı, aldındaǵı qatarlı oqıtıwshılardıń tájiriyesin, óziniń múmkinshiliklerin esapqa ala otırıp, óz isinde paydalana otırıwı menen oqıwshılardı jetilden awırǵa, belgisizden belgilige qaray principine súyenip islegende ǵana oqıwshınıń sanalı bilim alıwına erisiwge boladı.

Oqıwshılar mektepke kelgen kúnnen baslap sanalı tálim-tárbiya alıwǵa úyretiliw menen *tiyanaqlı bilim alıw principin* basshılıqqa alıp jumıs alıp barıladı. Bul princip sanalılıq princip menen uǵız baylanışlı. Sebebi sanalı bilim alıw - bilimdi tolıq túsiniw ózlestiriw, ol boyınsha kónligiw, is júzinde qollana biliw degen sóz. Bilimdi tiyanaqlı iyelemey turıp, onı is júzine asırıw múmkin emes.

Baslawish klass balalarına grammatikalıq materiallar tek ámeliy tárde úyretiledi. Eger oqıwshılardıń tiyanaqlı bilim beriwdi nızerde tutsaq, hár tárepleme oylanıw, oqıwshılardıń múmkinshiligine esapqa alıw menen ǵana oqıtıw, bilim beriw kerek boladı. Baslawish klass oqıwshıları til qubılıslarına baylanışlı materiallardı ótken tema penen baylanışlı túsinege, keyingi materiallardı menıgere almaydı. Bul sabatın izbe-izligin

buzadi. Ayırım jag'dayda ötilmegen materiallar ötiletuğın material menen qosılıp ketetuğın jag'daylar ushurasadı. Bunday jag'dayda oquwshılardı qıyınshılıqqa ushiratıp, üstirilin bilim alıwına jag'day jaratıladı. Mäselen, III klasta «Söz qurılısı» menen tanısırtıladı. Al söz qurılısında ushurasatuğın morfemalar (qosımталardıñ ayırımları) menen ele oquwshılar tanııs emes. Sonlıqtan, här bir til qubılısın öyretiwde materialdıñ oquwshıǵa jeterli bolıw principin basshılıqqa alıp oıruw kerek.

Tusiniqli boliv principi degende oqiwshınıń jas ózgesheiligine, bilim dárejesine, kónligiw muǵdarına, turmıs tájiriyesine, qabıl ete alıw múmkinshiligine, baǵdarlamalıq talapqa sıykes keleuǵın materiallar menen támiyın etiw, ol ústinde túsinip jumıs isley alıw názerde tutiladı. Sebebi, II klass oqıwshısı menen III klass oqıwshısınıń qabıl etiw ucırı teńdey emes. Sonlıqan, usınday ayırmashılıqtı este tutıp, olardıń múmkinshiliklerin eske ala otırıp, tildiń materialların usıw ǵana jaqsı nátiye beredi. Ótkeniń materiallardıń teńriyalıq, ámeliy tárepleri oqıwshınıń túsinip islewine sıykes kelse ǵana, olardıń belsendiligi payda boladı, nátiyede oqıwshınıń óz betinshe jumıs islew múmkinshiligine jaǵday tuwıladı.

Oqitwshi oqiwshinin belsendilik, öz betinshe isley aliwshiliq uqibin rawajlandirip otirwı da didaktikalıq principin biri. Oqiwshida mektepke keliwı menen oqıw procesine belsene qatnasıw, bilim, oğan könlighi isine qatnasıw, onı durıs ölestiriw, özinshe isley alıw isinin dáslepki basqışı payda boladı. Eger oqiwshida bolğan bul qumariqti tez túsiniw, onı arman qaray rawajlandirip otmısaq, balalardagi intaliliq, qızıǵwshılıq pásseyip ketedi. Bul jaǵday oqiwshinin keleshek jumıs islewine kesent beredi. Sonbqtan, oqitwshi oqiwshinin dáslepki kelgen kúنینen baslap oqıw isine bolğan qızıǵwshılıǵın qollap-quwatlap, jumısqa belsene qatnasıwın tárbıyrlap otirwı kerek.

Ekinski bir jagday, bala islewge tiyisi jantısın maqsetin, ne islew gerek ekenligin, qalay islew gerek ekenligin túsınbegen jagdayda da sabaqqa qızıqıwshılıǵı kemeyedi hám oǵan belsene qatnasa almaydı. Sabaqqa belsene qatnaspasa berilgen materialdı durıs, tolıq qabıl ete almaydı, bal jagday oqıwshı tárgıner

berilgen här qanday jumisti özinshe isley almawına alıp keledi. Bolardıń barlıǵınıń bir-birine baylanıslı bolıwı oqıwshınıń här tárepke qatnas jasawın talap etedi. Oqıwshı klasta oqıw procesine diqqatsız uılawshı retinde qatnaspaı tıyıs. Al diqqat penen uılaw, uılaǵanı ústinen qadaǵalaw, tolıq túsiniw, oqıwshı xatırsa joldastarı tárepinen islenip atırǵan islerdi analizlep, klassifikaciya jasaw, sistemalasırıp ótiriw, solardıń tiykarında bir jumnaqqa kelip ótiriw tıyıs. Bol oqıwshınıń iskerlik penen qatnasıwına, keyin ózinshe isley alıwına jaǵday tuwdıradı. Oqıwshıdaǵı payda bolatırǵan iskerlik, sabaq procesinde túsiniw, dıdıyıllep bere biliw, qurıs talqılay alıw usatırǵan aqılın rawajlandırıp bariw - oqıwshınıń sabaqta belsendiliginin kelip shıǵıwınıń dáreǵi.

«...Eger biz anıgıman keletuğın bolsaq, ulıwma alğanda, bızlar tek forması, boyawı, sestı soziwı arqalı ǵana oylayladı», - degen K.D.Ushinskiydiń klassikalıq sapırlamasın oqıtıwshı hesh waqıtta esinen shıǵarmawı tıwıslı [19:269].

Sabaq prosesinde *körsetpelilik principin* iske asırıwda körsetpeli qurallardı paydalanıwdın här qyıl türleri menen asılların iske qosıwğa tawra keledi. Här bir temanın maqsetine, oqıw materiallarınñ xarakterı menen mazmunına, sabaqtıñ basqırına sıykes tıyışlı orınlarında natiyjeli paydalanğanda ǵana kútilgen natiyjege erisiw múmkin. Asirese grammatika, ortografıyalıq tásiniklerdin abstrakt túrde bolatugının eske alsaq, senen menen birge baslawısh klass balalarınıń uamıs taqırbelerinin azlıǵın oǵan qossaq, sabaq óriwde *körsetpelilik principin* basshılıqqa alıwdın áhmiyeti ayqınлана úsew. Sonıqtan, *körsetpelilik principin* basshılıqqa alıp oqıw oǵıwshılardıń teorıyalıq materiallardı jeni, sapalı oylestirip alıwına sabaqqa belsendi qatnasıwına, teorıyalıq materialarğa baylanış jumislardı ámelıy isler menen baylanıstırıp otırıwǵa, etıhaq ústinde oǵıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın kelerip shıǵarıwǵa, oǵıwshılardıń dóretiwshilik qushtarlıǵının payda bolıwına, tozırshı ǵalıp dúziw, tekstiler dúziw, sózler boyınsha klassifikasiya issey alıw, här qyıl temnıǵa baylanışlı qısqa gúrmeler, tawımlarǵa dúziw, qısqa shıǵarma jazıw, baylanış cıylay bolıw, letıma baylanış sózlik, tasnıwmetler berıw jumislardıń islaw

häm t.b.) keñ mümkinshilikler rawadı. Bul ushin körsetpel qurallar didaktikalıq talaptan shıǵıp, sabaqtıń maqseti menen mazmunına, oqıwshılardıń túsiniwine, tájiriyesine sıykes bolıp, olardı estetikalıq jaqtan ilhamlandıra alıwǵa tiykar bolatuǵınday talapqa juwap beriw tiyis. Körsetpelilik principin qálegen sabaqta qollana beriw shártli emes, al qıyın dep tabılǵan materiallardı oqıwshılardıń dúris, tolıq ózlestirip alıwına jaǵday jasaw maqsetine ǵana basshılıqqa alıw kerek.

Baslawısh klaslarda ana tilin oqıwda nátiyjege erisiwde jáne bir basshılıqqa alatuǵın didaktikalıq princip – *sistemalıq hám izbe-izlik princip*. Til materialları sistemalıq, izbe-izlikte oqıwdı talap etedi. Bul oqıwshılardıń dúris túsiniw, tıyanaqlı bilim alıw, oǵan kónligip, hár qıylı ámeliy jumıs islewinde járdem etedi, úyreniwdiń zańlılıǵı da usıǵan súyenedi. Bul ushin oqıwshı baǵdarlamalı basshılıqqa alıp, beriliwge tiyisli bilim kóleminen sırtqa ketpey turaqlı, izbe-izlik penen oqıw principin basshılıqqa aladı. Bunday jaǵdayda oqıwshı alıwǵa tiyisli tálim-tárbiya, kónligiwin logikalıq baylanısta ózlestiriwine mümkinshilik aladı. Jańa material menen ótken materialdı hár waqt tıǵız baylanıstırıp hárwına mümkinshilik boladı.

Oqıwshı hár bir grammatikalıq qubılıs dúris ózlestiriwi ushin olar arasındaqı usashlıq penen ayırmashılıqtı oqıwshı salıstırıw arqalı bilim beredi. Oqıwshılardıń ózinshe hár bir temanıń ayırmashılıǵın túsiniw alıwında, bir-birinen ózgesheligin túsindiriwde didaktikalıq principler qollanıladı. Máselen, dawısh ses penen dawıssız sestı túsindiriwde, bul ekewi de tilimizdiń seslik sistemasın quraytuǵın salıstırıw kóriwge boladı. Yana aqlıq penen kelbetlik, kelbetlik penen rawısh hám t.b. Sonlıqtan oqıwshı oqıwshıǵa baǵdarlamalıq materialdı túsindiriwde izbe-izlik sistemalıq principin basshılıqqa ala otırıp túsindiriwi – oqıwshılardıń izbe-izlik penen sistemalı bilim alıwına mümkinshilik beredi.

Bul princip baslawısh klaslarda sahaq procesinde klass aralarındaqı temalar menen temalar arasındaqı baylanıslarda basshılıqqa alınadı. Máselen, II klass penen III klass arasında, II klass penen IV klass arasındaqı baǵdarlamalıq materiallardı túsindiriwde, sonıń menen bir klasstıń ótiletuǵın aqlıq penen

teyildi túsindiriwdiń barısında bir-biri menen baylanıstırıw principin qollanıw kerek. Sebebi, hár bir klasstı oqıtuǵın oqıwshı oqıwshılardıń kelesi klasqa ótkende tıyanaqlı bilim alıw hárwına ǵamxórlıq jasap, keyingi klasstı alǵan biliminiń sol klasstı alatuǵın bilimi menen kónligiwine tiykar bolıwına erisedi. Bul iske asırıwda baylanıslıq hám kelesheklilik principin qollanıw kerek.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11.

Tekseriw ushin sorawlar:

1. Oqıwdıń principini degende ne túsinesen?
2. Oqıwdıń qanday principleri bar?
3. Olardıń bir-birinen qanday ayırmashılıqları bar?
4. Sanalıq principin qalay basshılıqqa alasan?
5. Tıyanaqlı bilim beriw degen ne?
6. Túsiniwli bolıw principini qalay?
7. Aktivlik, ózinshe, principin qalay qollanıw mümkün?
8. Körsetpelilik principini tuwralı K.D. Ushinskiydiń pikirini kórsetiń?
9. Didaktikalıq principlerdiń bir-biri menen baylanıslıǵı degennen ne túsinemiz?
10. Laboratoriyalıq jumsta ayırım principlerdi qollanıw jolların kóriń.
11. Tómendegi atıqlarmǵa pikir bildiriń.

XVII ásirde Yan Amos Komenskiy óziniń izertlewlerinde, bilim beriw procesiniń sonday mexanizmi ustinde izleniwler alıp bardı yaǵnıy, tuwrı bólistirilgen “waqt, usıl hám processter”, ámelde kútilgen nátiyjeni beriw kerek edi. Bunday mexanizmdi Y.A. Komenskiy “*Didaktikalıq mashina*” dep atadı. Bunday didaktikalıq mashina ushin:

1. Maqsettiń anıq qoyılıwı.
2. Anıq maqsetke erisiw ushin, qurallardıń dúris tanlanıwı.
3. Qurallardan tuwrı paydalanıw ushin bolsa, anıq dáǵıydalarǵa ámel qılınıwı lazımlıǵı jazılǵan.

Ana tilin o'qituv metodikasini izertlew metodlari

Baslawish klaslarda ana tilin o'qituv metodikasini o'zine tan bolgan tiykargi darekleri bar. Bul darek tiykaridan kop jillar dawaminda izertlewdi, sinaw o'tkeriwdi, tajiriybelerdi juwmaqlawdi natiyjesinde payda boldi. Usilar tiykarinda har bir pandi o'qituv metodikasi o'zini izertlew metodlari menen usullarına iye boldi.

Ana tilin o'qituv metodikasini izertlew metodlari hâzirgi pedagogikada tiykar salingan ham is jizinde sinap korilgen metodlarga suyenedi ham olardi hasshılıqqa aladi. Bunday metodlardi qatarına metodikadagi baqlaw metodi, tajiriybelerdi uyreniw ham juwmaqlaw metodi, jeke gurinlesiw metodi, anketa jurgiziw metodi, statistikaliq metod, eksperiment o'tkeriw ham o'tkendege miyraslardi uyreniw metodi kiredi. Mäselen, jamaat avtorligında shıqqan «Baslawish klaslarda rus tilin o'qituv metodikasi»[23] sabaqlıgında: teoriyalıq metodlar empiristikaliq metodlar dep eki tarawga bolip, buni birinshisine, metodologiyaliq tiykarardi uyreniw, o'tkendege miyraslardi uyreniw, hâzirgi zaman limlerin uyreniw, qadagalaw tajiriybeleri, sinap korilgenlerge analiz benen juwmaqtı uyreniw metodlarin jatqaradi da, al ekinshisine, o'qitwshılardıñ tajiriybesin uyreniw, qadagalaw, sinap koriw metodlarin jatqaradi. Ana tilin o'qituv metodikasini izertlew metodlari:

1. Baqlaw metodi. Bul - o'qıw procesinde ham o'qıwdan tis jumislardi jurgiziwdi barısındağı talim-tarbiya islerine baqlaw jurgiziwde jiyi qollanlatuğın metod. Talim-tarbiya barısın qadagalap barıw arqalı ana tilin o'qıw, ol boyınsha har qıyl klasta, klastian tis jumislar islew, onda qollanılğan o'qıwshınıñ is usılı, onnan shıqqan natiyjeler, onıñ natiyjeli, natiyjesiz tarepleri analizlenip, sogan suyenip juwmaq islenedi. Usi juwmaqqa suyenip, onı ameliy jaqtan iske asırwga silteme beriledi.

2. Tajiriybelerdi uyreniw, analizlew ham juwmaqlaw. Bunda ayırım o'qıwshılar jamaatınıñ o'qıw-o'qıtıw isindegi tajiriybeleri uyreniledi. Bul jagdayda hâzirgi ham o'tken waqıtlardagi o'qıwshılardıñ da talim-tarbiya beriw isindegi tajiriybeleri nâzerde tutıladı. Solay etip, bu har tarepleme uyrenilgen materiallar analizlenip, belgi bir juwmaq beriledi. Bunda da

juwmaq est urli bolıwı (unamli, unamsız) mumkin. Bundağı unamli dep tabılğan juwmaqlar amelde paydalanıwga asırıladı.

3. Jeke gurinlesiw metodi. Bul metod arqalı ana tilin o'qıw-o'qıtıw isiniñ natiyjeliligini (yamasa natiyjesizligini) koriw maqsetinde o'qıwshı ham o'qıwshılar menen sorawlarga suylene otirip jeke gurinlesiledi. Bul ayırım klaslardagi bağdarlamalıq materialardıñ tiykarında boladı. Gurinlesiwdiñ natiyjesi shıgarılıp belgi bir juwmaq beriledi.

4. Anketa jurgiziw metodi. Bağdarlamalıq materialdıñ bir boligine yamasa talim-tarbiya isiniñ barısına, yamasa juwmağına baylanisli ayırım o'qıwshılarga, klasqa yamasa parallel klaslarga jurgiziledi. Solay etip, balalardıñ yamasa o'qıwshılardıñ, geyde ata-analardıñ talim-tarbiya isiniñ barısındağı bir qubılısqa koz-qarastı anıqlanıp analizlenip, juwmaq shıgarıladı.

5. Statistikaliq metod. Bul metod arqalı bağdarlamalıq materialdı qatay ulgerip barıwınıñ dinamikasi anıqlanadı. Mäselen, birinshi sherektegi ulgeriw menen ekinshi sherektegi ulgeriwdi barısındağı statistikaliq ozgeristi biliw, ulgeriw, kónligiwiniñ sapası, o'qıwshılardıñ qateliginiñ sanın azaytıw, kóbeyiw muğdarın anıqlaw maqsetinde islenedi. Usilar boyınsha jurgizilgen statistikaliq jumislardıñ natiyjesi analizlenip, juwmaq beriledi.

6. Sinap koriw metodi. Bul metod qanday bolmasın jaña tajiriybe, jañalıq anıqlaw maqsetinde qollanladı. Mäselen, bağdarlamaga saykes duzilgen sabaqlıqtıñ, oğan kirgizilgen materialdıñ, shıngıwlardıñ sol klass o'qıwshılarna uylesimligini koriw maqsetinde qollanadı. Bunday sinap koriw bir klassqa qoyılıp, ekinshi parallel klass qadagalawda turadı. Bul klass jagdayında da, laboratoriyalıq jagdayda da isleniledi. Basqa metodlarga qaraganda buniñ natiyjesi anıq dep qaralıp, juwmaq beriledi.

7. Metodikalıq miyraslardi uyreniw metodi. Bul o'tkendege ham hâzirgi waqıttağı metodikalıq miyraslardi uyreniwde qollanladı. Mäselen, K.D. Ushinskiydiñ, A.S. Makarenkoniñ, V.A. Sukhomlinskiydiñ, Avlamiydiñ metodikalıq miynetlerin uyreniw, izertlew jumslarında qollanıp, olar boyınsha bir

nätiýjege kelip, olardıń ámelıy jaqtan qaysın, qalay qollanwǵa sıltew beriledi.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Metodikanıń izertlew metodu degen ne?
2. Olar neni izertleydi, ne ushın?
3. Izertlew metodları qaysılar hám olardı qollanıp qalay izertleyміз?

II. SAWAT ASHIW METODIKASI

Sawat ashiw metodikasınıń maqset hám wazıypaları. Baǵdarlamaǵa sáykes mektepke birinshi kelgen balalar tayarlıq baǵdarlamasınan óliwi uzaq jıllardıń dástúrine aynalǵan. Oqıwshınıń tiykarǵı wazıypalarınń biri – oqıwshılardı úyreniw. Hár bir balanıń jeke ózgesheligi, oqıwǵa tayarlıǵı, diqqatı, kóriw, esitiw jaǵdayları menen tanısadı. Bunı balalar menen sóylesiw arqalı iske asıradı. Tájiriýbeli oqıwshılar oqıwshılardı úyreniwdi oqıwǵa kelmesten burın, olardıń úylerine barıw, ata-anaları menen sóylesiw, úy jaǵdayı menen tanısıw arqalı órinlaydı. Oqıwshılardı tereńirek úyreniwge múmkinshilik aladı.

Mektepke keliw menen balanıń qalıplesken nırmısına bir qansha ózgerisler kiredi. Oyin ornına sistemalı oqıw xızmeti baslanadı. Mektepke bala quwanış penen keledi. Sonlıqtan oqıwshı usı dáwirde jumısı sheberlik penen uyımlastıra biliwi kerek. Bul oqıwshılardıń keleshekte nátiýjeli oqıwına sebepti beladi.

Balalar mektepte, sabaqta, tánepiste ózin ádepli, tártipli tutıp, rejim boyınsha islew jaǵdayına ótedi. Bul dáwirde oqıwshı balalardı jámaátke biriktiriw isi menen shuǵıllanıwı kerek. Bala sol jámaátinń bir aǵzası, sonlıqtan olardıń aldında óziniń juwapker ókenligin túsiniwi tiyis. Tayarlıq dáwirinde balalar dáslepki is kónligiwlerinen – sabaqqa keliw hám otırıw, balalar hám oqıwshı menen qatnas jasaw, sorawǵa juwap beriw, soraganda qolın kóteriw, sabaqlıqların, oqıw quralların uslap tutıw, onan paydalanıw, tánepiske shıǵıw, mektep, onıń dógeregi, kitapxana, asxanagá barıwları hám t.b. úyrenedi. Bunı oqıwshı jámaát bolıp seyillerge shıǵıw arqalı úyretedi.

Sonın menen birge balalardıń tilin ósiriw, qolın jazıwǵa tayarlaw, unılawǵa úyretiw, aytqandı durıs esitiw, qabıl etiwge tayarlaw, ses, buwın, sóz, gáplerdi bir-birinen ayıra biliw, bulardı analiz, sintez jasawǵa úyreniw, súwretlerdi kóriw, oǵan qarap sóylep biliw isleri menen shuǵıllanıp, bilim alıwdıń dáslepki kónligiw isleri úyreniwı tiyis. Solay etip, oqıwshı balalardı pedagogikalıq-psixologiyalıq jaqtan hár tárepleme úyrenip, olardı bilim, tárbiya alıwǵa tayarlaydı. Bul dáwirdegi bash

wazıypalardıń biri – balalardıń tilin ósiriw bolıp esaplanadı. Sonlıqtan oqıwshı buni balalardıń sanasın ósiriw isi menen tiyz baylanısta alıp barıwı tiyis.

Solay etip, oqıwshı tayarlıq dáwirinde – oqıwshılardı oqıw isine baǵdarlaydı, mekteptiń talabına úyretedi, sóylewdi analiz-sintezlew arqalı seslerdi úyretedi, oqıwǵa, jazıwǵa tayarlaydı, tilin ósiriw, sózlik qorın bayıtıw, gápler dúzip úyreniw, tınlaw, sorawǵa jawap beriw, esitkerin, sózgerin aytıp beriw, sóylesiw usagan wazıypalardı sheship baradı.

Oqıwshı sawat ashıwǵa tayarlıq dáwirin oqıwshılardı oqıw isine tayarlawdan, oqıwǵa, jazıwǵa úyretiwden, sóylew jumsların islew arqalı balanıń sanasınıń rawajlanıwına jaǵday tawdırw islerinen baslawı tiyis. Sonın menen birge oqıwshı oqıwshılardıń oqıwǵa qızıǵıwshılıǵın keltirip shıǵarıw, diqqatın, uyal etiw, kóz aldına keltiriw, logikalıq oyın rawajlandırıw, oqıw islerine kónligiwinin qalıptesiwi boyınsha turaqlı turde jumıs alıp barıwdı óz aldına maqset etip qoyıwı kerek.

Oqıwshılardıń sawat ashıw dáwirinde tayarlıq sabaqların shólkemlestiriw, sabaqlardıń nátiyjeli jumıǵına crise biliw oqıwshınıń sabaqtı qalay shólkemlestiriwine baylanısh. Bul dáwirdegi sabaqtıń nátiyjeli bolıwı kóbinese balalardıń mómkınshılıǵın esapqa ala otırıp, olardıń túsiniwine qalayın, oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın, tásirleniwshılıǵın keltirip shıǵara alatuǵında etip shólkemlestiriwge baylanısh.

Bul ushın, birinshiden, klass sabaq ótiwge hár tárepleme tayarlanǵan, ekinshiden, sabaq ushın kerekli belǵan oqıw quralları talapqa jawap bererliktey, úshinshiden, oqıwshılardıń ózinshe islewı ushın hár qıylı didaktikalıq materiallar baǵdarlamaga sıykes tayarlanıp qoyılǵan bolıwı kerek.

Bul dáwirde mektepke kelgen balalardıń oyın balaları ekenligin eske alsaq, sabaqta qızıǵıwshılıq, tásirleniwshilik baǵdarınıń jawapkershiligi arız túsetuǵınlıǵın bitemiz. Sonlıqtan, bul dáwirde sabactaǵı islenetuǵın oqıw islerin aralashtırıp (oqıw, sóylew, jazıw, ózinshe islew) ótiriw jaqsı nátiye beredi. Bul dáwirde tiyi qollanlatuǵın metod – analiz-sintez, gırrıń, kórsetpeńlik, samıǵıw bolıwı tiyis. Sawat ashıwǵa tayarlıq dáwirinde oqıwshılarda shıarshaw, bir orında qaddın tırtıp etir

alıw qasıyetleri basımraq boladı. Sonlıqtan sabaq arasında ózkeńli mınut, oyın menen baylanısh oqıw isin kóbirek qollanıw kerek.

Belgili pedagog V.A.Suxomlinskiy: «Sabaqlardıń kópshilik bólimlerin tábiyat arasında, taza hawada, ashtıq hawada ótkiziliwiniń balalar ushın ayırıqsha mániisi bar. Oqıw hı awamında balalar ózlerin sergek hám kewilli tutıp júredi, aǵlerine besh qashan da bası awırıp qaytqan emes», -degen edi [2]. Sonlıqtan ayırım sabaqlardıń tábiyat penen baylanısı ótiwı, oqıwshılardı quwamıshqa bóleydi, sezimtalılıǵın rawajlandıradı.

Sonlıqtan baslawısh klass oqıwshıları oqıwshılardıń mektepke kelgen kúنینen baslap, olarǵa hár tárepleme ǵamxorlıq jasap, ózgesheliklerin esapqa ala otırıp, psixologiyalıq-pedagogikalıq ilimlerdeń jetiskenliklerin, aıdaǵı jańashıl oqıwshılardıń tájiriybelerine súyengende ǵana jaqsı nátiyjege erisedi.

Tekseriw ushın sorawları:

1. Sawat ashıw metodikasınıń maqseti menen wazıypası nelerden ibarat?
2. Oqıwǵa jańa kelgen balalardıń tiykargı ózgesheligi nelerden ibarat?
3. Tayarlıq dáwirinde sabaq ótiw máselesine baylanısh V.A.Suxomlinskiydin pikirine qalay qaraysız?

Sawat ashıwda házirgi zaman metodları

Házirgi kúngi sawat ashıw metodları uzaq dáwirler dawamında qalıplesti. Balar – harip, buwın, ses, púrin sózler metodları tiykarında oqıw procesiniń barısına baylanısh jetilisip bardı. Sonın ala úyretiw metodı retinde analitikalıq, sintetikalıq, analitisa-sintetikalıq metodları qalıplesti. Biz endi usı oqıw metodlarınıń tariyxına qısqasha toqtap óteyik.

Harip metodı. Bul metod bunnan eki mın jılǵar barın Grecoya menen Rimde qollanılǵan. Bul Lyropada XV ásirdeń baslap XIX ásirdeń ekinshi yarımına shekem qollanılǵan, al Rossyada XVI ásirdeń XX ásirdeń ekinshi yarımına shekem qollanılǵan. Bunıń

tiykarǵı mánisi dáslep háripti úyretip keyin háripti háripke qosıp oqıydı. Bunday jol menen háripti úyrengeennen keyin jazıw isine ótedi. Bunday etip oqıw menen jazıwǵa úyretiw bir neshe jıl dawam etken. Bul háripler menen buwınlardı yadlaw jolı menen ǵana iske asqan. Sonlıqtan sawat ashıwdaǵı qıyınlıqı boldırmaıw maqsetinde basqasha metodlar qollanıw jolın izlewge tiykar saldı hám buınan qolaylı dep tabılǵan buwın metodınıń payda bolıwına alıp keldi.

Buwın metodı. Bul hárip metodına qaraǵanda bir qansha ózgeshelikke iye. Dáslep bunda da bir neshe hárip penen tanıtıladı da keyin buwın principine ótedi. Bunda háripti háripke qosıp oqımay, oqıwshı buwınlardı aytadı, oqıwshılar onıń izinen tákirarleydi hám yadlap qalıwǵa tırsadı. Bunda dáslep tanıs sózler ústinde buwın boyınsha analizleydi. Keyin sintetikalıq metod penen sózdi oqıydı. Usınday shıǵıwlar ústinde islew menen keyin qısqa gáplerdi oqıwǵa ótedi. Bunday buwın metodı rus mekteplerinde keń taralmaǵan. Bırınǵı eskı mekteplerde bul metod kénen qullanılǵan. Sebebi háriplerdiń ózi de dawıshı ses penen dawıssız sestıń birigiwinde (álip, be, se, te, ze) qullanılǵan.

Bul metod hárip metodına qaraǵanda bir qansha qolay metod dep sanıladı. Sebebi oqıwshılar buwınlardı tez yadlap ózleriniń tanıs sózleri ústinde isley aladı. Biraq sózge buwın, hárip boyınsha analiz jasalmaǵanlıǵınan hárip, buwın sózlerdiń mánisin ańǵarıwǵa mómkinshilik bermeydi. Bul úsinik oqıw principine qarama-qarsı qubılıs boladı.

Seslik metod. Bul metodnıń tiykarǵı maqseti, sózdiń seslerin úyretiw hám onnan keyin háriplerdi úyretiw bolıp tabıladı. Bunda dáslep oqıwshı gáp ishindeǵı sózlerdiń sesleri menen tanıtıradı. Keyin sol seslerdiń háribin kórsetedi. Onnan keyin tams sózlerdi ustı principke súyenip oquadı, keyin jazıwı úyretedi.

Bul metod dáslep XVI ásirde Valentin İkelzamer tárepinen usınıldı. Al Batıs Evropada XVIII ásirdiń ekinshi yarımında taralǵan. XIX ásirdiń baslarında Rossiyaǵa, Orta Aziyaǵa rus-tuzem mekteplerine taraydı.

Bul metodnı qollanıwda sol dáwirde hár qıylı kóz-qaraslar boldı. Ayırım pedagoglar sawat ashıw dáwirinde sóz, ses, háripti úyretip, onnan buwın, sóz quraw principine qaray barsa,

geypamları sóylewden, sóz, sózden buwın, ses háripti úyretiw principine qaray bardı, al úshinshi bir toparı, eki principni aralashtırıp alıp bardı. Sawat ashıwı neden baslaw hám on qanday principler menen alıp barıw kerekligi tuwralı kóp ǵana pikirler payda boldı hám juwmaǵında seslik analitikalıq metod, seslik sintetikalıq metod, seslik analitika-sintetikalıq metodlar menen is alıp barıw máselesi kelip shıqtı.

Seslik analitikalıq metod. Bul metodtı sawat ashıw dáwirinde bilay qollanıw usınıldı: bir gáp alınadı. Sonnan sózler bólinip alınadı. Olar óz gezeginde buwınlardı bólinedi, buwın seslerge, háriplerge bólinip kórsetiledi. Nátiyjede oqıwshılar ayırım háriplerdi bilip aladı.

Bunday metod penen islew ushın bir gápke qansha waqıt ketetuǵınlıǵı belgili. Hár bir sóz ústinde bólek-bólek islewge tuwra keldi. Bunda da oqıwshıń yadlaw, kóriw processleri belsene qatnasadı. úsiniw processı passiv halda xızmet etedi, sonlıqtan oqıwshıń sanasınıń rawajlanıwı da passiv jaǵdayda boladı.

Seslik sintetikalıq metod. Bul metodnıń tiykarı seslerdi úyreniwden baslanadı. Sonnan keyin tanıs háriplerge qarap, seslerden buwın, buwınlardan sózler jasaw principine ótedi. Seslik sintetikalıq metodnıń negizin salǵan nemec pedagogı Gernix Stefani (1761-1850) boldı. XIX ásirdiń 60-jıllarına kelgende Rossiyada seslik sintetikalıq metodtı N.A.Korf sawat ashıw processinde qollanıwı usındı. Bul metod penen sawat ashıwǵa úyretiw ayırım ses hám háripler menen tanıtıwıdan baslanadı. Bir neshe ses hám háriplerdi úyrengeennen keyin olardıń buwın hám sóz etip qosıw talap etiledi. Usınday háripler menen bildirilgen sózlerdi aytıp barıw processı oqıw dep júrgizildi. Bul metodnıń tiykarǵı kemshiligi - seslerdi sózden, buwınnan bólip alıp, jeke úyretiwde, seslik sintez ushın tiykarǵa alıp, al seslik analiz metodın qolıanbawında bolıp tabıladı. Negizinde bunday tek seslik sintetikalıq metodtı qollayıp oqıw, oqıwshılardıń bir tárepleme úyrenip, al onıń negizine úsiniwne, sóz arqalı oqıwshılardıń sanasınıń rawajlanıwına tásir jasawına mómkinshilik bermeydi.

Seslik analitikaliq-sintetikalıq metod. Sawat ashıw procesinde bir tárepleme metodı (analitikalıq ya sintetikalıq) qollanıw oqıw jaqsı nátiyjege alıp kelmeytugını is jüzinde kórildi. Sonlıqtan sawat ashıwdı úyretiwde analitikalıq metod penen sintetikalıq metodtı biriktiriw pikiri payda bolıw basladı. Dáslep, Batıs Evropa pedagogları tárepinen qollanıw usmıldı.

Rossiyada pedagog K.D.Ushinskiy (1824-1870) bul metodnı qolaylı dep tabılğan jolın usındı. Solay etip, XIX ásirge kelgende seslik analitikalıq-sintetikalıq metod ilimiy tiykari negizlengen dáslepki metod sıpatında kózge túsı hám sawat ashıw procesinde aktiv qollanıw barıldı.

Sawat ashıwğa úyretiwde sózden dawıslı seslerdi ayırıp alıp hám olardı tiyisli háripler menen belgilew (jazıw) kónligiwinen baslaw usınıs etiledi. Balalar sózlerdi ses analiz etip, onnan keyin jazadı, onnan son oqıydı. Yana dáslep jazadı (analiz), keyin jazğanı oqıydı (sintez), sawat ashıwdıń hár bir sabağı usınday tártip penen alıp barladı. 10-15 sabaqtan keyin haspa háripler menen tanıtıw baslanadı. Bunnan keyin sawat ashıwğa úyretiwde haspa hám jazba shrift penen alıp barladı.

K.D.Ushinskiy sawat ashıwda seslik analitikalıq-sintetikalıq metodtı qollanıw arqalı oqıw procesi tuwralı «Dawıssız háriptiń mánisin balalarğa jetkeri» – oqıw-jazıwğa úyretiwdegi en áhmiyetli hám en awır jumıs. Bul oqıwdıń gıli: balalar olardı ózlestirgen waqıtları jumıstıń haspa túrleri qıyınǵa túspeydi», – dep jazadı [19:120].

Dawıssız seslerdi úyretiw sózdi seslerge analizlewden baslanadı. Bul sózde tek bir ǵana seston haspa balalarǵa tamıs bolıw tiyis. Máselen, «S» sesine baylanış jörgizilgen sabaqtı alaytq: «Ús» degen sózdegi qaysı seslerdi jazı alasızlar? – Aziz, taxtaǵa kel. Jaz. Mine, birinshi ses, úshinshi ses. Al ekinshisi jeq - gey. Ekinshisi qanday ses? Ol qaysı jerde turıw kerek? Sizler on jazı alasızlar ma?

– Joq.

– Jaqsı. Men sizlerge onı qalay jazılatugınıńn úyreteyin. S...s...s – qıyın hárip emes. Mine ol qalay jazılacın. Balalar «s» háribin jazıw úyrenгеннен son, oqıwshı:

– «l s» degen sózdiń birinshi háribi qaysı? Aziz, taxtaǵa jaz. Ekinshisi qaysı? On on tárepine jaz. Úshinshisi qaysı? On da jaz. Endi hárippe-hárip oqı. Jaqsı. Mine, endi sózdi jazdı hám oqı. Berdin, Albette, sawat ashıwdı, úyretiwde analitikalıq metod penen sintetikalıq metod birinen keyin biri emes, al ekewin bir waqıtta qollanıw kóriwge boladı.

Bul metodtı qollanıw sabaq ótiwde K.D.Ushinskiy tómendegishe shólkemlestiriwdi usınadı:

a) seslik analiz; b) jazıw; v) jazǵandı oqıw; g) Alıpbedeǵi sózlerdi, sóz dizbeklerin oqıw; d) Alıpbedeǵi taza sózlerdi oqıw hám jazıw; e) tams hárip hám buwınlardı haspa sózlerden, tekstlerden tabıw; j) haspa alıpbenin háriplerinen sózler qurastırıw.

a) ayılǵan sózge seslik analiz jasaw;

b) sózlerdi jazıw;

v) jazǵan seslerdi oqıw;

g) has hárip penen jazılǵan sol sózlerdi alıpbeden oqıw;

d) jazıwda bolmaǵan jańa sóz hám gáplerdi alıpbeden oqıw hám kóshirip jazıw;

e) sóz hám tekstlerden tams hárip hám buwınlardı izlep tabıw;

j) kespe háriplerden sózler qurastırıw.

Sonǵı dáwirlerde sawat ashıwǵa úyretiw sabaǵında K.D.Ushinskiy tárepinen usınılǵan seslik analitikalıq-sintetikalıq metodnı A.I.Voskresenskaya, S.P.Redozubov, A.V.Yankovskaya, Baydina, V.A.Kustareva, L.K.Nazarova hám b. sh. ózleriniń sawat ashıw metodısası boyınsha islegen miynetlerinde mekteplerde bul metodları qollanıw jolların jetilisiwdi hám ishanlastırdı.

Pütin sózler metodi. Bul metod XIX ásirde Batıs Evropa mekteplerinde seslik metod penen qatar qollanıladı. XXI ásirde Amerika mekteplerinde kárinen qollanıladı. Keyin anglichan tiline teyimlestirilip qayta qarap shıǵıladı. Sonnan keyin bul «Amerika metodi» dep te ataydı.

Bul metod boyınsha oqıwshılar sawatlaqqı úyretiw baslawdan ses hám háripti bilmei turıp, eki-úsh ay ishinde 150-200 aev haspa sózdi kórip tanıwı tiyis. Oqıwshı ol sózlerdi oqıwshılar ayatına darap, qanısqa shıwret boyınsha shıwret.

aytadi, oqıydi, hãriplerdi bilmese de, baspa shıfırlar menen dãpterlerine pũtin sãzlerdi kãshiredi.

Usı ùyrengeñ sãzlerinen keyin hãrip analizini isleydi. Oqıtıwshı bir tanıs sãzdi alıp, onı kespe hãripler menen jazadı. Hãripti izbe-izlik penen aytıp shıǵadı. Sonnan hãrip analizini islep bolıwı menen ses quramın tanıtıwǵa ótedi. Usınday jol menen basqa sãzlerdi de retı menen analiz etip shıǵadı. Keyin oqıwshılar bul sãzlerdi gãp ishinde keltirip oqıp shıǵadı.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Sawat ashıw metodlarınıń maqseti menen wazıypası nelerden ibarat?
2. Hãrip metodi ne, ol qalay alıp barıladı?
3. Buwın metodi ne, ol qalay iske asadı?
4. Seslik metod, tiykarın salıwshılar kim hãm qalay qollanılǵan?
5. Seslik analitikalıq metod, seslik sintetikalıq metodlar ne ekenligin aytıp ber?
6. Seslik analitikalıq-sintetikalıq metodtıń tiykarın salǵan kimler, olar qalay iske asırıladı?
7. Pũtin sãzler metodın qalay qollanǵan?

Sawat ashıw procesi basqıshları

Sawat ashıwda tayarlıq dãwiri. Bul dãwirge qoyılaraqın tiykarǵı baǵdarlamalıq talap – oqıwshılardı oqıwǵa, jazıwǵa, tilin ósiriw isine, oyın rawajlandırıwǵa baylanışlı jumislardı islew. Dãslepki jumislardıń biri sãylewdi elementlerge analizlewden ibarat. Oqıwshılar sãylewden gãpti ayırıp aladı, onnan sãzdi, sãzden buwındı, buwınnan seslerdi (analiz) ayırıp ùyrenedi hãm sol sabaqta seslerden buwın, buwındı qosıp sãz, sãzlerdi qosıp gãp (sintez) qurap ùyrenedi. Bunday jum islew oqıwshılardıń oylaw menen sãylewinin rawajlanıwınıń dãslepki basqıshına qãdem taslawı bolıp esaplanadı. Sonın menen birge bul dãwirde oqıwshılar menen tematikalıq gũrınler ótkeriwdiń áhmiyeti ullı. Bul ushın baǵdarlamada hãm sabaqlıqqa «Biziń mektep», «Biziń

Watamız - Ózbekstan», «Biziń shañaraǵımız» h.t.b. temalar berilgen. Ásirce, gũrınlesetugin tema balannı turmısı, onı qorshagan jámiyet, tábiyat haqqında, ertekler h.t.b. boyınsha dúzilgen. Bunday turmıshlıq gũrınler oqıwshılardıń oy-órisin, sãylewin rawajlandırıwǵa qolaylı jaǵday bolıp esaplanadı.

Sonın menen birge oqıwshılar menen logikalıq shıǵıwlar da ótkeriledi. Sabaqlıqta buǵan baylanış – oqıw quralları, miyweler, miynet quralları, quslar, úy haywanları, balıqlar, jabayı haywanlar, palız eginleri h.t.b. turmıs talabına sáykes temalar óstinde islew de oqıwshılardıń logikalıq oyın rawajlandırıw, sãylewin ósiriwge kómekshı islerdin biri boladı.

Tayarlıq dãwirinde ertekler óstinde islew, kishi qosıqlar yadlatıw, jumbaq, janıtpashlar aytıw, bular óstinde gũrınlesip, shıń qaharmanları haqqında óz pikirlerin ulıwına bilim beriwge salıw, joldaskarın, oqıtıwshını nılay biliw isleri menen shıǵıllanıw talap etiledi.

Bul dãwirde oqıwshılardı oqıw, sãylew, til ósiriw isleri menen birge, olardı jazıwǵa ùyretiw isi de birge alıp barıladı.

Jazıwǵa ùyretiw joqarıdaǵı oqıw isine kóniktiriwge qaraganda bir qatsha qıyın. Sonıqtan oqıtıwshı oqıwshılardı jazıwǵa ùyretiwdi, izbe-izlik penen alıp baradı.

Enı dãslep, gigienalıq normaǵa sáykes otırıw (partaǵa tirelmeı, tik otırıw, ayaǵın edenge tirep otırıw, iynin dúris tutıw, eki qolın parta óstine qolaylı etip ornalastırıw, sãl alǵa enkeyip otırıw, boylarına qarap otırıw) jolların ùyretiw. (Bul ushın aldın ala tayarlanǵan jazıw dãwirinde otırıwdıń gigienalıq normasını kórsetetugin súwret tayarlanıp qoyılǵan bolıwı kerek).

Ekınshiden jazıw quralları (ruchka, jazıw úlgisi, dãpter, tur qãleri, h.t.b.) menen hãm onı uslap tutıw, qollanıw jolları menen tanıtıw. Buǵan baylanış bolǵan zatlardıń barlıǵın, kórsetiliw arqalı is alıp barıladı.

Ushinshiden, jazıwdıń úlğisi, dápterdiń sızıǵı, noqat, qıya, dúziw, oń, shep, reń, tır usaqan jazıwdı úyretiwde qollanılatuǵın belgiler menen tanistırıladı.

Oqıwshılar jazıwdı qıyınlıq penen úyrenedi, sonıqtan jazıwdı oqıw sabaǵı menen baylanış alıp barıp, sistemalı túrde jumıs islew arqalı ǵana jaqsı nátiyjege erisiwge boladı.

Solay etip, baǵdarlama talabına ılayıq oqıwshılardıń bul dáwirdegi isleytuǵın jumısları:

Sóylew hám gáp boyınsha: hár qıylı baǵdarlamaga sáykes keletuǵın sówretler arqalı oqıwshıların bergen sorawlarına juwap qaytarıw, sówretlerge qarap gáp dúzip úyreniw, gápтеgi qatnasqan sózlerdiń sanın bılıw, sóylewden gáplerdi ayırıp bılıw, erteń, sówret, oqıwshıların gúrtin boyınsha qabıl etkenin ózinshe ayıp beriwge úyreniw, qısqa pikirler júritiw.

Sóz boyınsha: oqıwshılardıń eń kóp isleytuǵın jumısınń tóri sóz ústinde boladı. Bul dáwirde burın qollanbaǵan - Watan, klass, sabaq, sabaqlıq, oqıw quralları, mektep, oqıwshı, jaqsı oqıw, úlgili bolıw h.t.b. sózler oqıwshılardıń kúndelikli sózlik qorına kiredi. Logikalıq shıǵıwlar islew arqalı, sózlerdi temalıq jaqtan bólip úyrenedi - úy haywanları, oqıw quralları, úy qusları, jabayı haywanlar, miynet quralları, gúller h.t.b. Oqıwshıların bússhiliginde gáplerden sózlerdi ayıradı, hár bir sózdiń mániisi, buwın, seslik tárepine ilbar beredi.

Oqıw. Bul hırden iske aspay, al keyinirek iske asatuǵın process. Dáslep oqıwshı tárepinen oqılǵan qosıq, erteń,

jumbaqlardı tılaydı. Oqılǵan, ayılǵanlar boyınsha gúrtinlesedi. Kishi kólemdegi qosıq, jandıtpashlardı yadılaydı, olardı ayıp beredi. Ertelklerdegi qatnasqan qaharmanlardıń sózlerin tılaydı, onı qaytarıp ayıp beredi. Ózleriniń kóz qarastarın bildiredi. Bayırılap oqıwǵa úyrenedi. Kem-kem sózlerdi oqıw, gúpti oqıw asaqan izbe-izlikke úyrenedi.

Sabaqta qızıqlı, oyınǵa baylanışlı jumbaqlar ayısıw, jandıtpashlar ayısıw, erteńler ayıw, qatnasatuǵın qaharmanlardıń sózlerin sóylew, yadın qosıqlar ayıw, oqılǵan, kórgen boyınsha sówretler saıw, oqıwshılardıń ayırım jarıspaqların. (kim birinshi, kim qosıqtı jaqsı oqıw aladı, kim kóp sóz biledi, kim shaqqan, kim qatnas aytı aladı h.t.b.) sabaq barısında paydalanıp otırıwǵa boladı.

Bul dáwirde oqıwshılar kóbirek aqıl miyneti menen shaǵıllanadı. Bul kónligiwdiń dáslepki basqısı bolıwına baylanışlı, olar tez sharshaydı. Sonıqtan oqıwshı aqıl miyneti menen fizikalıq shıǵıwlar, oyın turlerin engizip otırıw paydın. Pedagog, psixolog metodistlerdiń kórsetiwi boyınsha bul dáwirde 10-12 minuttan jumıstıń turin ózgerтип otırıw kerek. Bul turatlı k.D.L. shinskiydiń «Bala jumıstıń kópliginen emes, al onıń hár qıylıǵınan sharshaydı», - degen pikirini este tutıp, jumıs shıǵkemlestiriw kerek.

Tekseriw ushin sorawları:

1. Tayarlıq dáwirine qanday baǵdarlamalıq talaplar qoyladı?
- a) sóylewine;
- b) oqıwına;
- vi) sózge qoyılataǵın talaplar;
- g) K.D.L. shinskiydiń - «Bala jumıstıń kópliginen emes, al onıń hár qıylıǵınan sharshaydı», - degen pikirini qalay túsinesen?

Sawat ashıw sabaǵın qurallandıriw

Sawat ashıw sabaǵın otıw ushın klassı hám sabaq otıw ushın «Sawashın» qayw quralları tayarlap qoyıw talap etiledi.

1. Klassie sabaq waqtında paydalanıw ushin tayarlagan qurallıq, kórgendey etip tayarlangan hár bir klassast, Oqıwshı

häm kishi härpler kitaptağıǵa sáykeslenip islengen bolıwı tiyis. Hárpler sawat ashıw dáwirindegi ótiw tártibi menen jayǵastırıladı. Bas hárıp keyinge, kishi hárıp aldına qoyıladı. Sabaq ótilip bolǵannan keyin hárpler óziniń ornlarına qoyılıwı tiyis.

2. Klass taxtasına yamasa taxtaniń tómengi tárepin sózlerdi, sintez etiw dáwirinde jumıs islewge (hárplerdi oqıwshılar kórerliktey etip qoyıw ushin) qolaylap taxtaniń uzımına (0.3 sm, yamasa 0.5 sm) qoyıw ushin sıǵıǵısh tayarlanıp qoyıladı.

3. Buwın kassası. Kitaptaǵı sózlerde ushırasatuǵın buwınlardıń karakterine sáykeslenip dúziledi. Oqıtıwshı sózlerdi buwınlarǵa bóliw, buwınlardı qosıp sóz jasaw, sózdegi túsirilgen buwınlardıń ornına qoyıw, solay etip oqıwshılardıń oqıwına qolaylı etip tayarlaydı hám buwın metodına sáykes jumıs islewde paydalanadı.

4. Sonıń menen birge, hár bir oqıwshınıń, hárıp kassası bolıwı hám ol hárıp kassa baǵdarlama, oqıwǵa sáykes keliwı tiyis. Hárpler klastaǵı hárıp kassasındaǵı tártip penen sáykes ornastırıladı. Buni oqıtıwshı, balalardı ǵamxorlıqqa alǵan oqıwshılar menen aldın ala tayarlap, qollanıwǵa qolaylı etip qoyıwı kerek.

5. Oqıwshılar menen jeke hám toparda islesiw maqsetinde, baǵdarlamada kórsetilgen orınlawǵa sáykeslengen súwretler tayarlanıp, olar númerlep qoyıladı. Buni oqıwshılar menen logikalıq shıǵıwlar waqtında paydalanıw ushin tayarlanadı. Máselen, úy haywanları, baqsha ósimlikleri, jabayı quslar h.t.b. Bular arqalı oqıwshılar menen sóz hám ǵáp ústinde, til ósiriw jumısları ústinde islegende, qollanıw ushin tayarlanadı.

6. Oqıtıw barısında kerekli hár qıylı kespe qaǵazlar oqıwshılardıń óz betinshe jumıs islewine beyimlep tayarlanadı. Buni da sóz quramına, buwın, hárplerdi úyreniwge beyimlep ǵamxorlıqqa alǵan oqıwshılardıń járdemi menen tayarlap qoyıladı.

7. Sonıń menen birge til ósiriw jumıslarında qollanıw ushin balalardı qorshaǵan turmısqa baylanışlı hár qıylı mazmundaǵı súwretler, sonday-aq qollanıwǵa qolaylı kórsetipeli qurallar.

8. Sawat ashıw sabaqlarınıń baǵdarlamasına sáykes bolǵan didaktikalıq materiallar toplamı.

9. Oqıwshılarǵa úlgi etip kórsetiwde qollanılatuǵın úyretiwshı jazıw úlgileri. (Bunda hárıp, sóz, ǵáp úlgileri bolıwı tiyis).

10. Oqıwshılardıń oqıw, jazıw, jumıs islew barısında qollanılatuǵın oqıw quralları, islewdiń gigienalıq normasını kórsetetuǵın súwretler.

Tekseriw ushin sorawlar:

1. Sawat ashıw sabaǵında qanday kórgizbeli qurallardan tiyimli paydalanıwǵa boladı?

2. Paydalanıwǵa tiyisli kórgizbeli qurallardı ózleriń islep úyreniń.

Tayarlıq dáwirinde oqıw procesin alıp barıw jolları

Baǵdarlamalıq talapqa sáykes baslawısh klasslardıń birinshi klasında alıń hápte sawat ashıwdıń tayarlıq dáwiri ótkeriledi. Oqıwshılardıń tayarlıq dáwirdi qalay ótkeriwi olardıń keleshekte nátiyjeli oqıwınıń tiykari boladı. Sonlıqtan bul dáwirdegi jumısı hár bir oqıtıwshı, balalardıń psixologiyalıq-fiziologiyalıq ózgesheliklerin eske ala otırıp alıp barıwı talap etiledi.

Tayarlıq dáwiriniń aldında turǵan tiykarǵı wazıypalar – mektepke jańa kelgen balalardı mektep hám onıń talapları hám qaǵıydaları, oqıw is, onıń wazıypaları menen tanıstırıw; oqıwshınıń balalardı úyreniw, balalar jámiáatin dúziw, sabaqlıq, oqıw quralları menen tanıstırıw, halam qorshaǵan turmıs penen tanıstırıw, tilin ósirip sawat ashıw dáwirinde jumıs islewge tayarlaw, ses, hárıp, sóz, ǵáp ústinde analitikalıq, sintetikalıq jumıs islewge úyretiw, oqıwshılardıń esitiw, kóriw, sezir, aǵzalam jumıs procesine baǵdarlap barıwın boldırıwdan ibarat.

Bul wazıypanı eki basqışta iske asırıw názerde tutılalı. Birinshi basqışta «Alıpbe» menen tanıstıw, ses, hárıp, buwın, sóz, ǵáp, dawıstı, dawıssız sesler, olardı, bir-birine qosıw, sol arqalı hawta payda etiw, buwınlardı qosıw arqalı sóz dúziw úlgileri menen oqıwshı tanısadı. Bul dáwirde oqıwshılardıń seylewine, onı

örisinin, tilinin rawajlanıp, dogeregi hám oqıtıwshı menen qarnas jasay alıw mümkinshiligine köbirek itibar beriledi. Sebebi, bul jaǵday balalardıń jumıs islew procesiniń deregi bolıp qaladı. Sonlıqtan, oqıtıwshı jumıs islewdiń dáslepki basqshına puxtalıq penen aldın ala tayarlangan bolıwı tiyis.

Dáslepki sóylew tili menen birge, oqıtıwshılar jazıw isine de tayarlanıp barıladı. Bunda dáslep, jazıw quralları, olardı uslap tutıw, paydalanıw islerine kewil bólinedi, qolların shıqtıradı, otırıw, jazıwǵa tayarlıq, jazıw úlgisi, onnan paydalanıw jolları, noqat, sızıq, tówri, kесе, tik sızıq, cıń, sol, ulıwma bilim beretuǵın h.t.b. menen tanısadı, olar ústinde awızsha jumıs isleydi. Keyingi sabaqlarda bul tanısqanların iske asırıw ústinde turaqlı túrde jumıs islewge ótedi.

Bul dáwirdegi sabaqtıń tiykarǵı temaları -- «Bilimler kúni», «Álipbe - dáslepki oqıw quralımız», «Sóylew», «Gáp», «Sóz», «Gáp hám sóz», «Sóylew sesi», «Dawıshı hám dawıssız sesler», «Buwın» h.t.b. Bul sabaqlardıń barlıǵı «Álipbe» sabaqlıǵındaǵı súwretlerge baylanısh alıp barıladı. Hár bir besinshi sabaq – tákirarlaw menen juwmaqlaw isine amalıp barıwı tiyis. Hár háptede bir ret (17-18 minut) klastan tis oqıw jumısına amalıwı kerek.

Tayarlıq dáwiriniń ekinshi basqışında dawıshı seslerdiń esitiliwı menen aytılıwında ózgesheligi joq, juwan dawıshı hám ayırım dawıssız sesler, háripler menen tanıswı hám jazıw islerine tayarlıq kóriw. Oqıtıwshılar hárip hám onıń elementleri menen tanısadı, noqat, sızıq salıp úyrenedi h.t.b. Bunday etip ayırım dawıshı, dawıssız sesler menen tanısw – keleshekte oqıwǵa haǵdarlap jumıs islewdiń tiykarı bolıp esaplanadı.

Telaseriw ushin sorawlar:

1. Tayarlıq dáwirinde sabaq ótiwdiń ózgeshelikleri qanday?
2. Bul dáwirde sabaqtı nelerge baylanısh alıp barıwǵa boladı?

Tayarlıq dáwirindegi sabaq túrleri

Tayarlıq dáwirinde sabaq ótiwdiń tiykarǵı maqseti - sawat shıwǵa tayarlaw bolıp esaplanadı. Sonlıqtan bul dáwirdegi sabaqtıń tipi, qurılısı bir qansha ózgesheliklerge iye. Sabaqtıń qurılısı onıń óidaktikalıq maqsetine kelip shıǵadı. Tayarlıq dáwiriniń óidaktikalıq maqseti - ses, hárip, buwın, sóz, gáp boyınsha analitikalıq sintetikalıq jumıs islew, olardıń tilin, sóz ayıǵın rawajlandırıw, jazıw, sızıwǵa úyretiw menen baylanısh boladı. Sonlıqtan sabaqtıń qurılısın usıǵan baylanısh dúziw talap etiledi.

Tayarlıq dáwirinde oqıtıwshılar tómendegi jumıslardı orınlaydı:

Сөylew, gáp ústinde islew. Bul boyınsha oqıtıwshılar menen kúngen kúnnen baslap jumıs alıp barıladı. Oqıtıwshılardıń kórgeni, esitkeni boyınsha górinlesiw, súwretlerge qarap gáp dúziw, oqıtıwshılardı: Ne kórip tursañ? Minaw ne? Minaw kim? degen sorawlarına juwap beriw. Ayırım gápterdi alıp, ondagı sózlerdiń sanın arıqlaw, esitkeninen qısqa ertekler aytıw, oqıtıwshılardan esitkenin qayta aytıp beriw, biletuǵınların sóylep beriw, kórgenlerinen esitkenlerinen alǵan rásimlerin aytıp beriw hám t.b.

Сөз бенен islesiw. Balalardıń tilin, oy-órisin ósiriwde, oqıwıń ayretiwde sóz ústinde islewdiń áhmiyeti ulı. Bul dáwirde - sóz, ses, buwın, dawıshı, dawıssız, hárip, álipbe, dápter, parıa, qol kóteriw, minaw kim, minaw ne hám t.b. kúndelikli paydalanıp baratıwın sózlerdi jiwi paydalanıw oqıtıwshılardıń sózlik qorın arıqtadı. Sonıń menen hárin kóp paydalanıw alımay jürgen jaraǵı - sózler de jiwi qollanatuǵın sózlik qorǵa ótip otıradı. Solay etip, hár kúni sóz ústinde jumıstıń barısında taza sózler úyrenip barıladı. Sonı menen birge logikahe shıwıǵıwlar islewdiń nátiyesinde mektep óskeneleri, oqıw quralları, ústki kiyimler, idislar, ósimlikler, miyweeler, miynet quralları, terekler, jańlıklar, toywanlar, quslar, balıqlar, úy haywanları, jabayı haywanlar hám t.b. usıǵan atamalardı toparlarga bólip, olardı bir-birinen ayıra biliw. Kóńlikpelerin alıw arqalı kóp sózler balanıń aktiv sózlik qorın arıqtap, olardıń biliw kóńlikpeleriniń artıp barıwına mümkinshilik táwan.

Оқу үстінде jumıs islew. Bul dáwirde oqıtıwshılar oqıw procesin bulınepeni menen iz da bolsa ol ástinde jumıs islep

shinigiw, kónligiw isleri menen shugullanadi. Oqıwshınıń oqıǵanın diqqat penen tırlaydı, ayırım orınlarda ózleri qosılıp oqıydı. Sonlıqtan oqıwshı seslerdi, buwınlardı, sózlerdi, gápılerdi (eki sózden, úsh sózden bolǵan gápıler) ayıw, oqıw, menen shugıllandırw, qosıqlardı yaǵtan oqıw, súwretlerdi kórip turıp olardıń atın oqıw hám t.b. isleri menen shugıllanıp, Álipbe dáwirinde oqıw procesine tayarlanıp baradı.

Grammatika, leksika hám fonetika boyınsha jumıslar. Tayarlıq dáwirinde oqıwshılar grammatikalıq, leksikalıq, fonetikalıq qubılıslar ústinde de bir qansha jumıslar islep, ol boyınsha kónlikpeler aladı. Máselen, zatlardıń atamasına, túrine, háreketine, sanına baylanıstı: Minaw ne? Minaw kim? Súwrette neni kórip tursañ? Alma qanday? Balalar ne islep atır? Gápıte neshe sóz bar? Sózde neshe buwın bar? hám t.b. til qubılısları ústinde islesip, gáp, sóz, buwın, ses, hárip, olardıń bir-biri menen baylanısı hám ózgeshelikleri, dawısı hám dawısız sesler, olardıń bir-birinen ayırmasılıǵı, buwın jasawda dawısı seslerdiń ornı boyınsha jumıs islep kónligedi.

Bul dáwirde oqıwshılardıń iskerliginiń túri ózgeriwine baylanısı olarda kóbirek sharshaw payda boladı. Balalardıń bunday ózgesheliklerin esapqa ala otırıp, hár bir 10-15 minuttan jumıs túrin ózertip otırıwǵa túwra keledi, yaǵnıy aqıl miynetini menen fizikalıq shinigiwdi almastırıp otırıw talap etiledi. Jumısı aktiv islew hám oqıwshılardı aktivlestirip barıw, jumısı oynı procesi menen baylanısı alıp barıw jaqsı nátiyje beredi. Sonday-aq bul dáwirde jumbaq, jaǵıtpash, tabıspaq, erteke, qosıq, inscenirovkalar islew menen kóbirek shugıllanıw, solar ústinde islew usınıladı.

Sawat ashıw dáwirinde oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıw

Bala mektepke belgili dárejede sóylew dárejesi hám tájiriyesi, óziniń sózlik qorı menen keledi. Bul óz dógeresindegiler menen pikir alısıwdıń nátiyjesinde qalıplesken. Mektepke keliw menen balada qatnas jasaw jaǵdayı ózgeredi. Burın qullanıp kórmegen terminlerden paydalanıwǵa túwra keledi. Sonlıqtan mektepke kelgen küninen bastap onıń sóylewin

rawajlandırıw wazıypası kún tártibinde turadı. Sabaqıqta kórsetiliwine qaraǵanda mektepke dáslep kelgen balalar úsh mınan jeti mınǵa shekem sóz biledi [25]. Oqıwshı beliw menen buringıday sózdi erkin paydalanbaydı. Onı qorshaǵan ortalıq ózgeredi. Bala oqıwshınıń, joldaslarınń qadaǵalawında boladı. Sonıń nátiyjesinde onıń sóylewi belgili izge túsedi. Oqıwshı haǵan kónligip kere almaydı. Sonlıqtan oqıwshı balada bolatuǵın hunday ózgeshelikti eske ala otırıp jumıs shólkemlestiredi. Pikir alısıw, sorawǵa juwap beriw, erkin sóylep úyreniw, joldasları menen baylanıs jasawlarına jol-joba berip baradı.

Sóylew tiline qoyılǵanday talap olardıń jazba tiline de qoyıladı. Álbette, dáslepki dáwirde sóylew tiline qaraǵanda jazba til ástelik penen rawajlanadı. Sonlıqtan dáslep jazba tilge basqasha talap qoyıladı. Jazıwdı úyreniw, háripti, buwın, sózdi, gápı jazıw ástelik penen rawajlanıp otıradı. Bul dáwirde barmama oqıwshınıń qadaǵalawınıń astında boladı. Hár kúni talap qoyıwınıń, úyretiwiniń juwmaǵında keyin ala kónligip ketedi.

Oqıwdıń barısında oqıwshılarda sóylewdiń dialog, monolog hám t.b. túrleri ushırasadı. Ásirese, olar oqıǵanın qayta ayıp beriw, qadaǵalaǵanı boyınsha sóylep beriw, yaǵlap ayıp beriw, súwretler boyınsha hár qıylı jumıs islew hám t.b. kóbirek qullanılatuǵın jumıs túrleri. Bul jaǵdaylar oqıwshılardıń sóylew tiliniń izge túsip, rawajlanıp barıwınıń tiykargı sebeptisi boladı.

Oqıwshılardıń biliminiń rawajlanıwı oqıwdıń barısında da iske asadı. Sebebi hár kúngi oqıw jumısınıń barısında balalardıń sóylew tiliniń materialları bolǵan gáp, sóz endi analiz obyektiine aylanıp, ol ústinde izhe-iz jumıs alıp barıladı. Sonlıqtan hár kúni gáp, sóz ústinde jumıs islep, olardı analizlep úyrenip barıw, olardıń tiliniń rawajlanıp barıwına sebeptisi bolıp baradı.

Oqıwdıń barısında haǵdarlamalıq material ústinde izhe-iz (olardıń jasın, tájiriyesin, uqıbın eske ala otırıp) sóz, gáp ústinde jumıs alıp barıw menen ǵana olardıń til baylıǵın rawajlandırıp barıwǵa múmkinshilik boladı.

Oqıwǵa kelgen kúnnen baslap olar menen sóz ústinde, onıń mániisi ústinde jumıs islew balanın turmasında áhmiyetli jaǵday. Bul ushan, birinshi gezekte olardıń sózlik qorın bayıtıw máselesine lihar beriw talap etiledi. Sebebi, oqıwshınıń sózlik

qorri qansha bay bolsa, onin sóylew tilinń ósiw dárejesi de sonsha bay boladı.

Oqıwǵa kelgen kúnnen baslap, gap ústinde jumıs alıp barıladı. Sonıqtan oqıwshılardıń gapın har qıyl dúzilisine itibar beriwir, bunıń jeril, talapqa juwap beretúgınday túrleri ústinde kóbirek árteliy jumıs isleniwı tiyis. Oqıwshılardıń tilinń rawajlanıwı kóp jaǵdaylarǵa baylanıstı. Ásirese, bul oy-órisim rawajlanıwı menen tikkeley baylanıstı. Sonıń ushin olardıń aldı menen oy-órisinń ósiwine ǵamxorlıq jasaw ornın. Bul oqıwshılardıń bilim alıw, kónligiwi, alǵan bilimnı qollanıp úyreniwı menen baylanıstı. Onıń ushin oqıwshılardıń bilim beriw, kónlikpe payda etiw, solay etip, baǵdarlamalıq materiallardı ózlestirip barıw tiyis.

Sózlik jumısı. Álipbe dáwirinde ayırım til ósiriw sabadı ótkerilmeıydi. Al bul jumıs Álipbe kitabındaǵı berilgen hár qıyl mazmundaǵı súwretler, tekstlerge baylanıstı alıp barıladı. Oǵan qosımsha oqıwshıń súwret, ekskursiya, multimediya, qadaǵalaw materiallarınan paydalanıp otıradı. Álipbe kitabına kirgizilgen tekstler sózligi oqıwshılardıń sózlik ústinde jumıs islew múmkinshiligin qanaatlandıradı. Sebebi, bunda balalardı, sonıń menen ereseklerdiń de kúndelik turmısına, isine, miynetine, sonday-aq tábiyat kórinislerin, haywanlar dúnyasına, awıl, qala, zavod, fabrika, oqıw, mádeniy islerge baylanıstı tekstlerdi óz ishine aladı. Tekstlerdiń temasında balalardıń ádep-ikramlılıq tárbiya beriw maqsetinen shıǵıp, balalardıń óz-ara qatnası, kóz-qarası, olardıń jası úlkenlerge, múnasibeti, iskerlik, kishilerge ǵamxorlıq, úy, dúz haywanlarına qatnası, tábiyatqa kóz-qarası, Watan, dostıq, jámiyetlik miynetke qatnasın tárbiyalawǵa baylanıstı materiallar bar. Berilgen jeke sózler oqıwshılardıń oqıw, hám túsiniwın názerde tutıp berilgen. Albette, ayırım erinlarda oqıwshılardıń túsineytúgin sózleri de ushırasadı. Mısalı, Álipbede *teńge, darıy, toǵa, chek* usaqan sózler berilgen. Bul sózlerdi oqıwshı durıs oqıw menen mánisin ózi túsindirip beriwı tiyis. Sebebi, balalar hár bir sózdi oqıw menen onıń mánisine de túsiniwı bariwı tiyis.

Oqıwshılardıń belgili temalardı, yamasa sózlerdi temalısalıq toparlarǵa bóliwge baylanıstı jumıs islep, sózlerdi úyreniwı túsineyin izbe-izlikke saladı. Mıselem: 1. Gúzgi tábiyat: toǵayda,

qızda, baǵda, parkte, hám t.b. 2. Ósimlikler dúnyası. 3. 1-y haywanları menen jabayı haywanlar. 4. Jumıs quraları (hár qanday jumıstıń túrine sáykis beriw). 5. Mektep hám oqıw jumıları (mektepke baylanıstı atamalar: mebeller, úskenerler). 6. Qayın atamalar. 7. Jámiyetlik-siyasiy atamalar (Watan, mámleket, xalıqlar dostıǵı hám t.b.).

Temalardıń jumıs islew oqıwshılardıń biliwın, túsineyin ǵana izbe-izlikke salıp qoymay, olardıń sózlik qorın da bayıtıp baradı. Bunday etip jumıs islew álipbeniń maqsetine baylanıstırıp barılsa ǵana jaqsı nátiye beredi. Mıselem, sayaxatqa barıw usın alıp qarayıq. Bul belgili bir maqsetke baylanıstı alıp barıladı. «Baǵda neler ósedı?». Maqseti – oqıwshılardı baǵda ósetúgin etiywe aǵashları menen tanıstırıw, úyrengen háritbine kónligiwin keltirip shıǵarıw hám oqıwshılardıń til baylıǵın rawajlandırıwdı dawam etiw, ósimliklerge súyispenshiligin tárbiyalaw h.t.b. Temalardı baylanıstı (haywanlar dúnyası, zooparkte, guzgegi adamlardıń miyneti h.t.b.) sayaxatlardı oqıwshı tez-tez ókerip torıwı oqıwshılardıń oqıwına, biliwine, bilgerin turmıs penen baylanıstırıp bariwına jaǵdaylar tıwdıradı. Ásirese, balalardı adamlardıń turmısı, kún kórisine baylanıstı sózlerdi tamaqlı túrde úyretip barıw, olardıń sózlik qorın bayıtıp bariwına múmkinshilik usınıradı hám turmısı úyretip baradı. Oqıwshılardıń hár bir úyrengen sóziniń mánisin túsiniwı bariwına oqıwshı ǵamxorlıq jasaıwı tiyis.

Oqıwshılardıń sózlerdiń mánisin túsindirıwı hár qıyl jolları bar. Mıselem, zattıń ózin yamasa súwretin kórsetiw. Oqıwshı – «Bazarda alma, almırt, shahdal bar» berilgen gápti oqıydı. - Qáne oqıǵan sózlerinızdi súwrette kórsetin? Olar qayda ósedı? -degen soraw-juwap arqalı baladıń sózdi hám onıń ózin hám tanıtarız hám oqıtarız. Sonday-aq oqıwshılardıń turmıs tájiriyesine súyenip túsindirıw arqalı úyretiw, sózlerdi paydalanıp gap dúzdirip úyretiw, shıǵıwın ayttırıw menen úyretiw h.t.b. jollar menen hár bir sózdiń mánisin, qollanıwın úyretip bariwǵa boladı. Sóz ústinde turmıs islew – álipbe dáwirinń bási maqsetinń biri. Sonıqtan sózdi awılız, slotez etiw barısında oqıwshılardıń qabılaw, seziw, kóriw, usitiw uqıqların ósiriw barıw kerek.

Gáp hám baylanıştı sóylew üstinde jumıs islew. Sawat ashıw dáwirinde oqıwshılar gáp penen de tanıadı hám jumıs isleydi. Gápılerdi oqıydı, jazadı. Sorawlarğa juwap tayarlaydı. Gápı analiz etedi, gáp dúzip úyrenedi. Onda qansha sóz barın anıqlaydı. Qısqa tekst penen islesedi. Gápıń ne ekenligin, onıń bas háripten baslanıp, keyrine noqat qoyılauıgını, xabar, soraw, úndew gápılerdiń oqıwın, ayılwın úyrenedi. Solay etip, gáp túwralı dáslepki grammatikalıq ápiwayı maǵlıwmatlar menen tanıadı.

Sawat ashıw subaqlarında balanın tilin ósiriwdiń tiykargı wazıypası – oqıǵanın sóylewinde, súwretlerge qarap turıp ayıp bergende, óz-ara sóyleskende balalardı durıs gáp dúziwge, ádebiy úldiń normasında sóyley biliwge úyretiw. Bul oqıtıwshınıń is jobasına baylanıştı alıp barıladı. Mektepke kelgen kúnnen baslap, álipbedegi súwretke qarap sorawlarğa juwap beriwden baslaydı da, keyin ózleri gáp dúziw, sóylep beriw usaqan kónikpeler aladı. Dáslep belgili bir tema berip, sol túwralı sóyletip úyretiwden baslawğa boladı. Bular ápiwayı temalar bolıwı tiyis. Misal, úkeni túwralı bir gáp ayt. Apań túwralı bir gáp ayt. Kitap oqıw túwralı bir gáp ayt hám t.b.

Oqıwshılardıń ózleri dúzgen gápılerdi analiz etiwge boladı. Bunday jaǵdayda – Men Azar penen muzeyge bardım – degen gápı aytısa, bul gáp neshe sózden turadı? Birinshi sóz qaysı, ekinshi sóz qaysı? h.t.b. sorawlar arqalı gúrrinlesip analiz etiw múmkin. Yanaşa joqarıda ayılǵan grammatikanıń jeke bólimleri boyınsha analiz etiwge boladı, bul balalardıń bir qansha kónikpe alǵanınan keyin orınlanadı.

Álipbede berilgen súwretler boyınsha izbe-iz gáp dúzdiriwge boladı. Bunda da dáslep oqıwshılar tolıq emes gápıler menen pikirim bildiredi. Oqıtıwshı usı tolıq emes gápı tolıq gapke aylandırıp otırıwı kerek. Oqıtıwshı «qısqa juwap», «tolıq juwap» degen terminler arqalı isletip baradı. Oqıwshıdan barlıq waqıtta «tolıq juwap» talap ete beriwge bolmaydı. Ayırım jaǵdayda oqıwshınıń qısqa juwabına da qanaatlanıw kerek. Máselen, dialog, monolog túrinde jumıs islegende «qısqa juwap» túrin paydalanadı.

Oqıwshılardıń baylanıştı sóylew – bul oqıwshınıń qadaǵalawı, eslewı, ózleriniń oylǵanı, sóylegeni, qosıq, qısqa tekstler

boyınsha tásirli ayıp beriwı. Alhette, buni iske asırıwda oqıtıwshınıń bergeni sorawı, jobası jetekshi ornı tutadı. Máselen: Gayrat ne islen atır? Gayratıń ne islep atırǵanı túwralı ayıp ber. Álipbedegi súwretti kórsetip, bala menen qızǵa ózin at qoyıp, ne islep atırǵanın ayıp ber. Úyinizde qanday oynılar oynatıwınıız túwralı sóylep ber.

Baylanıştı sóylewge úyretiwde tematikalıq súwretlerdiń, multimedıya, multıfilmlerdiń áhmiyeti ullı. Baylanıştı sóylewge úyretiwde oqıwshılar menen túsiniikli waqıyalar boyınsha islesiw kerek. Sebebi balǵa waqıya túsiniikli bolsa, bala jaqsı ayıp bere aladı. Sonıń menen temalar usınıp otırıw da jaqsı nátiye beredi. Máselen: «Yolka», «Qar jawǵanda», «Jaz» hám t.b. Balalardıń sóylewin rawajlandırıwda didaktikalıq materiallardıń, naqıl-maqallardıń, jumbaq, jańılıpash, kishi qosıqlardıń ornı ullı. Bunı Oqıtıwshı Álipbede berilgen materiallardı úyretiwdiń maqsetine baylanıştı ózi jıynastırıwı, tayarlawı tiyis.

Oqıwshılardıń gáp dúzip úyreniwinde kespe qaǵaz da járdem beredi. Onı oqıwshı oqıwdı úyrenengennen keyin paydalanıwǵa boladı. Gáp üstinde jumıs islewdiń hár qıyń jolları bar. Oqıtıwshı balalarga gáp dúziwdiń, sóylewdiń sırnı úyretiw ushın bul boyınsha jobalı, izbe-izli jumıs alıp barıwı tiyis. Bunday gáp üstinde izbe-izli islep úyreniw oqıwshınıń keleshekte dóretiwshilik jumıs islewiniń negizi bolıp, olardıń, bayan, shıǵarma, dóretiwshilik diktant jazıwına múmkinshilikler tayarlaydı.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Balalardıń sóylewin rawajlandırıwdiń maqseti menen wazıypaları neden ibarat?
2. Sózlik üstinde qanday jumıslar shólkemlestiriwǵa boladı?
3. Gáp üstinde she?
4. Oqıwshılardıń oy-órisin rawajlandırıw menen sóylewin rawajlandırıwdiń qanday baylanısı bar?
5. Sóylewin rawajlandırıwda dóretiwshilik jumıslardıń áhmiyeti qanday?

Sawat ashiw dáwirinde oqıw hám jazıw sabaqlar

Oqıwshın oqıw biliwge úyretiw, olardıń tálim-tarbiya barısındaǵı olardıń iskerligin rawajlandırıw, tálim-tarbiya barısındaǵı olardıń iskerligin qalıptestiriw - oqıw isiniń tiykargı wazıypası. Oqıw isine úyretiw - bul bastlawshı klassnıń aldındaǵı tiykargı wazıypa ekenligin kórsete kelip belgili pedagog K.D.Úshinskiy bulay degen edi: «Bala ustazdın hásshılıǵında oqıwǵa úyrenedi, al bul dástiepi tálim alıwdıń, oqıwdıń ózinen de áhmiyetlirek boladı. Dáslep balanı oqıwǵa úyretiw, al onnan soń barıp bul isti onı ózine tapsırıw kerek» [19:253]. Bastlawshı klassnıń aldına qoyılǵan bul pedagogikalıq talap búgungi kúnde de óz áhmiyetin joǵalıqan joq. Házirgi kúnde de balanı oqıwǵa úyretip, keyin ózinshe úyreniwge joı kórsetip otırıw - oqıw, jazıw isin biliwge úyretiw degen sóz. Sonıń menen birge oqıwǵa balalardıń qızıǵıwshılıǵın tarbiyalap barıw - oqıtıw isiniń tiykarlarınń biri bolıp esaplanadı.

Mektepke kelgen kúnnen baslap sabaq - oqıwshılardıń tálim-tarbiya alıwdaǵı tiykargı ornı. Onı oqıtıwshı kún talabına tiyisli shólkemlestire alsa ǵana, oqıtıwda tiykargı bilim beriwshilik, tarbiyalawshılıq, rawajlandırıwshılıq wazıypaların is júzine asırıp otırıwına boladı. Sawat ashiw dáwirinde sabaqnıń qurılısı, ondaǵı isleniwge tiyisli tálim-tarbiya isin oqıtıwshınń basqarıp otırıwı juwapkerli is ekenin biz bilemiz.

Mekteptegi tálim-tarbiya isi - bul birinshiden oqıtıwshınń, ekinshiden oqıtıwshınń qatnasında ǵana sheshiledi. Bul ekewindegi intı menen iskerlik bir salıǵa quyǵanda ǵana istin nátiyjesi kórinedi. Bunıń qaysı tárepinen kemshilik ketse, ol istin nátiyjesinetaśir etedi. Sonlıqtan, usı wazıypalardan shıǵıp, oqıw isiniń alǵına minaday qanıǵelik hám alıwma didaktikalıq wazıypalar qoyıladı:

1. Úlar bir sabaqnı tarbiyalawshılıq sıpatnıń bolıwı - onı tarbiyalawshılıq maǵsetinın ayqın bolıwı, onda qanday ádeplikramılıqtıń sapası rawajlanatıwınǵın ayqın bolıwı.

2. Oqıwdıń maǵsetinın anıq bolıwı - balalar ne jattalıq bileti, neni úyrenedi, qanday kónilikkege iye bolıwı, biliwshılıǵı rawajlanadı, sabaqtaǵı ózinshe isley alawshılıǵı, biliw, pikir juritiw, oylawnıń rawajlanıwshılıǵı, temamnı, tamamlanıw dáre esı hám t.b.

3. Sabaqnıń órken, kelesi temalar menen baylanıwshılıǵı - sabaqnıń izhe-izligi, keleshegi, sabaqlar ishinde, baǵdarlama ishinde sol temanıń tutqan ornı, anıq bolıwı.

4. Sabaqnıń órkege tarılǵan jumıs metodi menen usıdnıń bar qıstılıǵı - material ústinde jumıs islewdiń variantlılıq, tarılǵan metodnıń oqıw isiniń wazıypasına, materialdıń sıpatına baylanıwshılıǵı, metodikalıq jeterliliǵı, onıń qızıǵı hám oynı qatnasında bolıwın támiyinlewı.

5. Oqıw barısında oqıtıwshınń mümkinshılıǵın, bilimnı, kóniligini, rawajlanıwın esapqa ala otırıp jumıs shólkemlestiriw - oqıwshıǵa jumıs barısında differencial hám jeke qatnas jasaw, bulnı sabaqnıń barısında oqıtıwshı menen oqıtıwshı arasında baylanıstı saqlawı.

6. Oqıtıwshırdıń mektepte nátiyjeli oqıwı ushın onı sanalı nátiyer islep úyreniwine jaǵdaylar jasaw (oqıtıwshın oqıw ushın oqıwǵa úyretiw).

7. Sonıń menen birge, qosımsha didaktikalıq talapardıń Etkerlik, misinikilik, kórsetpeilik h.a.b. principlerine suylene otırıp islew. Bul dáwirde oqıtıwshılardıń hár tárepleme rawajlanıp barıwın nazerde tutıp, olardıń durıs, kórkem, sanalı, tásiyli oqıwına úibar berilip barıladı. Oqıwdıń nátiyjeli bolıp otırıwı onı alǵın rawajlanıp barıwına da tásir jasaydı.

Bastlawshı klaslarda oqıw menen jazıw isin baylanıstı alıp barıw talap etiledi. «Sabag - pedagogikalıq processnıń tarıqtanǵan bir nıtas úzindisi, yamasa «kishkene kietkasi» boladı. Ona bir tamshı suwǵa tásken quyash nurınıń sáwlesinı meyzes, onıń barlıq táreplerin sáwlelendirip taradı. Pıtkil pedagogika bolıwı menen onıń adewir bolegi sabagta tacerlenedi, - dep jazadı M.N. Skatkin [28:49].

Házirgi kúnde de, sabag - balalardı tálim-tarbiya beriwdir, onıń belgıanlıqtan, oǵan ayırıqsha úibar berilip otırıladı. Sabagı qanday etip shólkemlestiriw oqıtıwshın sheherligine baylanıstı.

Sawat ashiw dáwirinde sabag tipleri. Balalardıń oqıwshın aldına qatnası alken wazıypa qoyılǵan sayın, olardı oqıtıwshı barıs, ja, hár qıylı balalardıń ózlestiriwme qodaynı dárejede bolıwı shıǵı. Sabagnıń qurılısın bir qıylı dúziliwı balalardıń oytawın, ishshılıǵın kemitedi. Al sabagnıń hár qıylı ózgeredi, bolıwı.

düziliwi oqıwshılardıń ishshılıgıń arttıradı, jumıs islewine qızıǵıwshılıq jaǵday tıwdıradı. Bunday jaǵday oqıwshı nátıyjeliligine erisip otırıwına alıp keledi. Oqıtıw materialdıń tar kólemde bolıwına baylanısh sabaqtıń tipleri de sol berilejaq materialdıń mazmunı menen kólemine, maqsetine qaray belgilenedi. Sawat ashıw dáwirinde sabaq tipleri tómendegishe belgilengen:

a) oqıtıw pániniń tiykarına negizlenip - *oqıw sabaǵı* hám *jazıw sabaǵı*; b) waqtında hám oqıtıwshı basqırshına, dáwirine baylanısh - *tayarlıq dáwirindegi sabaq* (*Alıpbege shekemgi dáwir*), *tiykarǵı* (*Alıpbe dáwirindegi*) *sabaq*; v) sabaqta jańa temanı úyreniw, úyrenbewine baylanısh - *jańa sestı, háripti úyreniw, jańa háripti jazıp úyreniw sabaǵı, bekkemlew sabaǵı* (bunda jańa ses, ya hárip úyretilmeydi); Sabaqtıń ayırıqsha tipin quraytuǵın *tákirarlaw hám juwmaqlaw sabaǵı*. Sonıń menen birge háptesine bir ret ótkeriletuǵın 20 minutlıq *klastan us oqıw sabaǵı* [23].

Solay etip, bul dáwirdegi tiykarǵı sabaq - oqıw hám jazıw. Baslawısh klastıń dáslepki basqırshındaǵı islenetuǵın jumstıń jaǵdayına baylanısh ámelıy jaqtan analiz islew durıs. Al baslawısh klastıń didaktikasınıń belgileniwine qaraǵanda baslawısh klaslardıǵı sabaqtıń tipleri *aralas, yamasa birlesken sabaq, jańa materialdı úyreniwshi sabaq, bekkemlew sabaq tipi, tákirarlaw-juwmaqlaw sabaq tipi, tekseriw yamasa úyrengenlerin esapqa alıw sabaq tipi* dep qaraladı.

Sonlıqtan, sawat ashıw dáwirindegi sabaq tipi degende usı kórsetpeler basshılıqqa almadı. Biraq, sawat ashıw dáwirinde tekseriw, yamasa úyrengenlerin esapqa alıw sabaǵı, baylanısh sóylewge úyretiw sabaǵı (bayan, shıǵarma) bul dáwirde ayırıqsha sabaq bolıp ótkerilmeydi, al bul jumıs hár kúńgi sabaqtıń barısında iske asırıp otırıladı.

Bul dáwirde sabaq 35 minut oqıtılıp, keyin ala 45 minut dawam etedi. Sonday-aq balalardıń tez sharshaytuǵın esapqa ala otırıp, oqıw jumısın dene shınıqtırıw jumısı menen aralashtırıp otırıw talap etiledi. Dene shınıqtırıw isı uzıqqa sozılmay 2-3 minut ǵana dawam etse boladı. Al jazıw isinde qoldıń tez talatuǵın da esten shıǵarmaw kerek. Arasında bunda da qoldı shınıqtırıp, dem berip otırıw tiyis. Balalardı jumstıń bir qıylılıǵı

talıqtırıp jiberedi. Sonlıqtan oqıw isin oyın, jumbaq, jańıltırash tını t.b. lar menen aralasıp otırıw balalardıń oqıwǵa degen ıǵlesimnı payda bolıwına múmkinshilik tıwdıradı.

Joǵarıda kórsetilgen miynetlerge hám mektep tájriybelerinde jurgizilip atırǵan sabaqtıń variantlarına toqtap kóreyik. (Sabaqtıń qurılısı U. Berdimuratov, H. Jumashev, Q. Xojaniuratovalardıń «Alıpbe» sabaqlıǵındaǵı (Nókis: «Bilim», 2016) materiallar boyınsha, ayırım orında basqa da oqıtıw materiallarına salıstırıw ushı menen berildi. Úlgi ushın:

Sawat ashıwǵa tayarlıq dáwirinde sabaq ótiw úlisi

Oqıw

Tema: Gáp (bunnan buringı sabaqta ótilgen tema - Sóylew)

Maqseti: balalardı gáp tuwralı dáslepki túsinikti ámelıy jaqtan úyretiw.

Sabaqtı qurallandıırıw: «Alıpbe» kitabı, oqıwshılar menen islesiwge baylanısh súwretler, didaktikalıq materiallar.

Sabaqtıń barısı:

1. Otken sabaqta sóylew boyınsha úyretilgenlerdi esine túsiriw maqsetine - balalardıń tamıstan, jazǵı dem alısta, kórgen, esitkenlerine baylanısh tákirarlaw. Sóylesiw.

2. Logikalıq shınıǵıw - bir temalıq baylanısh súwretler ústinde jumıs.

3. Súwretler boyınsha awızsha gárimler dúziw.

4. Sorawlar boyınsha gútrınlesiw.

5. Fizkult-mınat waqtı (shınıǵıw, qosıq oqıw, kishi jumbaqlar sheshiw hám t.b.)

6. Sóylesiw arqalı balalardı - sóylewden gápti ayırıw, gáp sóylewdiń bir bólegi, sóylew gápten turatıwınlıǵı tuwralı dáslepki túsiniске qaray baǵdarlaw.

7. Gáp boyınsha úlgi dúziw, balalardı onı menen tamıstırıw (ayırım oqıtıwshılar usınıń ekewinń birewin paydalamp jır).

8. Shınıǵıw. Teksttegi gáptiń sanın anıqlaw. Tekst qısqa bolıp, oqıtıwshı hár gápti tekilip oqıydı. Balalar teksttegi gáptiń sanın anıqlaydı. Bunnan úlgi menen kórsetiw kerek. Eger oqıtıwshı isley a-ss, taxıǵa shıǵıp oqıtıwshı oqıp turǵanda, ol úlgiye tıwdır turadı. Eger oqıtıwshı isley almasa, oqıtıwshıń ózi islep beredi.

Balalar sol arqali tekste neshe gáp bar ekenin anıqlaydı. Mısali, úsh gáp.

9. Dene shıngıtırıw waqtı.

10. Waqt bolsa súwret boyınsha gáp dúziw.

11. Jıwmaq: bul jerde sóylew úsh gápten turadı. Gáp oy-pikirimizdi bildiredi. Hár gápti – úlgi menen belgileyemiz.

Jazıw

Tema: Noqat hám tik sızıq.

Maqseti: oqıwshıların qolın hárıp jazıwǵa qalıplestiriw isine tayarlaw. Jazıw qurallanın dúris paydalana bilıwge, jazıwdıń gıgienalıq tártibin saqlay bilıwge úyretiw.

Sabaqtı qurallandıırıw. «Álipbe» boyınsha jazıw úlgisi, dápter, ručka (qálem), tuxta, kórsetpe qural.

Sabaqtıń barısı:

1. Oqıwshınnıń jazıw quralları, jazıwdıń gıgienası boyınsha gárrinı. Bunıń barlıǵı oqıwshınnıń kórsetiwı menen boladı. (Dáslepki sabaq tayarıw dáwiri)

2. Dápterdiń sızıǵı, dápter, ručkannı tayarlawıw, oǵan noqatı qalay qoyıwdı kórsetedi. Bunı jazıw úlgisi, álipbeden kórsetedi hám túsindiredi.

3. Jumısı baslaydı. Eger balalar islew múmkinshılıǵına iye bolmasa, oqıwshı balalardıń dápterlerine qızıl sıya menen noqat qoyıp beredi. Bunı oqıwshı taxtada kórseriwine de boladı.

4. Fizkult-mınnat waqtı (kishi qosıq, gırrin, jumbaq).

5. Jazıwdı tákirarlaw.

6. Keyin tik sızıqqa óriw. (Eger balalardıń tayarlıǵı rómen bolsa, tek noqat penen sheklenip qoyıwǵa da boladı. Balalardı asıqtırıp, shalagaylıqqa úyretpew kerek.)

7. Dene shıngıtırıw waqtı. (yamasa jańıtpash, jumbaq aytıw)

8. Jazıw jumısı dawam etedi.

9. Kim, qalay islegenı boyınsha jummaq beriledi. Oqıwshılardıǵa búgin ne úyrengenimiz, bunı ne ushin kerekligi túsindiriledi. Úyge tapsırma berilmeydi.

Sawat ashıw dáwirindegi oqıw sabaǵı

Tema: «L» sesi, «Lb» háribi.

Maqset: Ótken seslerdi bekkemlew menen «L» sesin (Ll) háribi oqıwǵa úyretiw.

Sabaqtı qurallandıırıw: «Álipbe». Kespe álipbe, hárıp kassası.

Sabaqtıń barısı:

1. Dawısh hám dawıssız ses tawraı maǵlıwmatlardı balalardıń esine salıw. Ótilgen seslerdi buwınlar menen oqıw kónlikpesin dawam etiw. Súwretler boyınsha sóz tawıp (nan, ana, on), ondaǵı eılgen seslerdi hárıp kassasınan tawıp kórsetiw, usı sózlerdi qurastırıp, oqıw, tákirarlaw.

2. Úyreniwge tiyisli «L» sesi ústinde sóylesiw, aytılwı, qaystı esitiligi, hárıp kassasınan qalay tabıw jolların túsindiriw menen álipbedegi dáslep súwretler ústinde, keyin oqıw kónlikpesine oqıw. Oqıw buwında analiz-sintez arqalı jumıs islew. Súwretler menen de jumıs islewge boladı.

3. Dene shıngıtırıw waqtı.

4. «L» sesinıń hár qıylı ornında keliwı menen sózdin basında, sózdin aqırında keliwı menen islesiw, qalay esitilwıne balalardıń diqqatın awdarıw, ulıwına bilim beriw.

5. «Lb» háribi menen tanıstırıw, basa hárıp penen kishi hárıp arasındagı ayırmashılıǵı analizlew menen tanıstırıw, hárıp kassasınan tapırıp úyretiw.

6. Súwretler boyınsha gáp dúzdirip úyretiw. Bunda ótkendege ulǵan tájriybelerin bassıluqqa alıw. Dúzilgen gáp istinde «L» sesinıń bolıwına inbar beriw. Sózler dúzdirip úyretiwge de boladı.

7. Dene shıngıtırıw waqtı.

8. «L» sesi boyınsha shıngıw jumısın dawam etiw.

9. Jummaq – bunda biz ne úyretiwimiz kerek, edi, ne úyrenirik, kim, qalay qatnastı degen pikirler alıwına onıǵa dısanıw menen jummaqıladı. Bul dáwirde úyge tapsırma berıwge boladı.

Oqiw sabaqı

Tema: (ekinshi bekkemlew sabaqı). «L» sesi hám «M» háriplerin oqıwdı bekkemlew sabaqı.

I. Tákirarlaw: «L» sesi bar sózlerdi hám ótken sabaqlarda ótilgen sesler qatnasqan sózlerdi oqıw. sózdi buwıńǵa, birwındı seske bólip analiz hám kerisinshe sintez etip, úyrengenleri boyınsha jumıs islew. Bunı súwretlew yamasa Oqıwshı tayarlap kelgen buwın, sózler ústinde islewge boladı.

2. Álipbede berilgen jańa buwın sózlerdi oqıwǵa shıqtırıw. Álipbe, súwret boyınsha gúrın, tema tawıp qoyıw, balalardı at qoyıw hám t.b.

3. Oqıw, shıńıw jumısın dawamı etiw, hárip kassası menen islesiw. Gáp dúzdiriw. Analiz, sintez etiw.

4. Dene shıqtırıw waqtı.

5. Til ósiriw ústinde jumıs. Súwret boyınsha sóylewge úyretiw. Bunda úyretilip atırǵan ótken hám keleshekte kerekli dep tabılǵan sózler názerde tutılıwı tiyis.

6. Juwmaq – bul sabaqta jańadan ne bildik, ne úyrendik?

Álipbeden sońǵı dáwirde oqıw

Tema. Qıs (Álipbe).

Maqseti: durıs, bir tegis oqıw kónlikpesin rawajlandırıw menen sózdiń jazılıwına balalardıń ısqatın awdarıp, olardıń orfografıyalıq zıyrekligin ósirip otırıw, ótilgenlerdi bekkemlep barıw.

I. Ótilgen materiallardı tákirarlaw. Oqıw, soraw arqalı bilgenlerdi anıqlaw, bekkemlew. Analizlew arqalı oqıw kónlikpesin kóriw. Kommentariy beriw.

Tapsırmalı tekseriw:

I. Klastaǵı súwretke qarap otırıp gáp dúzdiriw, tekseriw, dawıshlardı ayırıw kórsetiw maqsetinde dúzgen gápti oqıw. Misalı, dúzgen gápimiz: Óz Watanıńdı súy. «Oqıw jolı: birinshi sóz *óz* - *ó* - dawısh *z* - dawıssız sesi penen tamamlanadı. Sóz, buwın.

Ekinci sóz *Watanıńdı* - *wa*- dawısh - *a*, dawıssız - *w*, *ta*- dawısh - *a*, dawıssız - *t*, hám t.b.

2. Álipbeniń 83-betindegi qosıqtı oqıp, ne tawralı ekenligin sorawlar menen gúrınlesiw arqalı qısqa analiz islew.

3. Juwmaq.

Tema boyınsha jumıs islew.

I. Álipbeniń 86-betindegi «Qıs keldi» temasını oqıw. Keyin oqıwshınıń basshılıǵında balalardıń turmısına baylanıştı usqasha gúrınlesiw.

II. Taxtada ayırım sózlerdi jazıp, olardı oqıwshılardı oqıw analiz etiriw.

III. Oqıwshı kitaptaǵı súwret boyınsha balalardı gápler dúzdiredi, onı taxtaǵa jazdırıp oqtadı.

IV. Oqıwshılar tárepinen «Qıs keldi» temasını oqıw.

V. Oqıwshılardıń oqıǵanın óz túsinipleri boyınsha erkin sóylep beriw. Turmıs penen baylanıstırıw.

VI. Hárip kassası menen islesiw. Dawıslap oqıwǵa úyretiw.

VII. Juwmaq: búgin neni úyrendik?

Sawat ashıw dáwirinde oqıw, jazıw sabaqların alıp barıw boyınsha ayırım eskertiwler.

Oqıwdıń barısında balalardıń buwınlap eqıy alıwına ıykarlanıw kerek. Bul dáwirde oqıwshılardıń jazıwǵa kónligiwi oqıwǵa kónligiwinen keyin qaladı. Sebebi, balalar baqshada, yamasa úyinde oqıw isi menen bir qansha tanıs jaǵdayda keledi. Sonlıqtan, hár kúni turaqlı túrde oqıwǵa, jazıwǵa, jerilden awıwǵa qaray perspektivalı túrde shıqtırıp otırıw talap etiledi.

Perspektivalı oqıw dep: I. Ashıq buwındı oqıwǵa shıqtırıw: *ba, no, la, lo, ta, to, sha, sho, ra, ro*.

II. Tıyıp buwınlardı oqıwǵa shıqtırıw: *al, ol, at, ot, aslı, or, or, is*.

III. Qamaw buwınlardı oqıwǵa shıqtırıp otırıw: *tör, tar, ulı, shar, shash, tas, san, mal, nan*. Oqıwǵa tiyisli sóz, buwınlardı tańlaǵanda tek sol kúngi ótilerugin sesini ǵana názerde tutıp qoyımay, ótilgen sesler menen keleshektegi isleytuǵın isimizge paydası tiyetuǵın sóz, buwınlardı da názerde tutıp otırıw shart.

Balalardı dawısh ses penen dawıssız ses arasındıǵı parqı bılıw, ol boyınsha kónligiwin alıp barıw maqsetinde oqıwshılar namaday da usıtlardı qollanadı.

Sözdegi dâwışlını ayırıp kôrsetiw maqsetinde – na – dâwışlı: a. no – dâwışlı – o. dâwışsız – n. al – dâwışlı – a. söz – l dâwışsızına pitedi. Birinshiden, bunday söz, buwıǵa qısqa analiz jasap, oǵan kommentariy berip otırıw – balalardıń diqqatın tartıp, sesler hâm olardıń ayırmaşılıqları menen tanıstırıp bariwǵa mümkinshilik tuwdıradı. Sonın menen birge, balalardıń durıs jazıp bariwana da jârdem beredi. Sebebi, bul dâwirde balalar aytıw aralı jazıp üyrenedi. Ekinshiden, balalarda buwın beyınsha kônlikpe payda boladı. Eskerte ketetuin bir jaǵday: seslik analizdi tek taza sestü üyreniw dâwirde ǵana qollanıwǵa boladı. Basqa orında qollanılsa – oqıwshılar harıpiep oqıwǵa âdetlenip ketedi. Mäselen, endi üyrenejaq ses penen tanıstırmaqsı bolsaq, ana – birinshi buwın – a. bul bizge tanıs «a» sesinen turadı, ekinshi buwın – na. birinshi ses «n» ekinshi ses özimizge tanıs «a» al bul jerde bizge tanıs emes jaña ses – n dep analiz etiledi.

Sorun menen birge kespe hâripler menen jumıs islegende de söz düziw usulın kassadan hâriplep emes, al biwiniap alıp söz düzdirip üyretiwge ädetlendiriw kerek. Misal: Ata, at al, Bul gaptı sorawlar arqalı grafikalıq analiz etiriw bolaydı.

- Bu gapte qeshe soz bar? - $4T4$, $4T$, $4I$ (ush soz bar)

- Gáp düziw ushin qanday qaqıydanı qollanamız? teger oqıwshı burın gáp boyınsha üyrengenin umıtsa, Oqıwshınıń ózi esine saladı).

Bunnan keyin bul gap taxiada analiz etiledi. Bir bala kelip sózdi buwınga, hárip kassasınan sol boyınsha bólip alıp, gaptı dúzedi. Oqıwshılar qatıǵalawı da múmkın, islegen jumıs joıandığı ayılǵanday buwınlar arqalı analizlenip kommentariy beriledi.

İfər bir gəp üstində bunday jurnis isleyw oqıwshıardıñ buwınlap oqıwına hām sol boyınsha jaza alıwına мүmkınshılık jasaydı. Klass tolıǵı menen jurnis isleydı. İfər bir gəpti analizlep otırıw – onıñ orfografıyalıq sıraqı lıǵın ósirip baradı.

Sonğı waqıtları söz hám buwıń istinde jumıs islegende súyenish – kestelerden paydalanıw bolaytı ekenligi dúlillerbekte. Jazıw sabagında da usıńı basshılıqqa alıp otırıwǵa boladı. Máselen, keste dúzgende baǵdarlamalıq materiaǵa sóykes dúzilip, dawısh seslerdi buwıń istinde keltirip jazıw sıya menen

«...tep qayw gerek. Bunday halılar ushin qolaylap islegen ashw keste alar ushin süyenish bolip xizmet etedi. (Sonıqtan bolca gerek. bul süyenish keste dep jürgiziledi). 1.1 *Bá Tü Gü* *nan* 1.1 sinday etip hár bir saatqa bolip alıp, onı dawıslap otııp, birinshisin üyrenip bolgannan keyin ekinshisine otııp otıran. Sawat ashw dawirinde oqıwshılardan nomkınıshılıgına eaws otııp, metod talıay bilıw gerek.

Tekseriw ushin sorawlar:

Tapsirna:

1. Sabaq tipləri, sabaq ügülləri üstində oylasıp, hər qrup
biri sabaq işlərini işləp öyrənir.

2. Baskalovich klasslarda saboqni joblashtirishni o'zgarishliklari haqida qanday?

III. OQIWSHILARDI JAZIWGA ÚYRETIW JOLLARI

Jaziwğa úyretiwdiń wazıypaları. Baslawıshı mekteptiń birinshi klasında aprel ayınıń on beslerine shekem *sawat ashıw dáwiri* esaplanıp, usı waqıtın ishinde jazıw menen oqıw kónlikpesin tolıq ózlestiriw shıǵıw talap etiledi. Sonlıqtan, bul dáwirde oqıwshılardıń aldına jazıw kónlikpesi boyınsha:

1. Jazıwǵa tayarlıqtı úyreniw - durıs otır bilew, jazıw quralları menen tanısıw hám onı qollana alıw, jazıwǵa baylanıshı bolǵan gıgienalıq qaqıydalardı úyreniw kónlikpelerin ózlestiriw alıw;

2. Hárıp úlgisinen baslap gápkke shekemgi aralıqtaǵı jazıw úlgilerin úyreniw;

3. Jazıwǵa baylanıshı kóriw, esitiw, qozǵalısh proseslerin iyelew;

4. Oqıwshı tárepinen analiz etiletuǵın hárıp, buwın, sóz, gáplerdi mánilik jaqtan qabıl etiw proseslerin úyreniw;

5. Jazıw úlgisinde kórsetilgen úlgilerge qaray otırıp jazıw kónlikpelerin alıw, bas hárıp, kishi hárıp, baspa jazıwlarıdı bir-birinen ayırıp, olardı kallıgrafıyalıq jaqtan durıs jazıw bilew;

6. Dáslepki dáwirlerdegi hárıp jazıwdan baslap sózdi, eki sózden, úsh sózden turatuǵın gáplerdi Oqıwshınıń basshılıǵında baǵdarlamaǵa sáykes durıs jazıw bilew;

7. Oqıwshınıń aytıwı boyınsha qısqa gáplerdi jazıp, onı ózinshe tekserw alıw kónlikpelerin iyelew;

8. Ózi tárepinen dúzilgen gáplerdi jazıp, onı úyrengeni boyınsha tekserw alıw;

9. Jazıwdı úyreniw, oqıw menen baylanıshı ekenin eske ala otırıp, ózinshe ayıp otırıp arqalı jazıw ádetin úyreniw;

10. Jay jazıwdan, tez jazıwǵa ótiw jolların ózlestiriw barıw.

Jazıw procesi oqıwshılar ushın oqıw alıw jumısınan da qıyın, biraq ekewi bir-biri menen baylanıshı. Oqıwshı sawat ashıw dáwirinde tómew oqısa, jazıwǵa úyreniwge de qıynıladı. Sebebi, oqıw ushın balanın kóp waqtı ketedi, bul onı jazıwdı úyreniwine irkinsh etedi. Al jaqsı oqıytuǵın bala jazıwdı da tez úyrene aladı. Sonlıqtan, birinshi ret balanın oqıwına kóbirek kewil bólip, oqıwdı tez ózlestiriw alıwına múmkınshilik jasap barıwımız tiyis.

Jazıwdı úyretiwdе «denilden awırǵa qaray úyretiw» degen pedagogikalıq principi qollana almaymız. Al dáslep «a» háribin oqıtıp úyreniwge baylanıshı, qıyın bolıwına qaramay usı háripti jazıp úyretiwden baslaw kerek. Jazıwǵa qolaylı ish.t.o.d hárıpleri esaplanadı. Jazıwǵa úyretiw – bul oqıwshılardıń grafikalıq kónligiwin keltirip shıǵarıw degen sóz. Sonlıqtan, oqıwshılar menen usıǵan baylanıshı bolǵan kónligiwi islerinń ústinde turaqlı jumıs islep barıw talap etiledi.

Jazıwǵa úyretiwdе qollanılatuǵın usıllar. Sawat ashıw dáwirinde jazıwǵa úyretiw «Jazıw úlgisin» basshılıqqa alıp jumıs islewden baslanadı. Sonlıqtan jazıw úlgisi de sabıqlıq sıpatında paydalanıp otırılıwı tiyis. Bul boyınsha jumıs islegende sózdi birwınlıq-seslik analiz, baspa hárıp penen jazba hárıplerdı salıstırıp, onıń usashlıq, ayırmashılıq táreplerin arǵartıp otırıw, endagi jazılǵan sózlerdi, gáplerdi baspa, jazba túrindegisin oqıp úyreniw, jazba hárıplerdı úlgisi boyınsha analiz etip, onı jazıp úyrengen hárıpler menen salıstırıp barıw, bular boyınsha kónligiwin boldırıw maqserinde hár qıylı shıǵıw jumsların ótkeriw menen jumıs islewge tawra keledi. Bunday jumslarǵa oqıwshılar kónligip ketkenge shekem kóp ǵana qıylanadı. Sonlıqtan, pedagogikalıq talaptan shıǵıp, jazıwdı úyretiwdе oqıwdıń barısında qalıplesken usıllar qollanıladı. Pedagogika-metodikalıq ádebiyatlarda jazıwǵa úyretiwdе *kopıyalaw usılı, sızıqlar usılı, genetikalıq usıl, takılar yamasa rim usılların* qollanıw usınıs etiledi.

Kopıyalaw usılı. Tayar jazıw úlgileri yamasa oqıwshı tárepinen jazılǵan hárıp, buwın, sózlerdiń shtrixlarınıń, kónnelarınıń ústinen qurı sızıp, qolların úyretiw usılı – *kopıyalaw usılı* dep atıladı. Klasta bul usıl dáslepki úyretiw dáwirinde, úlgermewshı, tómew úlgeriwsini oqıwshılar menen alıp barılıwı tiyis. Ayırım jaǵdayda oqıwshı oqıwshılardıń dápterine hárıp, buwın, sózlerdiń úlgilerin jazıp beredi, olarǵa sonıń ústinen ruclıka menen júrgizip, ózinshe jazıp úyreniw tapsırıladı. Bunday shıǵıw olardıń jazıwǵa dáslepki kónligiwinin payda bolıwına múmkınshilik beredi.

Sızıqlar usılı. Oqıwshılardı jazıw kónlikpesine úyretiwdе qollanılatuǵın usılın bir túri bolıp, bunda dápter sızıqları menen

duris sızıw, härıp ülgilerin sızıw h.t.b. jumislari islenedi. Bul jumslar oqıwshılardıń kózi menen shetey bilıw ham tegis jazıw usulınıń payda bolıwına járdem beredi. Oqıtıwshı dáslepki waqıtları bunday shımıqtılardı kóbirek ótkerip barıwı tiyis.

Genetikalıq usıl. Bul jenıden awırta, dáslep usas härıplerdı toplaı jazıp úyrenıw jolın názerde tutadı. Oqıw menen jazıw isı bir-biri menen baylanısh alıp barılatawın bolğanıqtan, oqıwshılardı qıym bolğanına qaramay «a» häribin jazıwdan baslanadı. Usınday jaǵdayǵa baylanısh jazıw barısında qollanıwǵa tiyisli genetikalıq usılınıń principi saqlanbaydı da, balalardıń oqıǵan häribin ekinshi sabaqta jazıp úyretiw názerde tutıladı.

Taktler yamasa ritmika usılı. Baslawısh klaslarda kóp qollanılatawın usıllardıń biri. Tez jazıwǵa úyrengen hár bir balanı jazıw ritmikalıq jazıw boladı. Baniń banalıǵı sonda, ol da bolsa, balalardıń jazıwı tez pát penen boladı. Klass balaları bir tegis jumıs islew pátine ótedi.

Al taktlap jazıw oqıwshılar jazıwǵa úyrengenshu qollanılatawın usıl. Bunda oqıwshılar härıplerdı elementleri menen bir tegis pátte retlestirip qollanadı.

‘ss eo aa a’ a’ al al ‘ss eo u a al al’ birinshi hám ekinshi process arasında ózgeris az dárejede beladi. Taktlap jazıw processı dáslep oqıtıwshı, keyin oqıwshılar tárepinen dawıs qosıp ayıladı. Taktlap jazıw usılı menen jumıs islegende oqıwshılardıń kóriw hám diqqatı kóbirek talap etiledi.

Jazıw usılların tiyisli orınlarda nátiyjege tez lete alıw múmkınshılıǵın eske ala otırıp, sheberlik penen paydalanǵan jaǵdayda ǵana jaqsı nátiyjege jetiwge bolatawın bir minutta esten shıǵarmaw tiyis.

Jazıwǵa úyretiwde tayarlıq dáwirinde jumıs islew ózgeshelikleri

Tayarlıq dáwirinde oqıwshılar jazıwǵa úyreniwge tayarlanadı. Oqıwshılardı birinshiden, jazıw quralları sharikli ruchka, qálem, tur qálem’ler, dápter, jazıw úlgisi, olardı uslap tutıw, paydalanıw, gigienalıq talapları úyretiwden baslanadı. Ekinshiden, jazıw jumısın jırgızıw ushın, oqıwshılardıń ózin uslap tutıw, otırıw, ot, shep qol, shırtıń, sızmeti usındırıladı. úshinshiden, jazıw

dáwirinde saqlanıwı tiyisli gigienalıq talap – jaqılıq sol tárepten usıwı, partı oqıwshılardıń boyına sáykes bolıwı, birinshi parta menen taxtanıń arası en kórinde 2 m, al sońǵı parta 8 metrden jaqsıq bolıwı, taxtaǵa jaqılıq duris túsıwı, taxtanıń tómenǵı emegi menen denenin arası - 15 sm, balalar jazıw isine kiriskende bes minuttan artıq islemewi, jazıw isı menen fizkult minut aralısq otırıwı, balanı partada tik otırıw, parta menen kókireginin arası 2-5 sm bolıwı, ayagın partanın kese aǵashına naq qoyıwı, eki qol parta üstinde bolıp, bir qolı menen dápterin, ekinshi ot aelam ushı barmaǵı menen sharikli ruchkanı uslawı, ruchkanı ushı menen uslaǵan barmaq arası 2 sm bolıwı, kóz benen dápter arası shama menen 25-30 sm) uslaǵan tiykarǵı qagıydalar úyretiledi nam bul boyınsha olardı kónlikpe payda etiw boyınsha jumslar islenedi.

Sonın menen birge, oqıwshılardıń kóriw, esitiw diqqatı da esapqa alınıwı tiyis. Bul jerde oqıwshılardıń diqqatın esapqa ala otırıp, dáslepki dáwirde (kónligin ketkenshe) joqarıdagi talaplar tez-tez qadaǵalanıp barıladı. Bul oqıwshılardıń tez kónligip ketiwine múmkınshılık beredi.

Bunnan keyin úyretiwdiń ekinshi basqısı retinde jazıwǵa ótiwge boladı. Dáslep, noqat, tik, qıya, iyrek, sopaq sızıqlar, usında, üstinde iymegi, ilmegi bar sızıqlar, dóngelek, iayın ulgilerdiń sızıqları, shtrixlar sızdırılıp, hár túri naǵıslar, balalardıń ózlerine taris hár qıylı zatlardıń (alma, qıyar, jay, shelek, top, zangı h.t.b.) súwretlerin salıw jumsları úyretiledi.

Sonap kóriwlerge qaraǵanda jazıwǵa házirgi waqıttaǵı talap härıplerdin 65° jazıwına itibar beriledi hám talapqa juwap beredi dep esaplanadı. Bul ushın dápter parta üstinde 25° ta jazıwı tiyis.

Jazıw jumısın duris shólkemlestiriwde, oqıwshılardı úyretiwde klass taxtasınıń áhmiyeti ulı. Bul ushın 1-klasta taxa dápter betindegi sızıqqa sáykes sızılıp qoyılǵan bolıwı tiyis. Kópshilik balalar taxtada qolın kóterip jazıwǵa shımqapalıqtan tez shıarshaydı. Sonın ushın sabaq waqtında, yamasa sabaqtan keyin otırmas üstine shımqatıw isine itibar beriw kerek.

Jazıwda úyretiw, Sawat ashıw barısında oqıwshılardan härıplerdı kálıgrafikalıq, orıgrafikalıq jaqın duris jazıw, sóz ishinde olardı bir-biri menen baylanıstıra bilıw talap etiledi.

Oqıtıwshınıń jazıwı menen «Jazıw úlğisi» dápteri oqıtıwshı ushın úlgi boladı. Oqıtıwǵa hám jazıwǵa kónligiw isi teń alıp barılǵanlıqtan jazıwdıń genetikalıq princípı saqlanbaydı da, oqıtıwshı qaysı háripti úyrengenine baylanıslı is alıp barıladı. Qıym bolǵanına qaramastan sawat ashıwdıń birinshi dáwirinde, birinshi subaqta ne úyretılse, jazıwda da usılar úyretiledi. Bul dáwirde oqıtıwshı sestı qalay oqıp úyrense, jazıwdı da solay úyrenedi. Oqıwdıń tezligi menen jazıwdıń tezligi qatar ósip baradı. Sebebi bala sestı oqıp otırıp jazadı. Al tez oqıp úyrenbegen bala oqıtıwǵa kóp waqıt jiberedi de, jazıwdıń barısında keyin qalıp qoyadı. Al tez oqıp úyrengen bala, oqıtıwǵa waqıtı az jumısaydı da, jazıwdı tez ózlestirip aladı. Sonlıqtan, dáslepki sabaqlardan baslap oqıtıwshılardıń tez, sanalı, durıs oqıwına kóbirek itibar beriw kerek.

Jazıw barısında analitikalıq-sintetikalıq háraketler islenip, dáslepki dáwirde kópiyalaw ushın kóbirek qollanıw menen háriplerdi grafikalıq jaqtan durıs jazıwǵa izbe-izlik penen úyretip barıw talap etiledi. Bul ushın:

1. Dáslep oqıtıwshı háripti qalay jazıw jolların kórsetedi. Oqıtıwshılar oqıtıwshınıń is-háraketine qadaǵalaw jasaydı. «Jazıw úlğisi»ndegi jazıwlar menen salıstırıp otıradı. Dáslep baspa hárip, keyin jazba hárip úlğisi kórsetiledi. Bunt oqıtıwshı taxtadaǵı sıztıq boyınsha asıqpay, hámmege úlgi retinde elementleri menen jazıp kórsetedi.

2. Oqıtıwshı balalardıń qalay túsingeni jóninde qısqa gúrnıńlesiw arqalı nátiyjege erisedi. «Jazıw úlğisi»ndegi, kitaptaǵı háriplerdi oqıp shıǵadı. Qanday hárip ekenin atıqlaydı.

3. Oqıtıwshılardıń jazıw quralların qalay paydalanıwı, qalay baslawı, qalay tamamlaw jolı kórip shıǵıladı. «Jazıw úlğisi»ndegi háriptiń óstinen qálem júrgizip kóredi, hawada jazıw procesin de qollanıwǵa boladı.

4. Endi joqarıdaǵı tayarlıq isinen jazıwǵa ótedi. Oqıtıwshı kımniń qalay jazǵanın qadaǵalaydı. Kemshilikleri bolsa kórsetedi. Úlgi retinde taxtada yamasa dápterge jazıp kórsetedi. Ayrım jazıwdı meńgere almaǵan balanıń qasına barıp, onıń qolın uslap, jazdırıp kórsetiwine de boladı.

5. Keyingi háripti úyrengende dáslepki úyrengen háripleri menen salıstırıp jazıwdı qollanıw jaqsı nátiyje beredi. Máselen, A menen Ä, I menen Ĩ háripleriniń usashlıǵı esapqa alınadı.

6. Dáslep eki háripten turatǵın sózlerdi, buwınlardı jazdırǵanda olardı baylanıslı jazıp úyreniwge basshılıq etiw hám oqıp otırıp jazıwǵa úyretiwde este tutıw kerek. Oqıtıwshı sózge itibar ber hám oqı, esinde saqla, óziń ayt, qaramay jaz, úlgi qatıp salıstır, tekser, jazǵanıńdı oqı, - dep eskertip otırıw kerek.

7. Oqıtıwshılardıń jazıwdı durıs ózlestiriwi oqıtıwshınıń izbe-izlik penen jumıs islewine de baylanıslı. Dáslep hárip, bir buwinli sóz, buwin, gáp sistemasın jazıp úyrenedi. Bunda oqıtıwshılardıń amıs sózler, aytıwı menen jazıwında ózgesheligi joq sózler boyınsha jumıs islenedi. Kem-kem kónligiwdiń bir qarsha qalıpskeninen keyin qısqa tekstler jazıwǵa ótedi.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Jazıwǵa úyretiwdiń qanday usılları bar?
2. Jazıwǵa úyretiwde nelerge itibar beriw kerek?
3. Oqıtıwǵa úyretiwdegi qaǵıydalar qanday?

IV. KLASTA OQIW METODIKASI

Klasta oqiw sabaqlarının bilim beriw-tarbiyalıq áhmiyeti hám wazıypaları. Bilim menen tarbiya beriw isi, onı rawajlandırıp barıw kitaptın járdeminde is júzine asadı. Sonın ushın da «Kitap-bilim buladı» degen hikmetli sóz bar.

Nekteptin tiykargı minneri - oqıwshılarga bilim tiykarların beriw dep qarasaq, oqıwdın bilim beriwshilik, tarbiyalawshılıq wazıypasın sheshiw ushın minaday shártlerdi orınlaw wazıypa etip qoyıladı: birinshiden, kitaptan alǵan bilimni menen qadaǵalaw nátiyesinen alǵan tásirleri arasında bir-biri menen baylanıstıń bolıwı. Bunıń ushın oqıwshı materialdıń sıpatına qaray otırıp, keyin qadaǵalaw, yamasa dástep qadaǵalaw júrgizedi de, keyin oqıtadı. Ayırım jaǵdayda bılıwge tiyislini tek oqıw arqalı da ózlestirip barıwı múmkin. Ekinshiden, oqıwdın túrnus penen baylanıshı bolıwı, bul ushın oqıwshı oqıw dáwirinde alǵan bilimnı túrnısta qollarıw yamasa túrnıstagi shıńıq waqıyanı, kitaptagi oqıǵan waqıyası menen salıstırıp kóriw. Ushınshiden, berilgen materialdı oqıw arqalı balanıń sanasın rawajlanıp barıwın hám ol arqalı sóylewin rawajlandırıw.

Oqıw isi oqıwshının sanası menen tilinń rawajlanıwına sóykes qurılıw shárti. Oqıwdın metodikası da usı wazıypalardı sheshiw jaǵdaylarına qarap saylanadı. Kitaptagi oqıw ushın berilgen tekstler bul wazıypalardı sheshiw jaǵdaylarına qaray berilgen. Tekstler bul wazıypalardı orınlaw ushın bay materiallardan turadı. Analiz, sintez jasaw dáwirinde oqıwshılardıń sanasın rawajlandırıw, sóylewin ósiriw boyınsha jumıs alıp barılıp, olarǵa salıstırıw, jummaq shıǵarıw hám t.b. shıńıǵıwlar orınlaw ushın beriledi.

Baslawshı klass ushın baǵdarlamasında ana tilinń wazıypası oylanıp oqıwǵa úyreniw, kitaptan paydalana bılıw, oqıwshının oy-órisin, sóylewin rawajlandırıw, oqıwǵa qızıǵıwshılıǵın keńirip shıǵarıw, ádebiy tilge sóykes sóyley alıw hám jazıw bılıwdıń dástepki besqısıların úyretiw, oqıǵan materiallarǵa analız ete bılıw, olardı salıstıra bılıw, klassifikasiya jasay alıw, oqıǵanlarınan tiykargısin, on kereklısin tabı bılıw hám ol boyınsha belgili bir oy jumıwına kele alıwǵa úyretiwdep ibarat.

dep belgilenedi. Baslawshı klass oqıwı balalarda óz betinshe jumıs isley alıwǵa qızıǵıwshılıǵın, súyispenshılıǵın tuwdıra bılıw, tiyner súyǵıshlık, puxalıq, har bir iske sanalıq penen qatnas jasay alıwǵa úyretip barıwdan ibarat. Oqıwshılardıń bunday aqıplarıń keńirip shıǵarıwda, oǵan tiykar belarlıq úgili materiallar ana tilinń ishinde berilgen shıǵarmalarda ushırasadı.

A. oqıwdın mazmunı menen metodi - baǵdarlama xolamındaǵı materialdı sanalı bekkem iyelew, til bilimi boyınsha bılıw, alıw menen kónlikpe payda etiw. Watamna, xalqına súyispenshılıǵın boldırıw menen ádep-ıkranlılıq rawında tarbiya beriwge baylanıshı qurılıw kerek. Bul ushın sabaq turmıs shıńıǵı menen ushılasıp otıradı.

Házirgi sabaqlıqlarda bunday talapqa jawap bere alataǵın materiallar kóp. Tásirli oqıw ana tilinń grammatikasın, ádebiyatın oqıwdın bir bólegi. Sebebi, sóylewde tilinń grammatikalıq mızanlıqları hám ideyalıq-obrazlıq tárepi tolıq sawlelenip otıradı.

Kitaptı tásirli oqıw - oqıwshılardıń ulıwına rawajlanıwına ideyalıq, ádep-ıkranlılıq, estetikalıq jaqtan tarbiya alıwına, madeniy sóylewine, poetikalıq seziminin ósıwine, ádebiy shıǵarmalardı kórkem óner retinde qabıl etıwine alıp keledi. Sonıqtan kitaptı tásirli oqıwǵa oqıwshılarda kónlikpe payda etiw - oqıwshılardıń ádiwli wazıypasınń biri. Tásirli oqıwdın alına minaday talaplar qoyıladı:

1. Oqıwshı oqıǵanda awırdıń tiykargı oyına tereńnen tusına bılıwı.

2. Shıǵarmada ne sawratlenetugın kóz aldına, qıyalına keńire alıwı.

3. Shıǵarmanı oqıǵan waqıtta alǵa qanday maqset qoyıp turǵanır ayta bılıwı.

4. Tekstegi berilgen waqıyalarǵa ózinin qatnasın anıqlay alıwı.

5. Shıǵarmanı oqıwda urılawshılarga onıń ideyalıq mazmunı ósıne bılıw, olardıń sezimen oyata bılıw hám oǵan ózinin baıas bere bılıwı.

6. Oqıǵanda erfoepiya qı normanı saqlay bılıw menen, oqıǵan wazıstan urılawshılardı da anıq tasir etirıwın boldırıwı namıza.

Uıı qoyılğan talaplardı orınlağan jaǵdayda ǵana oqıw óziniń tiykarǵı maqsetine jete aladı. Sebebi, tásirli oqıw - bul ádebiyatnıń anıq kórgizbeli tálim beriwdiń dáslepki hám tiykarǵı forması bolıp, ol biziń ushın hár qanday kórgizbelilikten de áhmiyetlirek boladı. Biz kórgizbelilikti biykarlamaymız, biraq sóz úsinikli etip ayılǵanda ǵana sanada ornalasıp qalıwınń tiykarǵı metodın tásirli etip oqıw tábiyatnıń ózi belgilep bergeni.

Sonlıqtan mekteplerde kóbirek tásirli oqıwǵa áhmiyet beriledi. Oqıtıwshı buǵan tek oqıw sabaǵında ǵana emes, al barlıq sabaqlardı oqıtıwdıń barısında erisip otırıwı kerek.

Asirese oqıtıwshı oqıwshılar menen gúrrinleskende, oqıǵanda óz sózine itibar beriwı shárt. Sebebi, oqıtıwshı oqıtıwshınıń sóylewinen báhama úlgi alıp baradı. Sonıń menen birge oqıtıwshı da oqıwshınıń sóziniń mazmunlı, anıq, bay hár tárepleme sezimtalıqqa, kórkem, tásirli túrde doslarına túsiniikli, asıqpay, dawısınıń júdá áste de, qattı da esitilmewin talap etip otıradı.

Bul nátiyjelrge erisiw tez waqıtınń ishinde sheshilmeydi, al tásirli oqıwdıń mádeniyatın úyreniw barısında qalıplesip baradı. Oqıwǵa qosımsha, kóp oqıw, jas tamashagóyler teatrlarına jámaát bolıp barıw, audio jazıwları tıńlaw, tásirli kórkem oqıtuǵın artistler menen ushırıw, oqıwshılar arasında tásirli oqıw jarısların shólkemlestiriw hám t.b. qosımsha jumslardı alıp barıwdıń nátiyjesinde erisiledi. Oqıtıwshı barlıq jaǵdayda da oqıwshınıń dem alıwına, dawısına hám oqıw diktsiyasına, oqıwına kóbirek itibar berip, onıń bir qalıpte bolıwın qadaǵalap barıwı tiyis.

«Mekteptiń eń baslı minneti, - dep kórsetedi V.A.Suxomlinskiy - adamdı dóretiwshilik, izleniwshilik oyǵa qaray tárbiyalaw. Men jaslıq dáwirde - oylaw mektebi, al oqıtıwshını - óz tárbiyalanıwshılarınıń organizmi menen ruwxıy dúnyasını ǵamxorlıq penen qalıplestiriwshı adam retinde túsinemem», - degen edi [21:168].

Jámiyet turmısında kitap ayırısha orınǵa iye. Sebebi, kitap - bilim alıwdıń tiykarǵı deregi. Oqıwshılar onı oqıw arqalı - ómirde tanıy hám baqlay biledi. Jámiyetlik qatnasıqtıń zańlıqlarına, tábiyatnıń qubılıslarına túsinedi. Jámiyetniń ótkendege, házirgi tariyxına aqıl jawırtadı. Ondaǵı shırlıq, mártlik, qayırqonlıq

ideyalardı, adamlardaǵı keń peyillik, péklik, erlik, adamgershilik qatnaslardı, hadal miynet haqqındaǵı ideyalardı oqıw menen olardan tásirlenedi. Sonıń menen birge, hár qıylı ádebiy shıǵarmalardı oqıw arqalı ózleriniń sanasın rawajlandırıp baradı.

Kitap balalardıń ómirinde jaqsı oqıy biliwge úyrengende ǵana ulti orın iyeleydi. «Jaqsı oqıy biliw» degen sózdiń manisi nede? Bul en aldı menen, kitap oqıwdıń ápiwayı usılın biliw, onı dúris ózlestirip alıw bolıp tabıladı. Sonlıqtan kitap oqıtıwshınıń oqıwshıǵa bilim beriwinde, tárbiyalanıwında, rawajlanıwında eń bir tiykarǵı qural bolıp esaplanadı. Bul quraldı oqıtıwshı dúris talawın da paydalana biliwı - oqıw tárbiya isiniń talapqa ılayıq sheshilip otırıwınń deregi.

Oqıw hám oqıtıw metodları menen usılları

Baslawısh kláslarda qollanılatuǵın oqıtıw metodlarınń túrine sóylep beriw, tásirli oqıw, qadaǵalaw, kitap penen islesiw, kónlikke, ámelıy jumıs metodları jatadı. Bul metodlar ultıwmalıq sıpatqa iye. Al oqıw sabaǵında tiykarınan tásirli oqıw hám oqıtıwshınıń tasindiriw metodı nátiyjeli hám qolaylı metodlar qatarına jatadı. Bul oqıw sabaǵında kóbirek qollanılatuǵın dástúriy metodlardıń túrleri esaplanadı. Al házirgi dáwirde bunnan basqa dástúriy emes dialog sabaq, seminar sabaq, izertlew sabaǵı, sayaxat sabaǵı, pikir talas sabaǵı, jarıs sabaǵı, izleniw, ózinshelik, birge islesiw h. t. b. usáǵan sabaqlar da shólkemlestirilip, onda dástúriy emes metodlar da qollanılmaqta.

Oqıw sabaǵınıń tiykarǵı maqseti - sanalı túsiniw oqıwǵa úyretiw, jámiyet hám tábiyat tuwralı baslawısh bilim, ádeplikramlılıq, esterikalıq tárbiya beriw hám dúnyǵa materialistik kóz-qaras qalıplestiriw, dúris, tez túsiniw hám tásirli oqıw kónlikpeleriniń tiykarın salıwdan ibarat.

Baslawısh mekteptiń wazıypası - balada bilim alıw, oqıw kónlikpelerin payda etiw menen sheklenip qoymay, biliw belsendiligin, legikalıq pikir júrite alıw, dóretiwshilik, ishshenlik hám oqılardıń ósio barıwın da talap etedi. Bul talaplardı - búzine asırıw usın didaktikalıq metodlar oqıtıwshınıń úyrete alıw mümkimshiligine tiykarlanıp tanlanıwı tiyis.

Tásirli oqıw - oqıwshılardı ádebiy tilidin baylıǵı menen de, ózgesheligi menen de tanstırıwdın eń jaqsı uslı bolıp esaplanadı. Ol 1-klastan baslap-aq ótile baslaydı. Tásirli oqıw metodikasınıń súyenetuǵın tiykarǵı nızamlılıǵına tómendegiler kiredi:

1. Oqıwshılar teksti oqıǵan dáwirinde tılawshılarga, neni beretuǵının durıs, jaqsı túsiniwi tıys.

2. Oqıwshılardıń shıǵarmada sóz etilip atırǵan waqıyanıń barlıǵına durıs hám tásirli qatnası bolıwı.

3. Oqıwshı shıǵarmanı, teksti oqıǵanda onıń anıq mazmunın tolıq bere alatuǵın intası bolıwı, bul ushin haqıyqıy waqıyalardı, tábiyat kórinislerin tılawshılardıń durıs túsine alatuǵın hám onı durıs bahalay alatuǵınday etip bere biliwi [23:48].

Solay etip, baslawshı klasta-aq tolıq tásirli oqıwdıń tiykarǵı wazıypaları qoyıladı. Oqıwdıń usınday wazıypalarına qaray otırıp oqıw, oqıw metodın tańlay biliw shárt. Búǵan, túsindiriw, tásirli oqıw, qadaǵalaw, knap penen islesiw, kónlikpe, ámelıy metodlardan orınlı jerde durıs paydalana biliw kerek.

Oqıw sabaǵında alıp barılatuǵın jumıs túrleri

Oqıwshılardı oqıw isine shıńıqtırıw, kózqarasın qalıptestiriw ushin oqıw sabaǵında hár qıylı jumısar shólkemlestire beriwge boladı. Bul ushin oqıwshı oqıwdıń aldına qoyılǵan maqsetin anıqlaw menen materialdıń sıpatına, oqıwshılardıń jasına, islew nqıbına, oqıwǵa kónlikpesine qaray otırıp, oqıǵan túsiniw, analiz jasay biliw jaǵdayların esapqa ala otırıp, tómendegi is túrlerin shólkemlestiriwge boladı.

1. Oqıwshılardı teksti túsiniwge tayarlaw.
2. Sózlik jumısın júrgiziw.
3. Shıǵarmalı oqıw.
4. Túsingenin biliw maqsetinde gúrrinlesiw, pikir alıw.
5. Teksti analizlew.
6. Tekstti jobıwın dúziw.
7. Joba boyınsha oqıwshılarga sóyletiw.
8. Teksti bólimlerge bóldiriw, ayreliw.
9. Juwmaqlawshı arǵıme.
10. Oqıǵan boyınsha dóretilshilik isler hám t.b.

Bul jumıslardı izbe-izlik penen alıp barıw shártli de emes. Anıq materiallar boyınsha jumıs islegen jaǵdayda, sabaqtın aldında turǵan maqsetine súyeniw kerek. Al ayırım materiallar boyınsha jumıs alıp barǵanda izbe-izlikti saqlaw shártli de emes. Sebebi, amıs barısında sabaqtın maqsetin orınlaw ushin hár qıylı uslıdı qollana beriw múmkin. Máselen, oqıwshılar menen alıp barılatuǵın dóretilshilik jumıs alıp qarayıq, onıń bir neshe túrin qılauwǵa (sorawlarǵa juwap jazıw, temaǵa sáykis súwretler sólew, kishi kólemde mazmunlarına jazıw, jobalastırıw t.a.b.) boladı. K.D. Ushinskiy «Oqıwshı dáslep balanı oqıwǵa úyretiw, al onnan keyin ol islerdi balanıń ózine tapsırıwı kerek» - degen [19:78]. Sonlıqtan, balaǵa sabaq waqtında jumısın qanday túri úyretile, onı keyin ózi orınlasa sonda ǵana jumıs dóretilshilik sıpatına iye boladı.

Oqıwdıń túrleri hám oqıwdıń sapası

Oqıwdıń túrleri. Oqıwdıń aldına qoyılǵan baǵdarlamalıq talap orınlaw – oqıwshınıń oqıwǵa kónligiwine baylanıslı. Oqıw eki túrde boladı. Bunıń birinsisi, dawıslap oqıw bolsa, ekinshisi ishten oqıw. Álipbe dáwirinde oqıwshılar dáslepki oqıw kónlikpesin úyrense, al ekinshı yarımınan baslap olar oqıwǵa bir qansha kónlige baslaydı. Oqıwdıń belgili bir normaga túsıwı ushinshı klastqa barǵanda ǵana qalıpleseıdi. Oqıwshılar dawıslap oqıw menen ishten oqıwdıń texnikasın meńgergenen keyin ǵana onı sowat eshqan oqıwshı dep ayıwǵa boladı. Dáslepki dáwirdegi dawıslap oqıwdıń ózi 1-2- klass oqıwshıların oqıwǵa kóniktiriwdin, sanalı oqıwdıń eń bir qolaylı jolı bolıp esaplanadı. Dawıslap oqıw arqalı dógeregindegi tılawshılardıń da sol materialdı eqıp turǵan oqıwshı menen birge islesiwı, onı menen birge túsirlewi, oylanıwına alıp keledi. Bul shıǵarmalı tárbıyalıq taslemtiń arıp beriwına múmsinshilik tawdaradı. Sonıń menen birge oqıwshı erfoepiyalıq normanı saqlap, kórkem oqıwdıń talabına juwap berip oqıy ala ma, ya oqıy almay ma, usılardı tekseriwge mámsinshilik tawadı. Olay bolsa bul dáwirde dawıslap oqıw, birinsiden, oqıwshınıń sanalı túsiniw oqıwǵa múmsinshilik tawdırsa, ekinshiden, oqıwshınıń durıs, kórkem oqıw dáwirinde alıp barıwına túsir usayıl. hám onı oqıwshı tekseriw

otiradi. Sonlıqtan dáslepki dáwirlerde oqıwshınıń dawıslap oqıwına kóbirek itibar beriliwi kerek. Keyin ala 3-klasslarǵa kelgende oqıwshıda ishten oqıw da, dawıslap oqıw da belgili bir normaǵa túsedi. Solay da, oqıwdıń tezligi (tez oqıw alıw) onıń túsiniwine, túsingenin qabıl ete alıwına múmkinshilik tuwdıradı. Keleshekte oqıwdıń kópshiligi ishten oqıw menen júrgizetuǵın bolǵanlıqtan 1-klastan baslap ishten oqıwǵa da kóniktirip barıw kerek. Ol ushın dáslep qısqa kólemdegi tapsırmalar berilip, keyin sorawlar taslap, gúrriń ótkeriw, ózinshe islewge hár qıylı tapsırmalar beriw, sówretlerge at qoyıw, ol boyınsha sóylewge tayarlaw, ayırım gáplerdi, gúrrińlerdi oqıp kórkem oqıwǵa tayarlıq kóriw, keyin oqıtıp kóriw usáńın ápiwayı tapsırmalar berilip, oqıtıwshı tekserip otıradı. Keyin ala bunnan qıyınraq tapsırmalardı ózinshe joba dúziw, shıǵarmalı qosıqtı kórkem oqıwǵa tayarlanıw, oqıǵan boyınsha gápler dúziw, oqıǵannı ayıp heriw, túsindirip beriw, úyge tapsırmalar beriw, qosıqlar yadlatıw hám t.b. ornılawǵa ótedi. Bul jaǵdaylar balalardıń ishten, sanalı oqıwǵa kónligip barıwına múmkinshilikler tuwdıradı.

Psixolog T.G.Egorov «Balalardı oqıwǵa úyretiw psixologiyasınıń ocherkleri» degen miynetinde oqıw kónlikpesin qalıptesúriwdiń úsh basqıshın kórsetedi: birinshisi analitikalıq, ekinshisi sintetikalıq, úshinshisi avtomatlasqan basqısh. Analitikalıq basqısh sawat ashıw dáwirine tuwra keledi. Bunda sózdi háriplep, buwımlap oqıw kónlikpesi qalıptesedi, sintetikalıq basqısh ushın tolıq sózdi oqıw tın. Bunda kóriw arqalı oqıp, mánisin arıǵarıw menen sáykes keledi. Oqıw sóz mánisin túsiniw menen birge iske asadı. Bunnan keyin oqıwdıń avtomatlasqan basqıshına ótedi. Bul oqıwdıń qalıptesken dáwiri dep esaplanadı.

Baslawısh klass balaların sanalı túrde dáslep dawıslap oqıwǵa, keyin ishten oqıwǵa teńdey úyretip barsaq, sonıń ala oqıwdıń barısında hár qıylı jumslar islep barıwǵa múmkinshilikler tuwıladı.

Oqıwdıń sapası. Oqıwdıń sapası durıs oqıw, sanalı oqıw, tasirli oqıw, júritip oqıw, tasirli oqıwlarǵa baylanısh. Oqıwdıń tiykarǵı bul belgileri *oqıwdıń sapası* dep júrgiziledi. Balalardan sanalı oqıwtıwshın usı talaptıń barlıǵın teńdey talap etiw kerek.

Eger balardıń birewinde kemislik bolsa, olardıń oqıwınıń sapasına tasir jasaydı.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Baslawısh klasslarda oqıwdıń áhmiyeti nelerden ibarat?
2. Oqıw sabasında qanday metodlardan paydalanıwǵa boladı?
3. Oqıw sabasında balalar menen qanday jumıslar alıp barıw múmkin?
4. Oqıwdıń qanday túrleri bar hám olardıń bir-biri menen hay anısh qanday?
5. Oqıw kónlikpelerin qalay keltirip shıǵarıwǵa boladı?
6. Oqıwdıń sapası ne hám oǵan qalay erisemiz?

Balalardı oqıwǵa kóniktiriw jolları

Oqıwshılardıń oqıwǵa kónligiwin qalıptesúriw qıyın hám oǵada qosıladı. Sebebi, birinshiden, shıǵarmalı mazmunın, kórkemlik ózgesheligin analiz etiw kerek bolsa, ekinshiden, olardı oqıwǵa kóniktiriw kerek. Oqıwshılar kópshilik jaǵdaylarda shıǵarmalı mazmunına kóbirek itibar berip, oqıwshılardı tasirli oqıwǵa kóniktiriw isine az waqt ajratadı. Bul jaǵdaylar baslawısh klass oqıwshılarınıń tasirli oqıwdı tómen mengeriwine múmkinshilik tuwdıradı. Házir oqıwdıń adına qoyǵan eki talaptı da ornılaw - mektep oqıwshısınıń tiykarǵı wazıypası. Bunıń ushın tájiriybeli oqıwshılardıń oqıw sabaqlarında oqıtıp atırǵan shıǵarma boyınsha júrgizetuǵın jumslar shólkemlestiriwde jańa qatnas jasaganlıǵın baqlawǵa boladı. Eger de burın oqıwshılar oqıwshılardıń sanasına oqıtılıp atırǵan shıǵarmadaǵı tek maǵlıwmatlardı jetkerip kelgen bolsa, al endi barlıq diqqat oqıwshılardı shıǵarmalı mazmunın, kórkemlik quralıların, ideyasın túsiniw hám sanalı ózlestirip alıwına baǵdarlap atır. Bu wazıypalar oqıwdıń barısında oqıwshı bergen tapsırmalardıń belgili bir sisteması tiykarında sheshilip barıladı.

Sabaqtıń tiykarǵı bólegi oqıwǵa hám tekst penen maǵsetli jumıslar júrgiziwge arnaladı. Egerde tekst kishigirim bolsa, ol birneshe ret jańa tapsırma beriw arqalı oqıtıp shıǵıladı. Oqıwshılar

oqıtıwshı tárepinen qoyılğan bilim alıw wazıypaların sheshhe otırıp, shıǵarmalı shın kewil qoyıp oqıydı.

Oqıw sabaqında oqıwshılardıń kóp oqıwına oqıtıwshılar ayırıqsha itihar beriwı kerek. Sebebi, oqıw sabaqında ótkeriletuǵın gúrrıń menen ańǵımeler tekstı eń dáslep oqıǵan waqıtta oqıwshılardıń yaǵında qalǵan nárselerge baylanısh túrde emes, al tikkeley shıǵarmalı mazmunı boyınsha júrgiziliwı tiyis. Al usınday gúrrıń tek mudamı tekstı paydalanǵanda ǵana nátiyjeli boladı, sebebi tekstı eń dáslep oqıǵan waqıtta ańǵarmay qalǵan faktlerdi óbrazi detallardı, kórkemlik jaǵın, súwretlew, til quralların tabıwǵa járdem beredi hám solay etip, oqıwshılardı jazıwshı, yamasa shayır tárepinen súwretlengen kórinisti ayqınraq hám anıǵıraq kóz aldına keltiriwge jáne onıń mánisin sanalı túsiniw alıwına múmkinshilik beredi.

Hár tárepleme oylanıp sanalı qabıl etiw ushın bir tekstı qayta-qayta oqıw shólkemlestiriledi, yaǵnıy oqıwshılardıń nátiyjeli oqıwına erisiledi, al onıń barısında balalar tek oqılıp atırǵan tekstıń mánisin tereń ańlap ǵana qoymastan, bir waqıtın ózinde oqıwǵa shıǵıw jasaydı, oqıtıwshınıń qadaǵalawınıń astında oqıw kónlikpesiniń hár bir komponentin jaqsılap ózlestirip aladı.

Balalı oqıwǵa kóniktiriw - bul onıń sanasınıń ósiwine qoyılatuǵın talaplardıń biri. Sonlıqtan balalı oqıwǵa kóniktiriw isi oqıtıwshınıń aldında turǵan bas wazıypaların biri bolıp esaplanadı. Al balalı oqıwǵa kóniktiriw isi sawat ashıw dáwirinen baslanadı. Bul balalı oqıwǵa kóniktiriw isiniń dáslepki basqısı, al keleshek dáwirlerde bul isti tereńletiw dawam etip kete beredi. Sonlıqtan oqıtıwshı bul isti nátiyjeli sheshiw jolların izlemese, balalı oqıwınıń, mekteptegi paydalı jámiyetlik-siyasıy islerge qatnasıwınıń nátiyjesi kem boladı. Baslawısh klass oqıtıwshıları, ásirese, 1-2-klasslarda balalardıń oqıwǵa kónligiwiniń kelip shıǵıwı ushın izhe-izlik penen jobalı túrde is alıp baradı.

Baslawısh klass baǵdarlaması oqıw sabaqınıń aldına oylanıp, durıs, sanalı, júritip, kórkem oqıw alıwǵa, kúshi jetetuǵın kitaplardı oz betinshe oqıwǵa, oqıǵanların hólimlerge hólıwge, olarǵa joba dúze biliwge, qayta aytıp beriwge, endagi negizgi oyın tabıa biliwge úyretiwdi wazıypa etip qoyadı.

Bul wazıypalar jıldan-jılǵa materiallar boyınsha jumıs islegen dáwirde sheshilip otıradı. Balalı oqıwǵa kóniktiriwde jumısı bir tárepleme etip islewge jol qoymaw kerek, sebebi, geypara balalar durıs oqıydı da, biraq ásten oqıydı. Al birewleri júritip oqıydı da, biraq sanalı, ya tásirli oqıw almaydı. Sonlıqtan baslawısh klass balalardı hár tárepleme oqıwǵa kóniktiriwdi sheshiw máselesine xopıǵanda, oqıwdıń eki tárepiniń de durıs bolıwı, oqıwdıń tez bolıwı, nisinip oqıw, tásirli oqıw qasqan talaplardı teńdey juwap beriw isle etiw kerek.

Oqıwdıń durıs bolıwı. Oqıǵan sózlerin durıs, anıq ayta biliw, sózdi oqıǵanda seslerdi bir-biri menen shatastırmay yamasa birewın túsirmey, sózdegi pátı durıs ornında qollanıp, belgili intonatsiyalıq norma menen oqıǵandı, yamasa tildiń barlıq orfoepıyalıq normasını saqlap oqıwdı *durıs oqıw* deymiz.

Belgilengen oqıw normasınıń qanday bolmasın birewiniń beziwı oqıwshınıń belgili bir qátege jol qoyıwına, oqıǵan ǵapına, ya sózine túsibewine alıp baradı. Bul baslawısh klass balalarına jaman tásir etedi. Baslawısh klass oqıwshılarında dáslepki 1-2-klasslarda oqıw normasınıń saqlanbawı kóbirek usıraydı, bul jaǵday, birinshiden, oqıwshınıń oqıwǵa kónipewinen kelip shıqsın, ekinshiden, jas bala tez sharshap qaladı da, shalǵaylıq jasaydı. Sonıń nátiyjesinde oqıw normasınıń saqlanbawına alıp keledi. Baǵdarlamalı talabına sıykes birinshi klassın ekinshi yarmında bala sózdi irkilmei, qaytalamay, sózdi, ǵaptı bir tegis oqıp ketiw halına jetiw talap etiledi. Bizde kópshilik jaǵdayda bul talap saqlanbaydı da, geypir balalar rawırlap oqıw dárejesinde júredi. (Ayrım jerlerde sózdi hárreplep oqıw dárejesinde júretuǵınlıǵın baqlawǵa boladı). Bunday jaǵdaydı boldırmawdıń bas shárti balalı oqıwǵa hár kúni shıǵıwı etiw, al shıǵıwı ushın materialdıń talapqa juwap berip, onı izhe-izli berilip, jetilden awırǵa qaray qurılıwınan ibarat.

Birinshi klass oqıwshıları: Alıpbeden Oqıw kıtshına kóshkende biriz qoyıladı. Sonlıqtan bul dáwirde oqıtıwshıdan tıdın sheberlik talap etiledi. Alıpbe menen Oqıw kıtshınıń ortalıǵındaǵı materiallar tınıp almadı. Materialdıń awır yaqı jetilligi ortasha

bolıp, balalardıń kúshine saykes, baylanıshı teksttiń, materiallardıń beriliwi jaqsı nátiye beredi.

Oqıwdıń nátiyjeli bolıwına oqıwshını ózinshe tayarlandırıp oqıtıw da kómek beredi. Bul ushın oqıwshıǵa tekstti ózinshe bir qatar oqıp shıǵıw tapsırması beriledi. Teksttiń qıyın bolmawına ayırıqsha itibar berip qaraw kerek, eger tekst qıyın bolsa, balanıń kúshi jetpey, onıń jumısqa shalaǵaylıq penen qarawına alıp keledi. Tekst qıyın bolǵan jaǵdayda jumıs oqıtıwshınıń basshılıǵında orınlanadı.

Balanıń durıs oqıwın oqıtıwshı qadaǵalap barıwı kerek. Eger bala oqıp baratırǵanda háripten qáte jiberse, sol waqıtta dúzetip, al intonaciyaalıq tárepten qátege jol qoysa, balanıń irkip, oǵan dúzetiw jasaw shárt emes, sebebi bala oqıǵanın ımtıp qaladı, bunday jaǵdayda bala gápti tolıq oqıp bolǵannan soń, sol gápti tolıq qaytaǵan oqıwǵa usınıs jasaydı. Oqıtıwshı tárepten sorawlar taslap, balanıń durıs oqıwına jol-joba beriliw otırladı.

Oqıwshı oqıp baratırǵanda ayırım qátege jol qoyǵanda hasqa klasısları ornında otırıp-aq dúzetiw jasap jiberedi. Klasta bunday islewge oqıtıwshı jol qoymawı kerek. Sebebi, bul, birinshiden, klasta balalardıń ǵawırlasıp ketip, ulowına tártiptiń buzılıwına alıp keise, ekinshiden, oqıp turǵan balanıń oyınıń bólinip ketiwine aparadı. Oqıwdan ketken qátenı oqıp turǵan balanıń ózine dúzetirip, al geypara ornında ǵana dosların tártip penen dúzetiwge shaqtıwǵa boladı. Balanıń dáslepki oqıwǵa kónligiwi az dáwirinde ol tanıs sózlerdi durıs irkilmei oqıy aladı da, tanıs emes sózlerde irkilip qaladı. Bunday jaǵdayda balanı astırtımay, onıń durıs oqıwına hám sol sózdi qaytalap oqıwına múmkinshilik tuwdırıw kerek. Geypara jaǵdayda tazı sózdi klass balalarına xor menen aytırıw, tastaǵa jazıp qoyıp, qayta oqıtıw, usáǵan usıllar da qollanıladı. Balanı astırtımay, onıń durıs oqıwına hám sol sózdi qaytalap oqıwına múmkinshilik tuwdırıw kerek. Sonda balanıń ol sózdi durıs oqıy alıwına, onı yadında saqlap qalıwına alıp keledi.

Klasta geypara balalardıń ayırım sesli durıs aytı alıwshılıq ádetleri ushırasıp qalǵanda (eger balanıń den sawlıǵına baylanıshı bolmay, erkelewdiń nátiyjesinde payda bolǵan bolsa) onı tez dúzetiw isine kúwıl bóliw kerek, sebebi bul sol balanıń keyingi

ulgeriwinde sheshiwshı ornı tutadı. Sonlıqtan oqıtıwshı balanıń kelgen kúnnen baslap, qaysı balada bunday jaǵdaydıń barın anıqlap, ol balanıń jeke ózgesheligine qaray shıǵıw jumısın alıp barıw kerek. Shıǵıw jumısın ses jasaw aǵzalrı menen dem alıw aǵzalınnan baslaw kerek. Bul ushın oqıtıwshı qaysı sestıń qaysı sóylew aǵzalrı arqalı jasalıw jolların jaqsı biliwi shárt. Kópshilik balalar «R», «L», «S», «Sh» háriplerin aytı almay, bir sestı ekinshi bir ses penen alımasırıp aytadı. Oqıtıwshı bul iske jeke eńnas jasap, dúzetiwdi balanıń ózine sezdirmei islewge turısıwı kerek. Dúzetiw kópshilik jaǵdayda balalar oyını sıpatına baylanıshı bolsa jaqsı nátiye beredi. Kópshilik jaǵdayda jańıltırashlar aytıw menen de shıǵırtıwǵa boladı, sebebi, bala bırı qayta-qayta qaytalawǵa jalıqpaydı. Geypara oqıtıwshılar balanıń tilindegi bunday kemshilikti «bara-bara dúzeliw ketedi» dep oylaydı. Bul durıs emes. Sebebi, dáslepki waqıtın baslap bunday balanı úyrenip, onıń tilindegi jeke kemshilikti saplastırıw ústinde islespesek, ol bala óziniń kemshiliǵın qansha sezgen sayın, sonsha dárejede jasqanshaq bolıp, keyin ala úlgermeiushiler qatarına qosıladı. Oqıtıwshınıń sorawına balalar aldında juwap neriwden tartınadı. Bul jaǵday balanıń sóz baylıǵınıń bunnan bilay rawajlanıwına, sanasınıń tómen rawajlanıwına alıp keledi. Sonlıqtan bunday bala menen oqıtıwshınıń jeke islesiwi jaqsı nátiye beredi.

Oqıwshılardıń durıs oqıwı ushın oqıtıwshı tómenдеги usıllardı nátiyjeli qollanıp otırsa ǵana jaqsı nátiye shıǵadı:

1) I hám II klaslarda berilgen tekstti oqıw aldınan ondaǵı qıyın sózlerdi qaytalap aytıw, onı analiz jasaw, kespe háriplerden sesler óziw hám onı oqıw. Kespe háriplerden dúzilgen sózlerdi xor menen oqıw, bulardı gáp ishinde keltirip oqıtıw shıǵıwların isletiw;

2) sózdi oqıǵanda balanıń intonaciyaalıq normanı saqlawına analiz etiw;

3) plakatlarǵa jazılǵan qıyın sózlerdi, gáplerdiń ishinde keltirip tastaǵa jazdırıp, onı keyin oqıtıw;

4) tekstti birinshi ret oqıp kórsetkennen keyin oqıwshılardıń ózinshe ishten (ya dawıslap) oqıp shıǵıwına waqıt ajratıw hám

keyin oqitip tutilaw, ondagi qiyın degen sózlerdi taptırw hám onı dúris oqıwına itibar beriw.

Izbe-izli jumıs islewge qaramay oqıwshılar oqıwda qátege jol qoyadı. Sonlıqtan oqıwshı qatelerdin sıpatına qaray otırıp jumıs shólkemlestiriwı tiyis.

Oqıwdıń dúris bolıwı, oǵan balanıń kónligip ketiwı, oqıwshınıń uzaq, unbay islewiniń nátiyjesinde bir jolǵa túsedi.

Geypara oqıwshılar tez, asıǵıp oqıwınıń sebebinen de dúris oqıy alıwı mǘmkin, sebebi, tez oqıyman dep sózlerdin dúris ayılıwına kewi bóle alımay qıladı. Bul jaǵdayda oqıwshı oqıwdıń tezlik normasınıń da saqlanıp barıwına itibar berip barsa boladı.

Tekseriw usulı sorawlar:

1. Dúris oqıw degen ne?
2. Oqıwshı dúris oqıwǵa qalay kónliktiriledi?
3. Eger бала qáte oqıwǵa jol qoysa, qanday jollar menen dúzetiw jasagan dúris boladı?
4. Sóylew tilinde kemshilik bar oqıwshılar menen qalay islesiw kerek?

Júritip oqıw. Oqıwdıń tezliginiń bir qalıpte bolıwı oqıǵanına túsiniw, sanalı oqıwına alıp keledi. Oqıwshı eger tez oqıwǵa qızıǵıp ketse, oqıǵanına túsinoey, oyınıń bir tárepleme bolıp, tek tez oqıwǵa kewil bólip ketedi. Oqıwdıń tezligi baslawshı klastan baslanadı, joqarı klastarǵa shekem dawam etedi. Oqıwdıń tezligi úshinshi klassqa shekem ósedi de, keyin ásteley baslaydı. Sonday-aq ishten oqıw menen dawıslap oqıwda da tezlik har qıyl, boladı, máselen, baslawshı klasta dawıslap oqıw ishten oqıwǵa qaraǵanda tez bolsa, joqarı klastarda dawıslap oqıwdan göre ishten oqıw tez pát penen boladı. Sonlıqtan baslawshı klastarda dawıslap oqıw usılı kóbirek qollanıwı orınlı. Oqıwdıń tezligi balanıń jasına, klass-kotemine, kónligiwine baylanıshı bolıp qamay, oqıwǵa berilgen materialdıń sıpatına da baylanıshı. Sonıń ushın berilgen material balanıń jasına, klasına saykes kelip otırıwın oqıwshı qadaǵalap otıradı. Balalar bul dawılda kóbinese baylanıshı

tekstlerdi, úzirek oqıy aladı hám oǵan jaqsı túsinedi. Balanıń bunday ózpesheuliklerin eske ala otırıp, balǵa kóbirek baylanıshı tekstlerdi oqıwǵa usınıw orınlı. Usınılǵan materialdıń belgili bir pátte oqıwın talap etiw kerek, «Oqıwdıń tezligi túsiniwiniń tezligi menen barabar rawajlandırıwı tiyis» - dep jazadı K.D.I. Smirnskiy [19]. Sonlıqtan oqıwshınıń bas wazıypast, oqıwdıń tez bolıwına erisiw menen birge oqıǵanın túsiniw nartıwına da basshılıq etilse, jaqsı nátiye beredi.

Oqıwdıń tezliginiń bir qalıpke túsıwı material boyınsha balalardı kóp shınetıwǵa baylanıshı. Bul jaǵdaydı oqıwshı eske ala otırıp, oqıwshılardıń hár kúni shıǵıp barıwına mǘmkinshilik tuwdırıw kerek. Kópshilik jaǵdayda bul isti oqıwshılar tek oqıw sanıǵında ǵana sheshpekshe boladı. Bul dúris emes, al balanıń oqıwınıń qalıplesiwın, onıń tezlik pátiniń bir normaǵa túsıwın harlıq sebeplerde is júzine asırılıp barıw kerek. Aldı menen qaysı sabaqta, nenı oqıw kerek ekenligin oqıwshı jobalastırıp qoysa ǵana jaqsı nátiye beredi. Balalardıń kópshiligi dúris qanas jasap jumıs isleydi.

Oqıwdıń tezliginiń rawajlanıp barıwı – oqıwshılardıń sóylew aǵzalarınıń rawajlanıp barıwı menen de baylanıshı, sonıń ushın balalardıń sóylew aǵzalarınıń tez pátte ósiwine, olardıń shıǵıp barıwına jaǵdaylar tuwdırıp otırıw kerek. Bul ushın onı izbe-iz tırde shıǵıtırıp jumısların isletip, barıw hám oqıǵan kitapı, dúris, tekserip, kózge tiyisli qashılıqta uslap, ózinshe erkin oqıw, qayta oqıw usagan talaplar qoyıp, oqıwdıń ulıwına bilim beretuǵın pátin saǵlawdı qadaǵalap otırıw orınlı. Bul ushın oqıwshı klastıǵı jaqsı oqıytuǵın balanıń oqıw pátin norma etip aladı. Eger бала tez oqıytuǵın bolsa, sabaqtan son oqıwǵa shaǵırıw kerek. Balanıń oqıw tezliginiń qalıplesiwı tek óziniń oqıwı arqalı ǵana sheshilmeydi, al joldasınıń oqıwına óqqat qoyıp otırıwına da baylanıshı. Bul ushın bir oqıwshı oqıǵanda, búsqa oqıwshılardıń onı qadaǵalap etiriwın boldırıwı talap etiw kerek. Oqıw tezliginiń qalıplesiwıne, oqıǵanın túsiniwıne erisiw ushın ózindegi ler usınıs etiledi.

U Oqıw alıǵıta soraw taslaw – bul balanıń tez oqıwǵa shıǵıp oqıǵan ástinde oylanıwına alıp keledi. Bul tek oqıw ǵana

qoymay, al keyin oqıǵan boyınsha jawap beretugınlıǵın da esinde tutadı:

2) Dramalıq shıǵarmalardı rollerge bólip oqıw – bunda oqıwshı tez oqıp kete bermey, al joldasınıń oqıp bolıwın kútip turadı hám oqıǵanına ser saladı:

3) Eki oqıwshı tárepinen dialoglardı oqıw – bunda birewı soradı oqısa, ekinshisi jawabın oqıwǵa tuwra keledi. Bunda da oqıwshı joldasın kóbirek qadaǵalap, onnan úyreniw, yamasa onıń oqıwınıń pátiniń qanday ekenligine itibar berip otıradı:

4) Yadlaǵan qosıqların aytıw – eger qosıqtı tez oqısa, ya ásten oqısa qosıqtıń oqıwı kórkem bolıp shıǵaydı. Sonlıqtan bala májbúriy túrde qosıqtı kórkemlep oqıwǵa tırsadı:

5) Berilgen tekstlerdi bóleklerge bólip oqıw – bul da bir balanıń ekinshisine qarap oqıwına alıp keledi. Tez oqıǵan balǵa ásten oqıǵan bala elikleydi:

6) Oqıwshınıń sorawına tekstten jawap izlew – buni islew ushın oqıwshı, tekstti tez, sanalı oqıp shıǵıwǵa tuwra keledi.

Balanıń oqıw tezliginiń qalıpsıwı balalardıń oqıǵanına sanalı qatnas jasawına sebepshı bolatuǵın jaǵdaylardıń biri. Jüz haribi bar tekstti oqıwǵa ketken waqt bilay esaplanǵan[23].

Klass/ oqıwdıń túri	Dawıslap oqıǵanda	Ishten oqıǵanda
I klass oqıwshısı	35,2 sek	39,0 sek
II klass oqıwshısı	21,1 sek	11,3 sek
III klass oqıwshısı	15,7 sek	12,5 sek

Shama menen bir minutta oqıwshı tekstti oqıǵanda:

I klass oqıwshısı	30 – 40 sóz	60 – 75 sóz
II klass oqıwshısı	50 – 70 sóz	60 – 75 sóz
III klass oqıwshısı	90 – 110 sóz	120 – 130 sóz
Oqıwǵa kónlikken bala	150 – 150 sóz	200 – 230 sóz

Túsinip oqıw. Túsinip oqıw – balanıń oqıǵanınıń máńisine túsiniw. Bul - oqıwshı oqıp baratırǵanda oqıǵanını qabıl etip ala aladı ma, yamasa tek oqıw menen sheklendi me, oqıǵan sózin, onıń gap ishindegi baylanısın qabıl etip ala aladı ma, gáplerdiń máńisine tolıq túsinidi me degen sóz. Oqıwshınıń oqıǵanını tolıq túsiniw, onıń ómirinde úlken áhmiyetke iye, sebebi bala (ásirese, baslawshı klass oqıwshısı) mektepke turmıstan kóta az tájiriye menen keledi. Oǵan kóp nárseler ele túsiniksiz. Sonlıqtan oqıwshı balanı mektepke kelgen kúnnen baslap, onı sóz benen, sózdiń máńisi menen, tekst penen islesiwge úyretip baradı. Bul ushın:

1. Hár bir oqıǵan sóziniń máńisine;
2. Gápke, gápkegi sózlerdiń bir-birine baylanısına;
3. Oqıǵan teksttiń mazmunıń túsiniw usáǵan baǵdarda jumıs alıp barladı.

Sózlik jumıs balanıń iskerligine negiz boladı. Sebebi, balada qansha dárejede sóz baylıq kóp bolsa, dógeresindegiler menen sonshama erkin qatnas jasaydı hám óz pikirini joldaslarına, oqıwshıǵa durıs bere aladı.

Sonlıqtan baslawshı klass oqıwshısı óz balalarınıń sózlik qorınıń ruǵdarın bilip alıp, soǵan qaray otırıp jumıs úymlestiradı. Balalar kóp ǵana sózlerdi esitip júr. Biraq sol esitken sóziniń hámмесine túсіне bermeydi. Misalı:

Jazdı qawıp izinen.

Jetip keldi altın gúz.

Güzdiń sarǵısh júzinen.

Kóp nárseni kórdik biz - degen qosıqtı oqıǵanda, «izinen», «altın gúz», «sarǵısh júzinen» degen sózler balǵa tanıs bolǵanı menen olardıń tiykargı leksikalıq menisi túsiniksiz.

Sonlıqtan aldı menen oqıwshı túsinip oqıwǵa erisiw ushın, birinshi ret balanıń sózlik qorınıń bayıwına itibar berip barıw kerek. Ásirese, olarǵa teksttegi gónergen sózler, terminler hám astırlı sózlerdi túsiniw qıyın boladı. Gónergen sózler bala turmısında úlken rol oynamaydı. Degen menen erteń, naqı-maqal, qosıqlardı, ótkendegei ádebiy miyraslar menen tanısqanda úshirasadı. Misalı, III klassıń oqıw kitabında:

Tuwğan jerin sağınip,
Qayğıdan haykel tugıñıp,
Häi serasqanğa shagıñıp,
Qayğıda jür oraqsıñlar

degen qosıqta «haykel» degen sozi bar, bunı balä tarmısta qollarbağan menen sol qosıqı tolıq tüşiniw usın jüda kerekli. Sonıñtan oqıwshı här bir sabacta tüşiniksiz sözler üstinde jumı alıp baradı. Sözi tüşindiriw isine här kim när türli qatnas lasap jür. Bul negizinde, sol orındagı jağdayğa baylanış ekenin hesh waqıtta esten shıǵarmaw kerek. Mäselen, oqııp atırǵan oqıwshıñ jası, täjiriybesi, bilimi, rawajlanıwı, tüşindiriwge tiyisli sözdiñ sıpatına da baylanış. Bul jağdaylardı eske ala otırıp, tüşiniksiz sözlerdi tüşindiriwde mınaday usıllardı qollarıw usınıs etiledi:

1. Zattu, yamasa onıñ häreketiniñ özin kórsetiw aralı: mäselen, tülki, qasır, jolbarıs, shıǵal, sözlerin tüşindirgende haywanat baǵına barıp, olardı kórsetiw, sayaxatlar shólkernestiriw, al häreket bolsa, oqıwshı häreket etiw aralı kórsetedi.

2. Köpsinlik zatların özin kórsetiw mümkinshilik bolmağan jağdayda sáwretin kórsetiw aralı tüşindiridi: *raketa, ekskavator, hám t.b.*

3. Köp zatların özin kórsetiwge de, sáwretin kórsetiwge de, mümkinshilik bolmaydı. Misal:

Watanıñız hadal ulı,
Taymas qanat süñqari,
Xalqı usın qaharmanlıq...

degen qosıqta birinshi klass balası oqıǵanda «qaharmanlıq» degen sózge tüşiniw qıyın, sonıñtan bunday jağdayda ol sözdiñ sinoniminen paydalanıwǵa tuwra keledi. Qaharmanlıq - baturlıq, er jöreklik hám t.b.

4. Tüşiniksiz söz balaların tüşinikli sözlerinın toparı ishinde kelişilip beriledi. Misal: At-kökik, küsh usın payanmatuǵın úy

haywanatı türı. *Champion* - jarıslarda birinshilikti alǵan sportshı.

5. Tuwısqanlıq tarepine qaray: *jolbarıs* jirtqış haywanlar semiyasınan.

6. Ayırım turmıstan misallar keltiriw aralı: patriotizm, internaciolizm. Bunda oqıwshılardıñ oqıǵan kitaplarınan, turmıs misallarınan alıp tüşindiriw.

7. Antonimlerdiñ járdemi menen: *hatır-qorqoq*, hám t.b.

8. Ayırım tüşiniksiz abstrakt sözler turmıstan alınǵan faktlerdi pıçek etip, misallar keltiriw aralı tüşindiriledi. Negizinde, bunday sözlerdi oqılǵan tekst boyınsha ótkerilgen ángime, kiris sözlerdiñ barısında tüşindirip barıwǵa boladı. Misal: *parıwastılıq*.

Sözi balaga tüşindirgende tek mánisine tüşiniwı menen shekletip qalmaq, ol söz balanın sözlik qorına qosılıp, onı turmısında paydalanıp barıwın qadaǵalap otırıw shárt.

Qaypara jağdaylarda balä gáptiñ barlıq sózine tüşinedi de, biraq, sol orında qollarıw mánisine tüşinbey qıynaladı. Bunday jağdayda gápti intonaciyalıq normada qayta oqııp, balanın deris qabul etiwine járdemlesiw kerek.

Balalar köbinese obrazlı sözlerdi tüşiniwge qıynaladı. Bunday sözler qosıq, naqıl-maqallarda köpirek uşırasadı. Balanın tüşindiriw shıǵarmasınıñ mazmunın ashıw menen baylanış boladı. Shıǵarmasınıñ mazmunı korgızbeli qural, sayaxat, seraw-jawap hám t.b. asılıları qollarıw aralı tüşindiriledi.

Sözdiñ gáptiñ mánisin ashıw boyınsha islenen jumıs, oqıǵan tekstiñ mazmunına tüşiniw menen baylanış. Sonıñtan Oqıwshı shıǵarmasınıñ mazmunın ashıp, balanın ol tuwra belgili bir oy juwmaǵına kele alıwın boldırıw. Bul ushın, mazmunın analiz etiw, gúrrin ayıp beriw, jobalar dúzdiriw, temalar qoydiriw usıǵan här qylı jumıslar isletiledi.

Tüşinip oqıwdagı jáne bir áhmiyetli nárse, oqıwǵa berilgen materialdı tüşinikli, mazmunı menen ideyası balanın jır ózgesheñi menen bilimine, ılapqa saykes kelip, söz erı balaga tüşinikli bolǵan jağdayda ǵana jaqsı nátiyege erisiledi.

1. Túsiniw oqıw degen ne?
2. Tekst penen qalay islesiw múmkin?
3. Sózlik jumısı ne ushin kerek?
4. Sózlik jumısın qalay alıp barıw jolların ayt?
5. Sózdiń, gáptiń mánisin usıwda qanday jumıslar islenedi?

Tásirli oqıw - bul bir jaǵınan oqıǵanın tolıq túsiniw bolsa, ekinshi jaǵınan, túsingeniniń eń joqarǵı basqısı degen sóz. Sonlıqtan túsiniw oqıw menen tásirli oqıw ekewi bir-biri menen tıǵız baylanıstı. Túsiney turıp tásirli oqıw múmkin emes.

Shıǵarmanı tásirli oqıw ushin onıń mazmunına jeterli túsiniw kerek. Al onıń mazmunına jeterli túsine biliw, tekstti oqıw hám analiz etiwge baylanıstı. 1-klastaǵı tásirli oqıw ústinde jumıs islewdiń shárti tómendegilerge baylanıstı:

1. Adebiy shıǵarmalardı oqıtıwshı oqıw.
2. Balalardıń mazmunın durıs túsingenin anıqlaw maqsetinde qısqa gúrrinlesiw, tásirli bayqaw hám t.b.
3. Tásirli oqıp beriw ushin dáslep oqıwshılardıń ózinshe tekstti oqıp shıǵıwı.
4. Oqıtıwshı tárepinen qıyın sóz, sóz dizbeklerin durıs oqıwǵa kórsetpe beriw.
5. Oqıǵanda tamıs emes irkilis belgilerin qalay qollanıwǵa kórsetpeler berip úyretip otıw.
6. Teksti bólimlerge bólip hám tolıq oqıw.
7. Mazmunın analizlew, oqıtıwshı tárepinen berilgen sorawlarǵa juwap beriw, gúrrininiń bólimlerinen temalar tańlaw, sózdiń hám sóz dizbekleriniń mánisin túsindiriw, olardı balalardıń qalay túsingenin anıqlaw.
8. Aldın ala tapsırma beriw menen ekinshi ret oqıw, sorawlardı anıqlaw, tekstten anaw, ya minaw pikirlerdi dılilleytuǵın orınlardı tabıw.
9. Shıǵarmadaǵı baslı oydı tabıw, aytardıń shıǵarmadaǵı pikirlerin anıqlaw.

Mine usı jumıslardıń barlıǵı tásirli oqıwdı juwmaqlawǵa tayarıq isı bolıp esaplanadı.

Bastawısh klaslarda tásirli oqıwǵa kóbirek itibar beriledi. Birinshi ayırım jaǵdayda tásirli oqıw máselesi, ásirese, bastawısh klaslarda tómey jaǵdayda. Maǵlıwınlardıǵa qaraǵanda: bastawısh klassu pitkerinde 43,3 % oqıwshı ǵana tásirli oqıw dárejesine erisedi. 53 % oqıwshı tásirli oqıwdıń talabınan tómey oqıydı, al 3,7 % oqıwshı irkilis belgilerin saqlap oqıy almaydı. Atap ótilgen másele metodikada eleǵe shıkem tolıq izerilenbegen taraw.

Tásirli oqıwdı tek oqıw dep qaramaw kerek. Tásirli oqıw ústinde turaqlı túrde islep barıw balada shıǵarmanıń ideyalıq baǵdarın, turmıstıń sáwleleniwın, poetikalıq obrazlardıń zorkemligin túsiniw barıwına, sózge, ana tiline, kitapqa súyiwshiliginin kelip shıǵıwına alıp keledi. Balanıń adebiy, estetikalıq tásirleniwinin rawajlanıp barıwına múmkinshilikler tuwdıradı. Bunday juwapkerli wazıypanı sheshiw - oqıtıwshı aldında turgan awır hám juwapkerli wazıypa. Sonlıqtan oqıtıwshı oylanıp jumıs islewine tuwra keledi. Bas másele etip sabaq shıǵarmasıstırıwden bastaw kerek. Sabaq qalay shıǵarmasıstırılmalı, solay juwmaq shıǵatıwınligin umıtpaw kerek.

Sabaq: 1. Shıǵarmanı oqıtıwshı tásirli oqıwı (geyde oqıwshı tásirli oqıwı da múmkin), 2. Onı tolıq etip analizlew, 3. Oqıwshı tásirli oqıwǵa shıǵıwı jasawı usıǵan *ósh basqısıstı* turadı.

Oqıwshı birinshi basqısıstı-aq shıǵarmanı túsiniwine múmkinshilik aladı. Al ekinshi basqısıstı túsingenin tereńletiw, shıǵarmanıń ishki sırların ashıw dárejesine ótedi. Bul basqısıstı oqıwshı shıǵarmasıstırılmaǵa, ondaǵı waqıyǵa durıs qatnasın, qızıǵıwshılıǵın keltirip shıǵaradı hám oqıwshıda ózim de oqıw shıǵsam degen oyǵa keledi. Bunday qolaylı jaǵdaydı tuwratıw, oqıwshı tásirli oqıwǵa ótiwin keltirip shıǵaradı. Túsinegen oqıtıwshı juda sheberlik penen paydalanıwı tiyis. Bıǵan oqıtıwshı aldında tayarlanıp, oylanıp kelgen bolıw kerek. Bolmasa bıǵan balanı qızıǵıwshılıǵı kemip, tek oqıw máselesine ǵana berilip ketedi.

Tásirli oqıwdı aqıwıstı adebiy til noımasına jaqımlatıw kerek. Bunda oqıtıwshı dáslepki oqıp beriw úlken áhmiyetke iye.

Sanlıqtan oqıtıwshı kópshilik shıǵarmalardı, áserese qosıqlardı oqıǵanda úpiwayı tórde, múmkinshiligi bolǵanınsha yadıń oqıwı shárt. Bul birinshi tárepten, balanın úlgi alıwına órnek bolsa, ekinshi tárepten, shıǵarmanın mazmunına tolıq túsiniwine jaqsı múmkinshilik tuwǵızadı. Sebebi tásirli oqıwdıń aldına:

- Oqıwshılardıń oqıǵanın jaqsı túsiniwı; shıǵarmadaǵı qaharmanlarǵa oqıwshılardıń durıs qatnasınıń kelip shıǵıwı;

-hár bir ádebiy shıǵarmanı oqıw belgili bir maqsetke baylanısh bolıp barıwı - usáǵan tiykargı wazıypalar qoyıladı.

Sabaqtı shólkemlestiriw, analizlew tómendegi joha beyınsha alıp barıwı tiyis:

1. Oqıwshılardı tekstti qabıl etiwge tayarlawı;
2. Sózlik jumısın júrgiziw;
3. Shıǵarmanı tásirli etip oqıw;
4. Qabıl etkenin tekseriw hám birinshi alǵan tásirleri ústinde pikirlesiw;
5. Tekstti ekinshi ret oqıw hám onı analiz etiw;
6. Shıǵarmanıń jobası ústinde jumıs;
7. Oqıǵan tekstiniń ústinde gúrriń;
8. Juwmaqlawshı gúrriń;
9. Oqıǵan, túsingenleri ústinde dóretiwshilik jumısar islew.

Bul wazıypalardı orınlawda oqıtuwshınıń tek oqıwı ǵana úlgi bolıp qalmaq, al onıń heretúǵın qosımsha sorawlarına da baylanısh. Oqıwshı dawısın kóteretúǵın jerlerde dawısın bir tegis etip juwap beredi. Oqıtuwshı hún qosımsha soraw arqalı dúzetip, tiyisli sózlerdi tapırıp otıradı.

Oqıwshı shıǵarmaǵa tolıq túsınse ǵana ol tásirli oqıw dárejesine kóteriledi. Bul ushin oqıtuwshı balǵa soraw beriwde onıń mazmunlı, qısqa, oylanıp juwap qaytara alatuǵınınday bolıwın oylap qoyıwı tiyis. Tásirli oqıwdı tek oqıw basqıshında ǵana talap etip ótirsaq, bir tárepleme bolıp ketedi. Ol ushin oqıtuwshınıń taslaǵan sorawı, balanın qaytarǵan juwapı da tásirli, sóylew talabına juwap bererliktey beliwı tiyis.

Tásirli oqıwdıń talabı birinshi klastan tórtinshi klassqa shekem birdey bolǵan menen onı orınlaw hár bir klasta hár qıylı. Máselen, birinshi klasta tásirli oqıwdıń norması da, talabı da bilmeydi. Olar onı tek oqıw dep túsinedi. Irkilis belgisi, noqat,

qırıq, úndew, belgileri bar jerlerde qalay oqıw kerekligin onsha ańǵanıydy. Sol ushin oqıw jumısınıń barlıǵı tek oqıtuwshınıń qatnasında ǵana iske asadı. Al ekinshi klasta buǵan bir qansha kóńilgedi. Biraq buringi islegen jumslardıń birazı qaytalanıp, úyreniw dawam etedi, al áshinshi, tórtinshi klastarda tásirli oqıwdı úyreniw avtomatlasqan qalıpkke keledi. Sonda da tásirli oqıwdıń talabına juwap bererliktey etip oqıy almaydı. Sonlıqtan tásirli oqıwdıń basqıshları klastıń ayırma shıǵıqlarına qaray otırıp dúziledi.

Tásirli oqıwda pauzalıq, patıń, intonaciyanıń, ritminıń durıs bolıwı onıń áhmiyeti óǵada ulti. Bul beyınsha oqıtuwshı kóp shıǵıw isleydi. Balǵa patı úyreniw anısat bolǵan menen sebebi ana úlinde pat barlıq orında sóz keyininde kelip, turaqlı bolǵanlıqtan, onı balǵa túsindiriw bir qansha anısatı. Logikalıq patı úyreniw qıymı. Bul kóp ǵana shıǵıwlar islewdiń mátiýjesinde qalıplesedi. Misalı, bir gápti alıp, logikalıq patı orında qoyıp, al ekinshi ret oqıǵanda sol logikalıq pat túsken sózdi qay turde oqıp kórsetsek, bala logikalıq patıń áhmiyetin oqıwı húsında tez ayırı aladı. Biraq bul ústinde biraz shıǵıtuwǵa tuwra seledi. Shıǵıw da kem-kemnen qıymlasqan balǵa kóship otırıw kerek.

Tásirli oqıw dáwirinde balanın dawıs tolıqına sheshiwshı orındı isleydi. Geybir bala ásten, ólpen dawıs penen oqısa, geybir bala qıta, haqırıp oqıwdı ádetke aylandıradı. Bunday jaǵdayda oqıtuwshı hár bir oqıwshınıń dawısınıń ulıwma belwın qadagalap, dem alısa baqlap, úyretin otıradı, shıǵıtuwı.

Tásirli oqıwǵa úyretiw usılları. Tásieli oqıw kóńilkpelerin kótiwip shıǵarıw uslin turaqlı turde jumıs alıp barıw talap etiledi. Bul tómendegilerden ibarat:

1. Dem alıw, sóylew aǵzaların shıǵıtuw hám oqıwshılardıń sózdegı, hár bir sesli áshiq, anıq etip ayırıw kóńilkpelerin rawajlandırıw, óiktisiyaların jaqsartıw ushin jahnıtpashıar ayırıw, ayılawı qıymı sesli buwınlarda, sózlerdi aytırıp, ol usılge kóńilkpeler islew. Ásaren, tez, ulıwma bilim beretúǵınsha sózler úyreniw.

2. Bir waqıt ortospıyalıq normanı saqlamay oqıw ınlawshınıń dıceptı shıǵıtuwı. Bu oqıwshını

kewilsizleniw jaǵdayn keltirip shıǵaradı. Sonıqtan tásirli oqıwdıń normasına sáykes oqıw tıńlawshılar ushın jaǵımlı hám rásinikli boladı. Bul ushın oqıwshıǵa grammatikalıq, fonetikalıq normalardı úyretiw hám bul arqalı orıfepiyalıq normanı saqlap oqıw jolın úyretip barıw:

3. Tásirli oqıwǵa úyretiwde oqıtıwshı úlgi ushın oqıp, onı oqıwshılar menen analiz etiw, men qalay oqıdım, oqıǵanım sizlerge unadı ma, unasa qaysı orınları unaydı, sizler de ózlerinizshe usılay oqıp kórin - dep oqıwshılar menen oylasıp otırıw kerek. Sonday-aq, magnitofonǵa jazılǵan úlgili oqılǵan tásirli oqıwları tıńlap, olardı da analizlep otırıw oqıwshılarda úlken tásir qaldiradı hám olarǵa eliklep oqıwdı úyrenedi.

4. Oqıwshınnıń klasta oqıǵanın analizlep otırıw da tásirli oqıwdıń qalıplesip barıwına járdem etedi.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Tásirli oqıw degen ne?
2. Tásirli oqıwǵa qalay erisiwge boladı?
3. Tásirli oqıwdıń óz mektebindegi dúzilisi menen joqarıdaǵını salıstır, qanday ózgeris bar ekenligin ayt?
4. Tásirli oqıwdıń aldına qoyılatuǵın maqsetti ayt?

Ádebiy shıǵarmalardı oqıtıw

Baslawısh klaslarda kóp taralǵan ádebiy janrdıń biri - gırrıń. Onı oqıw úlken áhmiyetke iye. Balalar oqıǵan hám oqıǵanın analiz etken dáwirde oqıwshılardıń materiallıq hám ádep-ıkramlıq úsinikleri qalıplesip baradı. Shıǵarmaǵa qaharmanlardıń ádep-ıkramlı, unamlı háreketleri balalarda patriotlıq sezim, jaqsı ideya, dúnyanı durıs úsiniw, Watanǵa degen súyispenshilik sezimlerin oyatadı.

Ádebiyattaǵı gırrıńlerdi tásirli oqıtıw baslawısh klass balalarında estetikalıq sezimlerde tárbiyalawda jetekshi orn atqaradı.

Sonıń menen qatar, ádebiyat - bul ana tilin keń baylıq dúnyası. Onı oqıw arqalı balalar ana tilin hár qıylı ishki dúnyasına kirip onnan qalay paydalanıw usılların úyrenedi.

Sonıqtan baslawısh klass sabaqlıqlarında ádebiy gırrıńlerdi oqıtıwǵa kóbirek kewil bólinip, hár qıylı mazmundaǵı, tárbiyalıq sıpatqa iye bolǵan materiallar kóplep berilgen. 2-klasta S.Májitovtıń «Ata wásiyatı», K.Aymanovtıń «Qanatlı qaharman», Q.Bekjanovtıń «Kóshemizdiń balaları», K.Nazbergenovtıń «Shıynet qaharmanı» h.t.b. 4-klasta T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallıǵıǵa raxmet», S.Aytmuratovtıń «Shabdaldıń shaǵası», Ya.Ajımovtıń «Nannıń iyisi», A.Sultanovtıń «Jüzim nege qawradı?», N.Dáwqaraevtıń «Ayanıshlı kúnler» h.t.b. kóp ǵana xalıqımızdıń házirgi hám ótkendeǵı bay turması, hár qıylı dáwirdegi ayırım adamlardıń ómiri, isi, armanları menen ideyalarına baylanış materiallar berilgen.

Oqıwshılar bul shıǵarmalardı oqıǵanda turmıs ishine kirip, olardı kókemlik tárepten kórip, qaharmanlardıń quwamı menen quwamıp, qayǵırıwı menen qayǵırıp otıradı. Bul jaǵın alıp qaraganda ádebiy shıǵarmalar jas balalar ushın joı kórsetiwshı bolıp esaplanadı. Sonıqtan baslawısh klasta bunday shıǵarmalardı analizlegende, tásirli etip oqıǵanda oqıwshılardıń hár bir shıǵarmannıń mazmunı menen ideyasın durıs qabıl ete bilıwine, onı ámelıy jaqtan oz turmısında qollana bilıwine áluıniyet berip qıraw kerek boladı. Jáne de baslawısh klass balalarınń sıpatı bir jaǵı ayqın nárseni ayqın halında ǵana qabıl ete aladı. Bunday ózgesheliklerin esapqa ala otırıp oqıtıw dáwirinde Oqıtıwshı hár bir shıǵarmannıń sıpatına baylanış usı tarılay bilıwı shárt.

Ádebiy shıǵarmalar boyınsha jumıs islew. Ádebiy shıǵarmalar ústinde jumıs islew qıyın hám qospatı. Hár bir shıǵarmannıń mazmunı, ideyası, kompoziciyası, hám súwretlew qaralları bar. Hár bir sabaqta belgili izbe-izlik penen balaların ózgesheliklerin (jasın, bilimín, kónligiwin) esapqa ala otırıp jumıs islemese, jaqsı nátiyjege erisilmeıydi.

Sonıqtan ádebiy shıǵarmalar boyınsha analiz islegende birinshiden sintez analiz, ekinshiden, sintez haǵdarında jumıs alıp barıw názerde tıniladı. Bul hár bir ádebiy shıǵarma ústinde jumıs islewdiń tiykargı 3 basqısı bar dep qaraladı.

1. Basqısh birinshi sintez - bundaǵı tiykargı wazıypa - oqıtıwshılardı birinshi ret shıǵarmannı mazmunı, pátin súlet

menen tanıstırıw, sol arqalı oqıwshılardıń emocionalıq tásirleniwlerini anıqlaw.

II basqısh analiz/ bul basqıstıń tiykargı wazıypası - shıǵarmanıń syujetiniń rawajlanıp barıw sebeplerin tabıw, qaharmanlardıń minez-qılıqındaǵı sıpatlı belgilerdi tabıw, ol ne ushın solay isledi, onı qalay bahalawǵa boladı, shıǵarmanıń kompoziciyasın ushıw, háreketiniń baylanış, eń joqarı kulminaciyalıq shıń, sheshiliw, sáwretlewshi qurallardı anıqlaw, analiz etiw/ avtor ne hám qalay sáwretlegen, ne ushın anaw, yamasa minaw faktlerdi tańlap alǵan/ hám t.b.

III basqısh ekinshi sintez/ - shıǵarmadaǵı qatnasqan qaharmanlardıń is-háreketi menen minez-qılıqındaǵı ózgesheliklerdi juwmaqlaw, olardıń minez-qılıqındaǵı ózgeshelik, ussılıqlardı salıstırıp kóriw hám olarǵa baha beriw, shıǵarmanıń dógerektegi shıńlıqı túsiniw, biliwdegi áhmiyeti, shıǵarmadan neńi úyreniwge boladı /yamasa, jańa ne úyrendiń, shıǵarma nege úyretedi/ shıǵarma avtorı oqıwshılardı túsiniwde bolıw maqsetinde qalay sáwretlegen, avtor óziniń oyı menen pikirini oqıwshılardı qalay jetkere bilgen. Shıǵarmaǵa óziniń ulıwma bahası qalay h. t. b.

Basqıshlar boyınsha jumıs islew bariq shıǵarmalarda birdey qollanıla bermeydi. Sebebi ayırım shıǵarmalardı bir neshe saat bólip ótiwge tuwra keledi. Bunday jaǵdayda har bir hólimniń maqseti menen motivine sáykes jumıs alıp barıw kerek. Ayırım jaǵdayda jumısın joqarıdaǵı basqıshları saqlanbawı múmkin.

Baslawsh klaslarda ádebıy shıǵarmanı oqıwshılardıń tájiriybeleri menen izertlewlerdiń juwmaǵına qaraǵanda shıǵarmanıń ústinde jumıs islew, shıǵarmanıń mazmunın tolıq qabıl etiw ushın oqıwshılardıń turmıs tájiriybeleri, bizdi qorshagan shıńlıqqa durıs túsine alıwı, oǵan durıs qanas jasawı - oqıwshılardan bir qansha bilim, kónligi, turmıs tájiriybeleri talap etedi. Eger oqıwshılarda bunday bolmaǵan jaǵdayda olar menen tayarlıq jumısların islew kerek.

Ádebıy shıǵarmada avtor bariq waqıt tek óziniń oyın ǵana hıddirip qoymaydı, sonıń menen qatar olar óziniń sezimin de usınadı. Sonlıqtan, bul jerde oqıwshı oqıwshılardıń sezimine

qaratıw jaǵında ilibar berip barıwı tiyis. Bul talap teksti táńlap oqıw arqalı iske asadı.

Tayarlıq jumısı. Eń dáslepki jumıs, oqıwshılardıń shıǵarmadaǵı sáwretlenetugin waqıya, qubılıs haqqında túsiniwı tıerleniw. Sáwretlenetugin waqıya menen qubılıs boyınsha túsiniw jumısın alıp barıw, qosımsha maǵlıwmatlar beriw kerek. Solay etip, shıǵarmanı oqıǵan waqıtta endagi sáwretlenetugin waqıyalardı sanalı turde qabıl etiwge qaray bayımlaw, sonıń menen birge - jazıwshının ómiri, shıǵarmaları tuwralı qısqa sóylep beriw arqalı oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın keltirip shıǵarıw.

- Shıǵarmanı sezim menen qabıl etiwge tayarlaw;

- Sáwretlenetugin waqıyalardı túsiniwge irkinish beretugin, qıym sózlerdi aldın ala túsindiriw;

- Shıǵarmadaǵı berilgen waqıyalardı túsiniwge mekteptiń materiailiq bazası da sheshiwshi órin tutadı. Sonlıqtan, oqıwshı bul jaǵdaydı da aldın ala sheship barıwı kerek.

- Shıǵarmanı tolıq túsiniwde oqıwshılardıń belsene qatnasıwı da aynıqsha órin iyeleydi. Sonlıqtan oqıwshılardıń belsene qatnaswın keltirip shıǵarmatugin jaǵdaylar tuwdırıw.

Mektep ámeliy isinde aldın-ala islenetugin tayarlıq jumıslar na tómendegiler jatadı:

Sıyaqat. - «Dalaǵa, parkke barımlar, sawdıń qaynap turǵan kózinen miyinińizdi qandırımlar, sonda bul janlı qubılıs sizlerdiń shákimlerinińizdi dana izertlewshi, izleniwshi, biliwge qumar adam nım sayar etip shıǵaradı. Tabıyatıń sulıwlıǵın qabıl etiwdi jetilistirip kúsheyteđi, dóretiwshilik oyın oyatađı, sózdi, shaxstı toǵanıwlar menen jetilistiredi» - degen edi V.A.Suxomlinskiy.

Baslawsh klaslarda oqıwǵa usılǵan sabaqshılarda tabıyatqa baylanışlı ádebıy shıǵarmalar da kóp. Buni turmıs tájiriybesi /ásirese, 1-2 klass oqıwshıları az belıǵanlıqtan shıǵarmada berilgen waqıyalardı tolıq túsine aimaydı. Bul ushın tayarlıq jumısında bashı jaǵday reimde tabıyatqa, dalaǵa, atızlarga, baǵlarga sıyaqat etiw - oqıwshılardıń turmıs tájiriybesin artıradı hám shıǵarmadaǵı sáwretlenetugin waqıyalar menen kórinislerdi salıstırıp túsiniwge múmkinsizlik tuwdıradı. Bıǵan baylanış II klasiın oqıw ketabında «Qız keldi», «Qız keldi», «Qızlardıń pıydas» hám t.b. shıǵarmaları kóp.

Sayaxat etkende avtor tärepinen shıǵarmada súwretlengenlerdi kórip ǵana qoymay, olar tuwralı sezim tásirleri de oyanadı. Sonlıqtan, biz tek tábiyat gózıllıǵın kórsetip ǵana qoymay, tereklerdiń sıdırılısın, jap-salmalardıǵı suwlardıń sıdırılısın, ashıq aspan kórinisın, dala samalın, qoslardıń, jánliklerdiń hár qıylı namıalarga salıp sayraǵanın tek kóriw emes, al on jan-tanı menen sezetuǵın bolsın. Keyin ádebiy shıǵarmalardan oqıǵanları menen salıstırıp kóre alatuǵınday bolsın. Aldın ala oqıtıwshı tärepinen oqıwshılardıǵa sayaxatın maǵseti menen wazıypaları túsindiriliwi kerek, soǵan baylanıslı tapsırmalar da beriliwi kerek.

Sonday-aq, oqıwlarǵa tiyisli materiallardıń sıpatına baylanıslı - muzeyge, ustaxanaǵa, qala orayma, ornılarda ornatılǵan esteliklerge, egis atızlarına, baǵlarǵa, sharwashılıq oraylarına, juwmaqlap aytqanda, sayaxatqa shıǵıw menen balalı qorshaǵan dúnyanıń kórinisi, mazmunı menen jaqsı tanıstırıw, solay etip, bul alǵan tásirleri arqalı oqıtuǵın tekstlerin qabıl etiwge tiykar etip alıp, oqıwshılardıń oqıw barısındaǵı isleytuǵın islerin durıs túsinе alıwına járdem beretuǵınday jaǵdaylar jasaw kerek.

Filmler kóriw. Baslawısh klass sabaqlıqlarında kóndelikli turmısta kóriw múmkin bolmaǵan materiallar da bar. Bunday jaǵdayda shıǵarmanıń sıpatına baylanıslı filmdi, súwretlerdi kórsetiw arqalı oqıwshılardı shıǵarmalardıń mazmunın tolıq ózlestiriwge tayarlap barıwǵa boladı. Baslawısh klassnıń sabaqlıqlarında tariyxıy temalardı, turmıs shınlıǵına baylanıslı shıǵarmalar kóplep ushırasadı. Kishi jastaǵı balalardıń bunday qospalı materiallardı ózlestiriwge turmıs tájiriybeleriniń azlıǵına baylanıslı tayarlıq jumislari retinde kinofilmler kóriw jaqsı nátiyje beredi. Bul kórsetilgen temalardı baylanıslı filmler mektepler ushın da, kópshiliktiń kóriwine arnatılǵan da, televizorda da amalıp berilip baradı.

Oqıtıwshı filmdi kórip bolǵannan keyin oqıwshılar menen birlikte analiz etip, oqıwshılardıń durıs, tolıq, izbe-izlik penen qabıl etiwine jaǵday jasawı tiyis. Bunday baǵdardıǵı isler oqıwshılardıń biliwine, oqıwǵa degen qızıǵıwshılıǵın payda etedi.

Oqıtıwshınıń gúrrinı. Oqıwshılardıń shıǵarmaǵa qızıǵıwshılıǵın keltirip shıǵarıwda oqıtıwshınıń kirisiw gúrrinı ótkeriwiniń áhmiyeti ulı. Oqıtıwshı kópshilik jaǵdayda kirisiw

gúrrinı shıǵarma hám onıń avtorı haqqında ótkeredi. Gúrrinıń esen, qızıqlı, mashqalalıq sıpatta bolıwı shárt. Ásirese, avtorın ótkerinen úlgili bolalıq, balalardıń qızıǵıwshılıǵın tuwdıratuǵın jaǵdaylardı tanlap alıw kerek. Gúrrinıń ótkeriwde de balalardıń jas tájiriypesi eske alınadı. Máselen, ekinshi klasta S. Májitovtıń «Dárke jarǵan balas» yamasa tórtinshi klasta S. Májitovtıń «Ayanısh kúnlere» shıǵarmaların alıp qarań. Oqıw aldınan, onıń avtorı tuwralı qısqa maǵlıwmat berip, balalar ushın qanday shıǵarmalar dóretkeni tuwralı aytıp berip, onı kitaplari menen tanıstırıw jerkilikli. Jazıwshılardıń balalar ushın jazǵan kitabın kórip, nǵan salınǵan súwretler menen tamıswǵa múmkinshilik tuwdırıw kerek.

III - IV klass oqıwshıları ushın bunnan keń hám kólemli kitaplardı ózleri oqıp shıǵıwǵa usınıs etiledi. Qosımsha avtor tuwralı aytqanda qaysı jazıwshı qaysı taraw menen shıǵıllanatuǵın ıǵı tuwralı maǵlıwmat beriwge boladı.

Oqıwshılardıń jıldan jılǵa jazıwshı hám onıń dóretiwshiligi arqalı bilimi keńeyip, tereńlesip baradı. Sonlıqtan oqıtıwshı jazıwshınıń ómiri menen dóretiwshiligine baylanıslı klasta ótkeriletuǵın úzindi gúrrininen tolıq gúrrin ótkeriw basqıshına qaray izbe-izlik penen jumıs alıp barıwı tiyis.

Baslawısh klaslarda ayırım shıǵarmalarda tariyxıy shınlıq haqqında sóz etiletuǵın bolǵanlıqtan, oqıtıwshı usı shıǵarmaga derek bolǵan tiykar tuwralı maǵlıwmat berip baradı. Máselen, III klassnıń oqıw kitabında Qallı Ayımbetovtıń «Dosnazarov kelgende» degen gúrrinı berilgen. Sonlıqtan, oqıtıwshı bul shıǵarmaga derek bolǵan Dosnazarov Allayar haqqında túsindirip, ana xalıqına qalay erk alıp bergeni haqqında aytıp beredi.

Baslawısh klastıń oqıw kitabında kópshilik jaǵdayda úzindiler berilgen. Uzindini klasta óriw menen tolıǵın úyde oqıp keliwge tapsırma beriwge boladı. Bul jaǵday shıǵarma boyınsha oqıwshınıń tolıq maǵlıwmat alıwına hám qızıǵıwshılıǵınıń kelip shıǵıwına alıp ketedi. Al, ayırım metodistler ádebiy shıǵarmalar ústinde jumıs islewde tómendegilerdi usınadı: 1. Oqıwǵa tayarlıq. 2. Shıǵarmanı dawıslap yamasa ishten oqıw. 3. Túsingenin tekseriw. 4. Analiz. 5. Juwmaqlawshı ańgime. 6. Tásirli oqıwǵa tayarlıq. 7. Shıǵarmanı tásirli oqıw. 8. Tekst ústinde jumislar, joba

düziw, sorawlarğa jawap izlew, döretiwshilik jumis. 9. Sabaqqa jawmaq jasiw ham üyge tapsırna beriw.

Bular hammesi oqıw sabağına tiyisli degen söz. Bunı hár bir oqıwshı döretiwshilik penen qarap paydalanıwına bola beredi.

Geypara tájiriýbeli oqıwshılar minaday jeba boyınsha sabaq ótip jür:

1. *Sabaqtıń birinshi basqışında* (Oqıwshıların kiris sözi dep te júrgiziledi). Bunda birinshi ret oqıwshıń taza materialdı qabıl etiwge tayarlaydı. Sabaqtıń maqseti, bunda nege kewil bóliw kerek, qalay túsiniw alıw, qanday jaǵdaylar haqqında sóz bolatuǵınlıǵın qısqaşa aytıp beredi. Oqıwshı sóylegen dáwirinde balalardıń ótkendegi bilimlerine súyenip, gúrrinlesiw jolı menen jumis isleydi.

2. *Sabaqtıń ekinshi basqışında* sózlik máselesine kóbirek kewil bóliw. Bizin joqarıdaǵı aytqanımızday-aq, ádebiy gúrrinlerden balalar mazmun, ideyalıq tárepten túsiniwler alıw menen tayın gáp úlgilerin úyrenedi. Sóz baylıǵın bayıtadı. Sonıń ushın hár bir shıǵarmanı óter aldında ondaǵı tantı emes sózlerdi túsindirip, sózlik jumisın júrgiziw kerek. Sózlik jumisın júrgiziw menen ǵana shekleńip qalmaq al oń erteńine oqıwshıń qalay paydalanıwın qadaǵılap barǵan jaǵdayda ǵana paydalı nátiýje beredi.

3. *Sabaqtıń úchinshi basqışında* shıǵarma kórkem oqıladı. Kóp jaǵdayda shıǵarmanı kim oqıw kerek, oqıwshıń oqıǵan durıs bolmaı, yamasa oqıwshıń oqıǵan durıs bolmaı degen soraw tuwadı? Bul sorawǵa jawap sol klasstıń jaǵdayı sheshedi. Eger de kórkem oqıwshı talabına jawap bererliktey etip oqıy alatuǵın bala bolsa, onda balǵa oqıtqan jón, al klassta onday talapqa jawap bererliktey bala bolmasa, bul jaǵdayda oqıwshıń ózi oqıydı. Ásirese, birinshi klaslarda oqıwshıń oqıw tájiriýbesi az. Sonıqtan kópshilik orında oqıwshı basqarıp baradı. Qanday bolǵan jaǵdayda da, shıǵarmanı birinshi oqıw tásirli oqıw talabına jawap bererliktey bolsın. Sebebi keyingi jumis usıǵan baylanıstı boladı. Eger shıǵarma tásirli oqılmasa bala shala túsinedi. Bala shala túsınse, sol temanı analiz etiw nátiýjeli bolmaydı. Sonıń ushın hár bir shıǵarmanı dáslepki ret oqıwǵa da jawapkershilik penen qaraw kerek.

4. *Sabaqtıń tórtinshi basqışında*, oqılǵan shıǵarmaǵa analiz jalıneı. Bul oqıwshıń da, oqıwshıń da is dáwirindeǵı en bir jawapkerli basqıştı. Bala birinshi ret oqıǵanda-aq dáslepki túsiniwke iye boladı. Biraq onıń turmıs tájiriýbesiniń azlıǵı, onıń izhe-iz tolıq qabıl etiwine mümkinshilik bermeydi. Sonıqtan oqıwshı bul jerde balalardıń oqıǵan waqıtlardaǵı alǵan bilimlerin basshılaqa ala otırıp, balalardı gúrrinǵe shaqıradı. Gúrrinlesiw dáwirinde balǵa berilgen soraw tyanaqlı, mazmunlı, balanıń jasına, bilimine, tájiriýbesine sáýkes bolıp, baladan tolıq jawap cıymıwına qadaǵalanıp otırıladı.

5. *Sabaqtıń besinshi basqışında*, balalar menen shıǵarmanıń mazmunı astında jumis islew dawam etedi. Biraq, balalardıń bilimine kóbirek súyenip, olardı óz betinshe islewge qaray peyınlew kerek. Bunda shıǵarmaǵa jeba dúziw, bólimlerge bóliw, olarǵa at qoyıw, tásirli oqıwǵa balalardıń óz betinshe tayınlaq usıǵan jumislari islenedi. Ayırım jaǵdaylarda sorawlar taslap, onıń jawabın balalar kitaptan izlep tabadı.

6. *Sabaqtıń altınshi basqışında*, balalardıń ózleriniń tásirli oqıw dáwiri. Bul en bir jawapkerli dáwir, sebebi baladan barlıq tásirli oqıwshı talabına jawap berip oqıw talap etiledi. Sonıqtan balanıń oqıwshıń uzaq sozılıwına, tásirli oqıy alıwına itibar berip barıw kerek boladı. Geybir oqıwshılar oqıp bolıwdan, oqıǵanı boyınsha túsingenin ózi sóylep ber? — deydi, bul jaǵday balada kón qıyatıwshılıqtı boldırağı. Bul jerde jaǵdayǵa qaray otırıp, eger bala mazmunıń hám tásirli oqıw talaplarına jawap bererliktey balda bolsa, bunday sorawlar beriwge de boladı. al balada tásirli oqıw boyınsha tájiriýbe az bolsa, onday soraw berip balanı qıstırıw shárt emes. Degen menen oqıwshı balanıń tásirli oqıwına itibar berip barıwı kerek. Sebebi tásirli oqımaǵan bala shıǵarmanıń mazmunına túsınbeydi. Bala oqıp bolǵannan keyin bir, eki soraw berip, balanı qalay túsingenin barlap kórse boladı. Sebebi erteńine tapsırna bergende de sol mazmun sorıladı.

7. *Sabaqtıń jetinshi basqışında*, geybir jaǵdaylarda döretiwshilik jumis isleredi. Kópshilik jaǵdayda sabaq jawınaǵıradı. Kúni menengi islenen isin jawmaǵın oqıwshı baqlap baradı, sonıqtan baqlaw dáwirinde qanday jetiskenlikler, qanday kemshilikler ketkenligin aytadı, yamasa neri úyreniw

kerek edi, neni úyrendik, endi ne islew kerek, - degen sorawğa oqıwshı juwap beredi.

8. *Sabaqtın keyingi basqısı* balalarga tapsırma beriw menen ayaqlanadı. Köpshilik oqıwshılar tek, mına temanı oqıp kelip, mazmunın sorayman deydi de jiberedi. Al negizinde, tapsırma klastağı jumstın dawamı, bala klasta qalay úyrengen bolsa, úyde solay etip islep keledi. Sonlıqtan tapsırmanın maqseti, qalay islew jolları, ne islew kerekligi anıq túsindirilip jiberilse, jaqsı juwmaq shıǵaradı.

Baslawısh klaslarda oqıw ámeliy sıpatqa iye bolǵanlıqtan, olarǵa ádebiy shıǵarmalardıń mazmunınıń tolıq jetiwine, ondaǵı obrazlarǵa durıs túsine alıwına, durıs analiz ete alıwına erisiliw kerek. Baslawısh klass balaları qanday zatqa bolsa da eliklegish keledi. Sonlıqtan unamlı qaharmanlar menen unamsız qaharmanlar arasındaǵı ayırmaşılıqtı túsindiriwde oqıwshı barlıq sheberligin satıwı kerek.

Tekseriw ushin sorawlar:

1. Ádebiy gırrıńler degen ne, onıń bala ómirinde qanday áhmiyeti bar?
2. Birinshi klasslar ushin qanday ádebiy gırrıńler usınılǵan?
3. Ekinshi klasslar ushin qanday ádebiy shıǵarmalar berilgen?
4. Ushinshi klasslar ushin she?
5. Tórtinshi klasslar ushin? Balardıń ózgeshelikleri ústinde oylasın?
6. Ádebiy shıǵarmalar qanday joba boyınsha ótiledi?
7. Ádebiy shıǵarmalar ústinde qanday jumstar islenedi?

Erteklerdi oqıw metodıkası

Ertekler dúnyası - balalardıń qızıǵıwshılıǵın keltirip shıǵaratuǵın en áhmiyetli ádebiy janrlardıń túri. Ertektegi shıyetenisken waqıyalar, qaharmanlardıń batırлық háraketleri, tapqırлық, ádil qatnas, luq kewillilik usaqan minez-qulıqları, shıǵarmanıń ideyalıq baǵdarları, haqlıq, barlıq órinlarda jetiskenliklerge erisip ótıradı. Shıǵarma, baslanıwıan-aq

oqıwshılardıń oy-sezimin ózine tartıp aladı hám barlıq waqıtta waqıyadaǵı unamlı obraz tárepinde bolıp, sonıń jeńip shıǵıw úleginde ótıradı. Unamlı qaharmanlardıń aq kókireklik, miynet sıyǵıshlıq, hadal minez-qulqı oqıwshıda unamlı tásir qaldıradı.

Nalıq pedagogıkasınıń dáslepki hayran qalarlıq úlgileri - ertekler dewge boladı. Baslawısh klass balalarınń oy-órisiniń, oqıwǵa kónligiwiniń tar kóleminde bolatuǵınlıǵı belgili. Sonlıqtan baslawısh klass jasındaǵı balalar ushin erteklerdi oqıw júdá paydalı. Olay bolsa, buni sabaq oqıw dawirinde kóbirek qollarıw kerek boladı. Oqıwǵa jeńil, sóz etiletuǵın nárseler qaytalanıp kele beriwı, mazmunınıń jeńilligi, sozleriniń túsinişliǵi, balalardı ózine tarta alatıwınlıǵı menen olardıń qazıwshılıǵın tuwdıradı. Baǵdarlamaǵa sıykes, baslawısh klass kitaplarında köplep materiallar kirgizilgen. Máselen, I-IV klaslardıń kitaplarında «Tülki menen eshki», «Qıw qoraz», «Duzaqsıǵı ǵarın», «Hiyleker qoraz», «Aqıllı ǵarın», «Baylıq, Baxıt, Aqıl», «Bóri menen iyt», «Gedey menen damıshpan» hám t.b. ertekler berilgen. Erteklerdiń mazmunı hár qıylı, tábiyat penen haywanlarǵa, turmısqa, qıyalıy, sıyqırılı hadıyselerge baylanıslı bolıp keledi. Erteklerdiń bir toparın haywanlar haqqındaǵı ertekler quraydı. Bul topardaǵı erteklerdiń hasqa erteklerden ózgesheligi sonda, olardıń qaharmanlarınıń barlıǵı haywanlar bolıp keledi. Haywanlar adamlarday bolıp qatnasadı. Turmısta olardıń bulay bolmaytuǵın balalar hiledi. Balalardıń túsiniǵine jeńil, waqıyalar qızıq. Sonlıqtan bul erteklerdi dáslep I-II klaslarda oqıwǵa kóbirek usınıw kerek. Onıń mazmunı analiz etiledi. Máselen, jırtqısh qasır, arıslan, hiyleker tülki, qorqaq qoyanlar tuwrań aytıp beriw jetkilikli. Söylep bergende túsinişli, qızıq, balalar menen sóylesip otırǵanday etip aytıp beriledi.

Al joqarı klaslarda hár qıylı mazmundıǵı ertekler oqıla beredi. Olardıń mazmunı ashılıp analiz etilmese, oqıwshılar túsınbey qaladı. Bunda hár qıylı sıyqırılı zatlardıń («Altın júzik») bolıwı, káramatı ǵilemlerdiń usıwı, barlıǵı xalıqlardıń qıyalınan tawılǵanlıǵın ashıp beriw menen, turmısta onday zatlardıń bolmaganlıǵın aytıw kerek. Ertekti analiz jasaǵanda, qanday ertek bolsa da onda shıńlıqtıń úlgisi bar, eger balalarga qoraz hám pıshıq adamlarsha sóyley almaytuǵın aytıp bergende, onda oǵar

qızıqpığan belur edi – degen pikirdi uske ala otırıp túsindiriwdi maqset etiw kerek. Al erkeklerdiñ bir toparın qıyalıy erkekler nitadi. Bazarı sıpatı basqa erkeklerge qaraǵanda kóp ǵana ózgeshelikke iye. Onda barlıq waqıtı tábiyatıǵıdan zıyat bolǵan kúshler, waqıyalar sáwretlenip, onıń qaharmanları da ayrıqsha kúshke, qısiyetke iye bolıp keledi. Olarda geyde óliler tirige, tiriler ólige, ósler, haywanlar adamlarǵa, adamlar haywanlarǵa aylanıp otıradı. Biruc bul erkekler de haywanlar haqqındaǵı erkekke usap erte dáwirlerde, adamlardıń hár qıylı kúshke, karamatqa iseniwinen kelip shıqqan. Sonlıqtan bulardı erkektiń baǵdarına qaray analiz etiw zárúr. Bul karamatlı kúshler kimge kómek beredi, ne ushın, bul waqıyanıń qaharmanlarǵa qatnası, olardıń jaqsılıq hám jamanlıq tárepleri h. t.b jaqları gúrrinlerdi analiz etkendey bolıp keledi.

Shıǵarmalıq mazmunıń jeńil ózlestiriletuǵanlıǵına kewil bólip ketiw jetkiliksiz. Oqıp turǵanda balalar menen oqıtıwshınıń ápiwayı qatnas jasawı erkekti oqıtıwdıǵı bas shártinń biri. Oqıp baratırǵanda oqıtıwshınıń sozı báhama oqıwshılardıǵa qaratılıp, sózdin jantı, ápiwayı bolıp, balalar oqıwǵa barlıq waqıtları diqqat qoyıp, erkektiń syujetinń shıyelenishiwine oqıtıwshı menen birge qatnasıp otırıwı shárt. Eger oqıtıwshı kórkem etip sóylep berse, shıǵarmalıq tásirliǵi buringıdan da ótkir boladı.

Ertekler barlıq waqıtlarda: jaqsılıq - jamanlıq, miynet súygishlik-jalqawlıq, aqılılıq - aqımaqlıq h.t.b. usáǵan qarama-qarshı shıyelenisiwden turadı. Erkektiń bunday ózgesheliklerin oqıǵanda este tutıp, ol ornları aınq hám ashıq etip berilip, oqıwshılardıń diqqatın kóbirek awdarıp otırw zárúr. Sebebi oqıwshı usı ornlar arqalı erkektiń barlıq mazmunına tásiniwge, onıń kerekliyin alıwǵa qaray beyimlese aladı, kópshilik erkektiń keyin jaqsılıq penen pıtip otıradı. Sonlıqtan oqıtıwshı usı ornları shıberlik penen oqıp, oqıwshınıń júreginde jeriustin izin qaldırıwǵa usıw kerek. Bul jaǵman folklorlıq shıǵarmalar - jas balalarǵa erteklerdiń ideyasın ashıp, tárbiya berip barıw ushın eń qalaylı material.

Erteilerdi oqıp belgili kólemde bilim alıw menen birge xalıqtıń til baylıqlarınıń túrl. úlgileri menen tanısadı. Erkektiń til - xalıqtıń bay sóylew til. Sonıń ushın onıń tilin oqıwshılardıń tolıq

tanıwınen olardı iyelawine kewil bóliw kerek. Ertekler oqıwshılardıń tilin ósiriwde de eń tapırınaytuǵın qural bolıp esaplanadı. Erteklerdiń teksti oqıwshılardıń baylanışlı sóylewin cáıplestiriwde eń qalaylı material. Kishi jastıǵı balalar erteklerdegi súwretlew quralların qosıp, stillerden paydalanıp sóylep beriwdi jaqsı kóredi. Sonlıqtan oqıwshılardıń usınday oqıwshılıǵınan oqıtıwshı shıberlik penen paydalanıp otırw kerek.

Erkekti oqıw menen óz elinń tábiyatı, tórmisi, dástúri menen tanısadı. Qıyırshılıqı qalay jeriw joıların úyreniw menen, ózi jaqsı ádetlerge, mehrıybanlıq sezintlerge eńkleıydi. Ondaǵı gezilesken jaqsılıqlardı oqıwshılardıń ózleri de qaytaladı keledi. Bul jaǵnan alıp qaraǵanda ertekler oqıwshılardıń oy-pikirlerin, til baǵlıǵın ǵana ósirip qoymay, olardıń minez-qulqma, is-háreketine tásir jasaydı. Sonlıqtan onıń tárbiyalıq sıpatı da zor áhmiyetke iye.

Erteklerde kóbinese yumorlıq ornlar júdá kóp. Oqıwshılar onıń júdá qızıǵadı. Oqıtıwshı usınday tásirli ornlarınan shıber paydalanıwı bilıwi kerek. Oqıwshılardı durıs tásir jasawına erisiw tiys.

Mısalı, екінші класın kitabında: «Jolbarıs, qasqır hám tutkıs» entegi berilgen. Bunda yumorlıq ornı bilay berilgen.

- Meni jamanlaǵan menen jolbarıs saǵan ne berdi, qaytana ayǵındı jılıp alıp – dep kúldi. Qasqır ayalǵanınan jónine ketip. Birewdi birewge jamanlawdıń aqıbeti usılay bolǵan eken.

Qatıplaskan ádebiy ádetlerge súylene otırıp, erteklerdi óshke - haywanlar haqqında ertekler, qıyalıy ertekler hám turmus ertekleri dep bóledi. Erteklerdi oqıw arqalı balalarǵa tálım-tárbiya beriwde Oqıtıwshınıń aldına tómendegi wazıypalar qoyıladı:

1. Erkekti oqıw arqalı oqıwshılarda tásirli oqıw kóńilikpeleń cáıplestiriw.

2. Oqıwshılardıń oqıǵan erteklerinń mazmunına, kompozitsiyasına, ideyasına tolıq túsine alıwın belıwıw, ol haqqında ekenliǵın amılay bilıw.

3. Ertektegi qatnasqan qaharmanlar obrazların bir-birinen ayırıp bilawge úyreniw, olardı durıs sıpatlama berip úyreniw, ólshetiliǵi menen sóylep beriwge úyretiw.

4. Oqıwshılardı erektegi söz etilip atırğan waqıyalardıń turmıs shınlıǵı, ya qıyalıy ekenligin bir-biri menen salıstırıp, olardıǵı ózgesheliklerdi ayıra biliw;

5. Oqıwshılardıń tásirleniwshılıǵın, qanaatlanıwshılıǵın, úyreniwshilik sheberligin qalıplestirip barıw;

6. Erteklerde ushırasatuǵın qıyın sózlerdi durıs túsinine alıwına erisip barıw;

7. Ertekdegi gey bir obrazlardıń turmıstaǵı obrazlar menen sáykес keliwın kóre biliw, olardı biri menen birin salıstırıp, olardıǵı usaslıq ayırmashılıqlardı taba biliw menen, olardan durıs juwmaq shıǵara biliwge úyreniw;

8. Erteklerdi yadlap, úyrenip alıw hám onı basqalardıǵa durıs tásirli ayıp herе alıwına erisiw;

Oqıwshı óz aldına qoyılǵan bul wazıypanı ornılaw ushın hár qıylı sóylep beriw, gúrriń, súwretler, demonstraciya, sayaxat hám t.b.usılların ornında durıs paydalana biliwi kerек. Erteklerdi tómendeǵı basqıshlar menen ótiw usınıs etiledi:

1. *Oqıwshınıń kiris sózi*. Ertektiń sıpatına qaray qatnasatuǵın qaharmanlardıń tábiyatı menen tanıstırıw múmkin. Mısali, úshinshi klastıń kitabında «Jetim hala hám birqazan» eretindeǵı birqazan hala menen sóylesedi. Al negizinde birqazan sóylew múmkinshiliǵine iye emes. Sonlıqtan oqıwshı birqazannıń qanday qus ekenligi haqqında, onıń tábiyatı, kún kórisi tuwralı qısqasha ayıp beredi. Bul jaǵday oqıwshılardıń ol haqqında tolıq túsinikke iye bolıwına múmkinshilik beredi;

2. Oqıwshı tárepinen ertek kórkem etip oqıladı, ya ayıp beriledi (eger film bolısa, onı kóriw yamasa olar boyınsha isengen súwret, ilustraciya kóriw arqalı janlı etip ayıp beriw);

3. Oqıwshılardıń dáslepki túsinigin anıqlaw maqsetinde erekteń mazmunı, birinshi alǵan tásirі boyınsha soraw juwap ótkeriw;

4. Geyde oqıwshı erekteń mazmunı boyınsha gúrriń analiz ótkeredi;

5. Tásirli oqıwǵa tayarlıq (ishten, ya dawıslap oqıp shıǵıw);

6. Erteklerdi abzacqa, ya bólimlerge bólip oqıw;

7. Rollerge bólip oqıw;

8. Ayırın jaǵdaylarda erekteń mazmunına ılayıq hár qıylı óretiwshilik jumıslar islew (jeba dúziw, bayan, súwretleme, qaharmanlarga sıpatlama, kishi kólemdegi shıǵarma, soraw-jawaplar hám t.b.);

9. Oqıwshınıń juwmaqlaw sózi;

10. 4 yǵe tapsırma: neni, qalay islep keliw tuwralı gúrriń hám t. b.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Ertek degen ne?

2. Erteklerdiń qanday túrleri bar?

3. Qaysı klaslarda qanday ertekler ótiledi hám onıń maqseti ne?

4. Erteklerdi qalay analiz etemiz?

5. Erteklerden balalar neni úyrenedi?

6. Ertekler boyınsha qanday jumslar islenedi?

7. Erteklerdi jobalastırıp úyreniw.

Qosıqlardı oqıw

Baslawısh klaslarda baǵdarlamǵa muwapiq ádebiy shıǵarmalar, ertek, tınısallar menen birge qosıqlar da kóplep berilgen. Qosıqlardı oqıw oqıwshılarda estetikalıq sezimler payda etiwde eń bir áhmiyetli janr bolıp esaplanadı. Qosıqlar ásirесе balalardıń ruwxıy dúnyasın bayıtıw menen birge, tábiyat kórinislerin, adamlardıń ómirindeǵı, isindeǵı, turmısındaǵı miynetlerinde hám t.b. gózzalıqlardı kóriwge, olarda poetikalıq sezgirlikti ósirip barıwǵa jaǵdaylar jasaydı. Qosıqlardı oqıw arqalı tiidin ájayıp gózzalıq dúnyasına kirep, onıń nátiyjesi menen sheberliginen paydalana biliwge úyrenedi. Oqıwshılardıǵa jas waqıtın baslap qosıq penen islese biliw jolın úyretip, olarda súyispenshilik sezimin tawdıra bilsek, keleshekte ádebiyatqa qosıqqa degen qızıǵıwshılıǵın oyata alamız. Ásirесе, qosıqlar boyınsha janıstıń eń bir nátiyjeli jolı – onı tásirli etip oqıw alıwıdır. Tásirli oqıw boyınsha shıǵıw arqalı onıń tek isliki mazmunına ǵana túsinip qoymay, al olardıń ritmikalıq ólshemini, ritmın

seslarning musikaligi ushgan sinqi belgilerine itibar berip, tushinikler de alip otradi.

Sabaqqa tayarlanganda oqituvshining oqiwga konligiwining ahmiyeti ulti. Sebebi, qosiqti oqiwda natijelikke erisiw oqituvshining tasirli oqiwina baylanishi. Oqituvshi sol arqali gana qosiqtni manisin, korekmligin jetkere aladi. Keyin oqituvshi oqituvshular menen manilik ham leksikalig analiz etkende, basqa da har qiyli jumis islegende jaqsı natijege erisiwine boladi.

Qosıqlardıń belgili bir bólegin oqıwshılardıń yadlaw arwına beriw talapqa juwap beredi. Sebebi, yadlaw arqalı biz oqıwshınıń iriasın, sezgirliğin, yadın rawajlandırıp otıramız. Bul ushın oqıwshıǵa, ásirese 1-2-klass oqıwshılarına yadlaw jolların, yadlawın yadın ayıp beriw usıların klasta úyretip barıw kerek. Baslawish klasslar ushın usınılǵan qosıqlardıń kópshiligi - lirikalıq ham epikalıq bolıp kelerdi.

Baslawish klasslardıń sabaqlıqlarında: Ájiniyazdıń «Kerek», Berdaqtnıń «Balam», J. Aymurzaevtıń «Báhár keldi», «Qarlıǵash», «Aq otıw», «Jaz» usagán ham Berdaqtnıń «Nege kerek», T. Jumamuratovtıń «Tashkent», «Meniń aǵam kiyatır», I. Yusupovtıń «Ana tilime», S. Abbazovtıń «Gúz qádiri bir basqa», B. Qayıpnazarovtıń «Gúz keldi», N. Tóreshovtıń «Tınalar», A. Dabilovtıń «Dıl kiyatır» usagán mazmanı boyınsha har qiyli tábiyat ham jámiyet haqqındaǵı qosıqlar menen birge «Bayıwlı» usagán ańız, «Shóje ham kúshik» usagán qosıq penen jazılǵan ertekler de berilgen.

Lirikalıq qosıqlardıń bir qanshası puqaralıq temaǵa baylanısh bolıp, shayırdıń Watan, onıń dúzilisi, ondaǵı har qiyli tariyxıy waqıyǵa, adamlarǵa, olardıń súyispenshilik sezimlerine, maqtanushına, qayǵısına h.t.b. sezimlerine kóz-qarasın hildiretúǵın shıǵarmalar. Bulardı oqıw oqıwshılardıń jeke mineziniń qalıptesiwine tasir etedi. Shıǵarmanın jáne bir ózgesheligi, kópshilik qosıqlarda shayırdıń sendaǵı waqıyalarǵa qatnası súwretlenedi. Sonlıqtan qosıqlardı oqıtında, har bir shıǵarmanıń aldına qoyılataǵın maqsetin belgilep alıw kerek. Bul ulıwrna qosıq oqıtıwǵa qoyılataǵın maqset bolmay, al har bir shıǵarmanın ózine tın ózgesheligine baylanısh bolıwı shart.

Kópshilik qosıqlardıń teması tábiyatqa baylanısh. 1-2-klasslarda balalardıń tájiriybesinin azlıǵına, oqıwǵa konligiwiniń qalıptesiwine baylanısh olarǵa tábiyat haqqındaǵı qosıqlar menen ertekler kóńirek, al jámiyet haqqındaǵı qosıqlar azıraq oqıtılataǵın bolsa, 3-4-klasslarda oqıwshılardıń oqıwǵa konligiwi bir qansha qalıpteskenlikten, olarǵa tábiyat haqqındaǵı qosıqlar menen birge jámiyet haqqındaǵı lirikalıq, puqaralıq temaǵa qosıqlar da oqıtılwı kerek. Usınday klapqa kirgizilgen qosıqlardıń har qiyli bolıwına baylanısh, oqıwdıń usılı da har qiyli bolıwı tiyis.

Tábiyat haqqında qosıqlardı qabıl etiw ansat, sebebi onıń menen balalar jasınan baslap aralasıp ishinde ósken. Ondaǵı qoyılataǵın faktler balalardıń tınıs. Kópshilik jámiyet, puqaralıq temaǵa qosıqlar olar usın tınıs emes, tek esitip júrgen. Sonlıqtan qosıqlardı jazıwdaǵı tiykar bolǵan jaǵdaylarǵa, tariyxıy waqıyalarǵa olardı tayarıw kerek. Sebebi, oqıwshı shıǵarmǵa úsinse gana qızıǵadı. Tayarlıqtı keltirip shıǵarıw ushın oqıtıwshı ol boyınsha gúrrinólesiw, muzey kóriw h.t.b. usagán ilajlar islew kerek.

Qosıqlardıń barlıǵınıń mazmunın balalardıń túsindirip oqıtıw shart emes. Geyóir qosıqlardı, mäselen, A. Dabilovtıń «Báhár» haqqındaǵı qosıq degen shıǵarmasın oqıtında, bul qosıqtıń ne haqqında jazılǵanın ayıp qoyısa jetkilikli. Al B. Qayıpnazarovtıń «Gúz keldi» qosıǵın ótkende, basqashılaw qurılıwı kerek. Sebebi, bunda gúzdıń gana belgileri súwretlengen. Sonlıqtan soraw taslap, oqıwshılar menen gúrrin ótkeriwge boladı.

Tábiyatqa baylanısh lirikalıq qosıqlardı qadagılaw ham sayaxatqa baylanısh ótse natijeli boladı. Mäselen, Qarnı Dosanovtıń 3-klasta «Jazdı qalay ótkerdik» degen qosıǵı berilgen. Bul balalardı jaz boyınsha óziniń isi, qadagalıwı natijesindeǵı juwmaqarı menen baylanısh ótkerse, sol klastaǵı T. Seytjanovtıń «Úlkeni tanıń, balalar», Q. Dosanovtıń «Meniń úlkem» qosıqların ótkende ólkeniń muzeyine, awıllar menen qalılardı, turıstı seyilerge baylanısh, al birinshi klastaǵı «Yarıw», «Feyw» «Báńar» qosıqların tábiyatqa sayaxat etiw arqalı ótiw kerek.

Qosıq penen jazılǵan erteklerdiń ham epikalıq qosıqlardıń mazmunı analiz etiwge boladı. G. Narıllaevanıń «Men ırıs kórmem» qosıǵın ótkende, aldi menen usı qosıq jazılwı

tiykar bolgan jagdaylar haqqida gurrinlesiw gerek. Maselen, Ozbekstanli jawingerlerdin nemec busqinshilarina qarshi guresken martlik islerinin sebep bolganin gurrin etip beriw menen jaslaridin patriothigin, Watandi suyiwsilik ruwxin oyatiw menen birge sabaq alip bariladi.

Qosiqqlar - jaslaridin jamiyetke, tabiyatqa degen poetikalik sezgirliгин oyatatuğın kushli qural. Sonliqtan har bir qosiqti otkende sabaqtin maqseti sonin menen baylansip barsa gana sabaq maqsetine jetedi. Qosiqti oqitwudan aldın balalardi sogan tayarlaw gerek. Geyde bunı qisqa gurrinmen baslawga boladi. Maselen, jaz haqqidağı qosiqti oqimaqshi bolsaq, sol jazdin ne menen sanli, adamzatqa ne ushin paydali ekenligi tuwralı gurrinlesse boladi. Onnan son qosiqti oqip baratırıp túsindirip ketiw isine kewil bolmew gerek. Ondaı jagdayda oqıwshınıń qosiqti pútkilley qabil etiw múmkinshiligin buzıp alamız. Birinshi ret oqıganda oqıwshınıń durıs sezimin, qabil ete alıw intasin oyatiw gerek. Bul ushin oqıwshı tásirli oqıwga kóbirek kewil bóliwi gerek. Qosiqti tásirli oqıw lirikalıq shıǵarmalardıń kórgizbeliligi boladı. Sabaqti túsindirgende kórgizbeli qural qanday áhmiyetke iye bolsa, qosiqti tásirli etip oqıw da sonday áhmiyetke iye.

Turmisti lirikalıq motivte súwretlegende geyde avtordın ózi de qatnasıp otıradı. Sonliqtan onı oqıw, onıń mazmunı, ondağı lirizmge túsiniw menen ushlasıp etiradı. Uzaq jazılğan qosıqlardı, bastan - ayaq tásirli oqıwga bolmaydı. Bunday etip oqip shıǵıw múmkin emes. Bul jagdayda qosıqlardıń oqıw usulın kórsetiw menen sheklienip, mazmunın analizlesek jerkilikli. Qosıq oqıwdıń negizgi kórkemligi - onı jay, ápiwayı, tiyisli dawıs tolqını menen oqıwga baylanısh bolıp keledi. Geypara oqıwshılar qosıqtı qattı, irkilmey haqırıp oqıydı. Bul qosıqqa turpayı qaraw menen teń. Sonliqtan tabiiy dawıs penen qosıqtıń ritmine salıp oqıwdı názerde tutıw gerek. Qosıqtı oqıwda lirikalıq qosıqlardı oqıw, ulıwma qosıqtı oqıwga qoyılatuğın talaplardı saqlap oqıwdan usqarı, ásirese, seziminıń haq kewilligi, onashalıǵı, sezim jıllılıǵı, zeriktirerli tárde sozılıp ketpeytuğın namashılıǵı menen ayırılıp turıwı tiyis - degen pikirdi este tutıp otırıw gerek.

Qosıqlardı (ásirese, tabiyatqa baylanısh lirikalıq qosıqlardı) oqıganda ham ol boyınsha tómendegishe is alıp barıw orınlı bolar edı.

1. Qosıqtağı súwretlengen waqıya yamasa obrazlardı qabil etiwge tayarlıq (sayaxat, súwret, gurrin, filmler kóriw ham t.b.) jumsların ótkeriw. Bul oqıwshılardıń súwretlengen obrazlardı tasıwı arqalı qabil ete alıwına múmkinshilik jasaydı.

2. Oqıwshı tárepinen dawısh kórkem etip oqıw ham Oqıwshı oqıwshılardıń durıs qabil etip barıwın qadaǵalap barıw.

3. Qosıqlardı bólip quytadan oqıw, ayırım detalların anıqlaw, analizlew, qosıqlardı oqıgandağı paydalanılğan obrazların kóz aldına keltiriw, súwretlewdegi sheberliklerdi durıs qabil etiw jagdayların jasaw.

4. Sinterikalıq sıpattağı gurrin arqalı analiz etiw, Avtordıń waqıyaǵa kóz qarasın oqıwshılardıń durıs túsiniwın boldırıw.

5. Oqıwshılar menen qosıqlardıń mazmunına baylanısh har qıylı jumslar islew, illyustraciýalar oylap tabıw, tásirleri boyınsha sóylesiw, tásirli sóylep beriwdi shólkemlestiriw.

6. Qosıqlardı tásirli oqıwga tayarlıq ótkeriw, keyin tásirli oqıw boyınsha shıǵıw.

7. Keyin klasta yadlaw jolların uyretiw, tapsırma beriw menen sabaqti juwmaqlaw.

Qosıq oqıwdıń jáne bir ayırmaşılıǵı - jas balalar qosıqtı yadlap alıwdı júdá jaqsı kóredi. Sonliqtan qosıqtı oqıw menen gana sheklenbey, onı yadlaw máselesine kewil bóliw shárt. Qosıq jenil, uyqaslıq, kórkem til menen jazılǵanlıqtan, balalardıń yadlap alıwına, ayıp júriwine júdá qolay. I-II klaslarda kóbinese klasta oqıwshılardıń basshılıǵında yadlaw balalarga jenil boladı. Al III kluslerde bal usıldı qotılaw qıyın. Sebebi bul dawırde qosıqtı qutlısı menen sili, til bir qansha qıyınlasadı. Sonın ushır kónshilik jagdayda oqıwshılarga úyde yadlap keliwge tapsırma berilip jiberiledi.

Jas balalar qosıqtı yadlaw jumısına ele kónlikpegen boladı. Sonliqtan oqıwshı qosıqtı yadlaw uslı menen, onı yadlap aytqanda qanday bolatıuğın kórsetiw ushin balalar menen birge shıǵıwlar isleydi. I sinday bir neshe shıǵıw jumslarınan keyin gana balada biraz kónligiw payda boladı.

Tekseriw ushin sorawlar:

1. Qosiq degen ne, onı ne ushin oqıymız?
2. Onıñ qanday türleri bar?
3. Qosıqlar boyınsha qanday jumılar islenedi?
4. Qosıqlardı tásirli oqıwǵa, oǵan analiz etiwge qalay úyretiwimiz múmkin?
5. I-II klastarda berilgen qosıqlar menen III klastaǵı berilgen qosıqlardıń ayırmashılıǵı nede?
6. Ádebiy shıǵarmalardı oqıw menen qosıqlardı oqıwdıń qanday ayırmashılıqları bar?

Tapsırma:

Tómenдегі сабақ үлгісінен пайдаланып, сабақ ótiwdiń is jobaların dúzip, ózleriń oylasıp bir juwmaqqa keliń.

Kólemli epikalıq qosıqlardı oqıwdıń úlgi jobası

I. Oqıwshınıń kiris sózi. Shıǵarmanıń tiykarǵı maqseti, oqıwshılardı qabıl etiwge tayarlaw. Ayırım jaǵdaylarda shayırlar menen tanıstırıw.

II. Qosıq oqıwshı tárepinen tolıq oqılıwı. Qosıqtaǵı tiykarǵı obrazlarǵa oqıwshılardıń diqqatın awdarıwı, ózi oqıwshılardıń tásirleniwin, qabıl etiwın qadaǵalaydı.

III. Oqıwshılar menen dálepki alǵan tásirleri ústinde gúrrin ótkeredi.

IV. Oqıwshılar qosıqtı ózinshe oqıp shıǵadı (dawıslap oqıw, ishten oqıw oqıwshılardıń múmkinshiligine baylanıslı) hám tásirli oqıwǵa tayarlanıw.

V. Qosıqtı dawıslap, bólimlerge bólip oqıw, hár bólimge sorawlar taslap qoyıwǵa da boladı.

VI. Qosıqtıń sıpatına qanay otırıp simetikalıq analiz etiledi. Analiz oqıwshı tárepinen dúzilip kelgen sorawlar tiykarında júrgiziledi. Dúzilgen sorawlar klassıń ózgesheligine saykes keliwi.

VII. Oqıwshılar tárepinen tásirli etip oqıwǵa shıǵıw. (Basqa da dóretiwshilik jumılar isleniwi múmkin)

VIII. Sabaqtı juwmaqap tásirli etip oqıwǵa kóńligip keliw ushin úye tapsırma berip jiberiw.

Kishi kólemдегі lirikalıq qosıqlardı oqıwdıń úlgi jobası

I. Oqıwshı oqıwshılardı qosıq qabıl etiwge tayarlaydı. Qosıqtıń mazmunına baylanıslı súwretler, plakattar, film h. b. kórinedi. Qosıqsha kiris sóz sóylep, oqıwshılardıń diqqatı qosıqtı talıwǵa awdarıladı.

II. Qosıq tásirli etip oqıladı hám oqıwshı tárepinen oqıwshılardı qalay tásir jasaǵanları baqlanadı.

III. Ekinshi ret bólimlerge bólip tásirli etip oqıladı. Bunda tek oqıw mazmunı qabıl etiwge ǵana baǵdarlanbay, al onıń emotsionalıq sıpatınıń balalardı etken tásiri anıqlanıwı tiyis.

IV. Oqıwshılardı qosıqtı oqıǵandaǵı etken tásiri, ondaǵı súwretleri, órazları, oǵan aytıwdıń kóz-qarasları simetikalıq analiz islenedi.

V. Balalar tárepinen qosıqtıń mazmunına, obrazına baylanıslı hár qaylı gúrrinlesiw arqalı súwretler, illyustraciýalar dóretiw yamasa mazmunına baylanıslı erkin gúrrinlesiledi.

VI. Tásirli oqıwǵa tayarlıq, tásirli oqıw yamasa qosıq oqıwshılar tárepinen yadlanadı, ayırım jaǵdayda oqıwshınıń bergen sorawları boyınsha jumıs islenedi, dóretiwshilik jumıs isleniwi de múmkin.

VII. Qosıqtı úye tásirli oqıp úyreniw, yadlaw hám basqa da jumılar islep keliw boyınsha tapsırmalar beriw. Onı qalay hám ne islep keliw jolları oqıwshı tárepinen kórsetiledi.

Tımsallardı oqıw

Ana tili boyınsha oqıw sabaqlarında ádebiy shıǵarmalar, etekler menen bir qatarda ayırım tımsallar da oqıtıladı. Bul kólemi júǵıan qısqırtılǵan belgini menen máńisi keń, ótkir sózli bolıp kelen qısqırtılǵan shıǵarmalıq turına kiredi. Basqa shıǵarmalardan óziniń mazmunı, allegoriyasınıń kúshliligi, tárbiyalıq sıpatınıń básimliligi, oqıwdıń ózgeshelikleri menen ayırılıp turadı. Jáne de adamnıń hayran qalarlıq tásirlerdiń kelip shıǵıwına sebebsi

boladi. Bunday özgesheliklerinen oqıwshı tolıq paydalanğan jaǵdayda ǵana shıǵarma óz wazıypasın orınlaydı. Tımsallardaǵı personajlardıń kelbeti bir neshe sóz benen ǵana ashılıp súwretlenedi. Hıı sheber, súwretlewı tıyanaqlı, mazmunı ápiwayı biraq ótkir boladı. Balalardıń tez iyelep alıwına qolaylı.

Geybir orınlarda tımsaldı oqıp bolıp, bunnan ne úsinemiz? Bul obraz arqalı neni súwretlemekshi bolǵan? – degen sorawlar taslanadı. Bunday sorawlar qoyılıwı durıs emes. Onda balanıń shıǵarmaǵa degen qızıǵıwshılıǵı, obrazdan tásirleniwı kemip ketedi. Sonlıqtan tımsaldaǵı súwretlengen obrazdı ózindey etip úsiniwine múmkinshilik tuwdırıw, analizdi sonıń dógereginde islew gerek. Sonda ǵana tımsallardıń tárbıyalıq maqsetinen tolıq paydalana alamız.

Tımsallarda barlıq waqıtta haywanlar qatnasıp, túlki - aldamslı, qasqır - górqaw, jırtqısh, ǵargá - ańqaw, qumırısqa - miynet súygish h. t. b. bolıp súwretlenedi. Hár bir qatnasıwshıǵa berilgen sıpatlama oqıwshınıń úsinigic hám onı basqaǵa aytıp beriwın jenílestiredi. Sonnan keyin ǵana bunday minezdiń geypara adamlarda da bolatuǵınlıǵın aytıwǵa boladı. Tımsaldaǵı mısallardı balalardıń ómirindeǵı waqıyalar menen salıstırıp otırǵan jaǵdayda ǵana ótkirlik sıpatına ótedi. Balalar bunday minezlerin taslawǵa tırsadı. Bul ushın adamlardıń ómirinde usınday jaǵdaylar bola ma? dep soraw taslap kóriw gerek.

Tımsallardı úsindiriw tuwralı hár qıylı pikirler bar. Tımsal qosıq penen jazılǵan turmus gúrrini, sonlıqtan onı oqıǵanda jay dawıs penen, dialog túrinde kelgen orınlardıń dialog túrinde oqıw gerek. Tımsallardı sheber atqarıwshılar olardı oqımaydı, al anaw yamasa minaw waqıyadı bayanlap atırǵan sáwbetles rofinde sóylep, olardı tınlawshılardıǵa aytıp beredi. Ápiwayılıq, tábiyǵılıq hám isenimilik - tımsal oqıwdıń tiykargı shárti. Sonda ǵana oqıwshılardıǵa júdá úsinikli boladı, múmkinshiligi bolsa, oqıǵanınan göre óziniń kishkene doslarına ózi kórgendey etip aytıp bergeni tásirli boladı. Oqıp turıp oqıwshı barlıq waqıt oqıwshılar menen pikirdesip otırw gerek. Oqıwshınıń intonaciyası, mimikası oqıwshılarda qızıǵıwshılıq tuwdıratuǵınday bolsın. Oqıw waqtında, ásirese, moralına kóbirek

keńi awdırıw gerek, sebebi shıǵarmada tiykargı pikir sol arqalı beriledi.

Oqıwshılardı tımsallardı oqıtqanda da rolgerge bólip, pauza, intonaciya, pátı saqlap, jay túrinde oqıwına itibar berip barıw gerek.

Baslawısh klass metodikasında tımsallar ústinde jumıs islewdiń tórnendegi komponentlerin usınıladı:

1) Tiykargı mánisin qabıl etiw;

2) Kompoziciyasın ashıw, qaharmanlardıń minez-qulq özgesheligin ashıw, olardıń minez-qulqınıń motivlerin ashıw;

3) Hár bólimdegi bas pikirdi ańqlaw;

4) Allegoriyasın ashıw;

5) Moralın analizlew [23].

Jaǵarıdaǵı usınıslardı basshılıqqa alıp, tımsallardı oqıwdıń sabaq qurılısın tórnendegishe dúzse boladı:

Tımsallardı oqıwdıń sabaq-sxeması

I variant

1. Oqıwshınıń kirisiw gúrrini. Shıǵarmalardıń basqa túrlerin órıwdeǵı oqıwshınıń gúrrininen bir qansha özgesheligi bar. Sebebi, tımsallarda hár qıylı haywanlar haqqında sóz etiledi. Al, balalar oǵan úsinbeydi. Sonıń ushın «Túlki menen ǵargá» ni ótker waqıtta túlkinin qanday haywan, ǵarganın qanday qus, bulardıń turmısın, jasaw jaǵdayların úsindiriw gerek. «Shortan, shayan hám aq quwdı» ótkende de, bulardıń jasaǵan turmısın, kúneliw jaǵdayın sóylep bergende ǵana balalar onı aytılajaq oyına úsinedi. Sonlıqtan oqıwshınıń gúrrini usı özgesheliklerdi óz ishine alıwı gerek.

2. Oqıwshı tımsaldıń avtorı menen tanıstırıwı gerek.

3. Sózlik: Tımsallarda úsiniksiz sózler kóp ushırasadı, sonlıqtan oqıwshı hár bir sabaqta sózlerge úsinik jumısın júrgiziwı tiys.

4. Tımsallar oqıwshı tárepinen yamasa oqıwshılar tárepinen oqıladı, yamasa oqıwshı aytıp beredi. Audio jazıwdı tınlaw da múmkin.

5. Shıǵarmanın mazmunı menen tiline analiz etiledi. Sebebi, bul

ekewi bir-birine baylanishi bolğanlıqtan bir tärepleme bolsa, shıǵarma túsiniksiz boladı.

6. Misallardı turmıs penen baylanıstırıw.

7. Tásirli oqıw boyınsha jumıs. Oqıwshı ózlerinshe oqıp, tásirli oqıwǵa tayarlanadı.

8. Rollerǵe bólip oqıtıw.

9. Dóretiwshilik jumıslar islew.

10. Juwmaqlawshı gúrrin, tapsırta.

II variant

D. Aytmuratovtıń «Asqabaq hám sekerpara» tımsalıń oqıtıw boyınsha joba-sxema:

Maqseti: Tımsalıń basqa shıǵarmalardan ózgesheligin túsindiriw menen bir-birewge húrmet penen qarawǵa óyretiw.

1. Otken I.A. Krılovtıń «Aq quw, shırtan hám shayan» tımsalıń tásharlawı:

a) bulardıń maqseti ne edi?

b) nege arba omnan qozǵalmadı?

v) «usi waqtta shekem júk arba sol omında tur» degennen ne túsineміз?

g) qanday súwretler islew kerek?

2. Oqıwǵa tayarlıq.

I. Oqıtıwshınıń kiris sózi: «Otken sabaqlarda I.A. Krılovtıń bir neshe tımsaların otken edik, tımsalı qaraqlap shayırları da jazǵan. Búgin sizler menen D. Aytmuratovtıń «Asqabaq hám sekerpara» tımsalıń oqıyız.

II. Múmkınshiligi bolsa asqabaq hám sekerparanıń súwretin kórsetin, olardıń ósiw ózgeshelikleri boyınsha qısqa gúrrin.

III. Sözlík: Aske, manız, palız, mashaqat hám t.b

3. Oqıtıwshı tımsalı: yaddan dawıs tolıqı menen oqıydı. Oqıwshılar tımsalı kitaptan jawıp tırlap otıradı.

4. Oqıwshılar tärepinen bir qatar oqıladı hám qosımsha jumıs islenedi.

1. Sekerparanıń asqabaqqa ne degenin kitaptan tawıp oqıw.
2. Asqabaqtıń aytqanını tap.
3. Sekerparanıń ekinshi sózin tap.
4. Izi ne menen tamamlanadı degen qosımsha sorawlar arqalı shıǵarma bolıp-bolıp oqıladı. Bunnan oqıwshılar shıǵarmanı qala oqıw, qalay túsiniw kerekligin anıqlaydı.
5. Keyin bul shıǵarmaǵa qanday súwretler dóretiwge bolar edi degen sorawlar menen gúrrinlesedi.
6. Shıǵarmanı analizlew: I. Kiris sözinde (I qatar) ne degen? II. Asqabaq penen sekerparanıń ayırmashılıǵı nede? III. Shayır bul tuwralı ne deydi? Sekerpara ne sebep qaq uymıdı? Shayırdıń keyingi jazǵan tórt qatar pikirinen ne túsineміз? Turmısta usınday bola ma? Bolsa oǵan qalay qaraymız? - degen sorawlar ústinde gúrrinlesip, oqıwshılardıń pikirin keyingi soraw arqalı juwmaqlaw.
7. Tásirli oqıw üstinde shınıqtırıw. Onıń ushin oqıwshılardıń óz beıinshe jáne bir ret oqıtadı, keyin oqıtıwshı birinshi tórt qatardı bir balǵa, sekerparanıń sózin ekinshi balǵa, asqabaqtıń sózin úshinshi balǵa, «sekerpara sózin tamamlagán waqıtta», - degen qatardan keyin shekem tórtinshi balǵa oqıtıw. Oqıǵanda dawıs tolıqı menen jay sóylesip turǵanday bolıp oqıw. Tásirli oqıw norması saqlap oqıwǵa baǵdarlaw.
8. Oqıtıwshı sabaqtı juwmaqlap, turmısta bunday awılǵa balalardıń tuńlıp qarawı, ondaydı boldırmaw kerekligin eskertiw menen óyde yaddan bilip keliwge tapsırta beredi.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Fırsal degen ne, qanday shıǵarmalardıń túrine jatadı?
2. Balıǵa qanday jaǵdayda túsinikti boladı?
3. Oqıwdıń nátiyjeliǵına qalay erisemiz?
4. Fırsaldı oqıw ózgesheligi qalay?
5. Axtardıń sózi qalay oqladı?
6. Bul boyınsha oqıtıwshınıń kiris sózi qalay ótkeriledi?
7. Fırsaldı turmıs penen baylanıstırıwdı qalay qollanıwǵa boladı?

İlimiy-keń taralǵan shıǵarmalardı oqıtıw

Baslawısh klasta tek ádebiy shıǵarmalardı oqıtıw menen sheklenbeydi. Al sonıń menen qatar, baǵdarlamada ilimiy-keń taralǵan shıǵarmalar menen hár qıylı maqalalar berilgen. Bunıń negizgi maqseti balalardı Watanımızdıń tábiyatı menen hár qıylı ilimiy faktler menen, jámiyet, onıń tariyxı menen, ondaǵı jasawshı adamlar menen, olardıń qaharmanlıq isı, miynetı menen hám jámiyettegi kún kóriw turmısı haqqındaǵı maǵlıwatlar menen tanıstırıw. Ádebiy shıǵarmalardan ózgesheligi sonda, balalardı turmıs penen tanıstıradı, jaslardıń dúnyǵa kóz-qarasın qalıptestirip baradı, jaslardı ıdeyalıq jaqtan shınıqtıradı.

1. Baslawısh klastıń ana tili sabaqlıǵında buǵan baylanısh eki kategoriyadaǵı materiallar berilgen. Bunıń birinshisine, mazmunı jaǵınan ádebiy shıǵarmalardı jaqın gúrrinler. Bulardı oqıw ádebiy shıǵarmalardı oqıwǵa jaqın úrde alıp barıladı. Ekinshi kategoriyadaǵılardıń mazmunı kóbinese ilimiy prozalardı jaqın boladı. Bunıń ádebiy shıǵarmalardan ayırması ilimiy shıǵarmalar hár qıylı talqılaytuǵın obrazlar menen emes, al anıq shın faktlerdiń, túsiniklerdiń, baqlawlardıń nátiyjesinen kelip shıǵatuǵın logikalıq ulıwmalasırıwlar menen juwmaqtıń nátiyjesi bolǵan anagurlıq anıq, sáttis túsinikler jıynaǵı.

Sonlıqtan oqıtıwshı bulardı oqıw arqalı xalqımızdıń ótkendeǵı, házirgi mártlik islerine, olardıń dushpanlar menen mártlik gúresine, keń paytaxt jerimizge, elimizge, onıń tábiyatı menen turmısına maqtanısh penen qarıp, ózin «Men usınday ulı

Watanıń perzentimen» degen maqtanısh sezimi menen sıwǵarılatuǵın bolsın hám keleshekte usınday jámiyetinń aǵzası bolıwǵa turarlıqtay azamat bolıp jetiwge tayarlınsın. Oqıtıwshı buǵan paxtalıq penen tayarlanıw kerek. Sebebi, bunday shıǵarmalardı tásirli etip oqıp bere alıw, oqıtıwshınıń metodikalıq sheberliginń biri bolıp esaplanadı.

İlimiy-keń taralǵan shıǵarmalardı elimizdiń tábiyatı menen geografıyasına baylanıshı – «Jap-salmalardı suw qaydan keledi», «Eki aralıq qalay ólshenedi», «Teńiz qalay qurıydı», «Mektep baǵı», «Quslardıń paydası», «Toǵaylar», «Jer betiniń hár qıylı kórinisleri», «Ayna aldında baqsha» jámiyet hám adamlardıń miynetı haqqındaǵı, tariyxı temadaǵı «Nawrız», «Miynet qaharmanları», «Awtı xojalıq ásbapları», «Mallardıń paydası» hám t.b. shıǵarmalar kiredi. Bul shıǵarmalardı oqıw arqalı elimizdiń tábiyatı, xalqımızdıń ótkendeǵı hám házirgi turmısı, onıń qaharmanlıq isleri, elimizdiń adamları qalay miynet isleydi hám jasaydı, elimizde jámiyetti qalay ornalıp atır, Watanımızdıń tábiyatı haqqında maǵlıwatlar kóplep ornalıadı.

İlimiy-keń taralǵan shıǵarmalardıń kópshiligi balalarǵa tek ilimiy maǵlıwatlar ǵana berip qoymastan, al Watanı sıyıwge tárbiyalaw, jámiyetimizdegi adamlardıń isine, erligine eliklew usaqan jaqsı qásiyetlerin keltirip shıǵaradı. Oqıtıwshı da bunday materiallardı ótkende tek bilim berip qoymastan, solar arqalı baladaǵı jaqsı qásiyetlerdiń payda bolıwına, olardıń qalıplesip barıwına tásir jasap otırıwı kerek. Hár qanday ilimiy-keń taralǵan maqalam oqıw tásirli, adamlardı pátkilley biylep alatuǵın bolıwı tiyis. Faktlerdi qorǵaq, isenimsizlik penen bayanlawǵa jal qoyıwǵa bolmaydı.

İlimiy-keń taralǵan shıǵarmalar boyınsha jumıs islegende tek oqıwǵa itibar berip qoymay, sonıń menen birge balalardıń qabil etiw uqıbına, olardıń jas ózgesheligine sóylene otırıp hár bir gápti, hár bir abzaqtı, ilimiy faktlerdi, ayırıqsha diqqat penen oqıw arqalı, olardıń maǵlıwatı anıq qabil ete alıwına itibar berip barıw kerek. Oqıǵanın bólimlerge bólip, hár bir bólim arasında pauza jasap, balalardıń qabil etiwine mümkinshilik tawǵızılıp otırıwı tiyis. Bolmasa balalar túsiney qalıwı mümkün. Bular boyınsha jumıs islegende ádebiy shıǵarmalardı ótkendeǵidey bolǵanı

menen, oğan qırağanda sabaqın ulgisinde bir qansha özgeshelik boladı. Sebebi, sabaq kópshilik jagdayda qadağalaw menen, sayaxat hám ushırıstıwlar menen baylanısh boladı. Tabıyatqa baylanısh temalardı ótkende, sabaq qadağalaw menen baylanıspasa sabaqtan nátiye az boladı.

Máselen, III klasta «Samal» degen tema berilgen. Bunda oqıwshılardı samal degen ne, onıń paydası, zıyanı haqqında ayıp qoyıw jetkiliksiz. Bunday sabaqlar samaldıń ózine qadağalaw jurgızıw arqalı ótkiziliw kerek. Samaldıń kúshi menen háreketke kelip turgan jel diyirman, samal dvigatelleri bolsa, olardı filimde kóriw menen baylanısh ótiw kerek.

Al, birinshi klasta «Ayna aldındağı haqsha» degen tema berilgen, bunday tema tek tájiriye jolı menen ótkeriledi. Bunıń ushin oqıwshılardı óytinde aynanıń aldına stakanga suw quyıp, oğan terektiń kishkene bir shaqasın salıp qoyıwdı tapsıradı yamasa bunday tájiriye klasta oqıwshınıń ózi islewı de múmkin. Sonıń nátiyesine baylanısh sabaq ótilse, isenimli hám kórsetpe bolıp ótedi yamasa «Quslardıń paydası», «Toğaylar» degen temanı ótkende, olardı balalardıń turmısı menen baylanıstırıp, quslardı kútiw yamasa gamxorlıq jasaw tájiriyege baylanısh sabaq ótilse, balalardıń tabıyatqa degen súyispenshiligin tárbiyalap barıwğa boladı, bunday temanı ótiwdin ekinshi bir özgesheligi - sabaq kópshilik jagdayda sayaxat penen tiğiz baylanıstı alıp barıwı kerek.

I-klasta «Awıl xojalıq ásbapları», «Trolleybus hám avtobuslar keshte qay jerde toradı» degen temalar berilgen. Oqıwshılar awıl xojalıǵına tiyisli ásbapları esitken menen, kópshiligi olardı kórmegen, al kórgenleri de onıń qay jerde, qalay qollanılatuǵın bilmeytuǵın jagdaylar boladı. Sonıń ushin bul tema ustaxanalarǵa, atızlarǵa barıp, óz kózi menen kóriwge baylanısh alıp barıwı kerek. Balalar awıl xojalıq ásbaplarını hám kórsin, hám islewın qadağalasın, hám endadı miynet adamlarınıń bul tarawda qalay miynet etip aurganı qadağalaw arqalı, olardıń miynetine súyiwsbiligi oyansın. Miynet-adamınıń ómirbeli tiykarı ekenligin, adamnıń ómiri miynet penen kórkem, adamnıń baxı miynet penen iske asatıwıǵına kishi jaslan bastap áyrensin, ol haqqında belgili kólemde bilim alsın, ekinshiden óz elinde miynet dıńqıma

belengen adamlar menen maqtıladı, solardıń ulgisinde tárbiyalanıp baradı.

Sabaqın ushinshi bir ótiw özgesheligi - temalarǵa baylanısh ushırıstıwlar ótkerilip turadı. Miynet qaharmanlarına hám táriyiy materiallarǵa baylanısh temalardı ótkende, qatnaswshı adamlar menen, qaharmanlardıń ózi menen ushırıstıw ótkeriledi. Bul birinshi jagınan temanıń tásinikli bolıwına járdem etse ekinshi jagınan, sonday erlik islerden ulgi alıwğa tárbiyalap baradı.

Oqıwshı sayaxatqa shıqqanda belgili bir maqset penen, temadı baylanısh dúzilgen jolı menen shıǵadı. Usı múmkinshiliklerden paydalanıp balalar menen kelesi sabaqlarǵa da baylanısh qay materiallar jınap barıwdı názerde tutıw kerek. Sayaxatqa jıyınan materiallardı oqıwshı óziniń sabaqtıń kiris sózlerinde paydalanıp barıwı lazım. Sayaxat jıwınatında balalardıń kórgenleri, qadağalaw jasaǵanları, oqıǵanları menen salıstırılıp, sonnan belgili bir jawmaqqa kele alatıwın dárejege kóteriw kerek. Oqıwshılar menen gúrdiń ótkergende, balalardan kórgenlerini, sózgenlerini anıq ayıp bere alıwına talap qoyıp, balanı soǵan tárbiyalap barıw orın.

Ilmiy-keń taralǵan shıǵarmalardı oqıw, onıń oqıw metodikası temanıń sıpatına saykes, belgili bir jolı menen alıp barıp, onıń maqseti bolǵan bitiwshilik, úyreniwshilik sıpatı baylanıstı oqıtılıp barısa ǵana sabaq óz maqsetine jetedi.

Ilmiy-keń taralǵan shıǵarmalardıń jane bir özgesheligi, olarda ilmiy texnikalıq hám tib. verimder kóplep ushırasadı. Sonıqan jıwınatıń hárisında bulardı oqıwshılardıń ózlestirip barıwına jagday tawǵızıp otırıw kerek.

Teleseriw ushin sorawlar:

1. Ilmiy-keń taralǵan shıǵarmalardı qanday shıǵarmalar jatadı?
2. Sabaq ótiwde qanday ózgeshelikler bar?
3. Sabaqtıń teması penen baylanıshlıǵın qalay boldırasız?
4. Bul boy usha qanday jumslar islew múmkin?

İlimiy-keñ taralğan shıǵarmalardı oqıtıwdıń sabaq jobası

Oqıtıwshı tábiyatqa islegen sayaxatnıń juwmaǵın analiz etiw sabaqnı mınaday úlgide alıp barsa boladı:

1. Oqıtıwshı taxtaǵa joba jazadı, oqıtıwshılar sol joba boyınsha sayaxattaǵı alǵan tásirleri boyınsha pikirlesedi. Geyde oqıtıwshılardıń kúshi menen de joba dúziliwi múmkin.

2. Kórgenleri boyınsha jobaǵa sáykes bayanlaw yamasa gúrrin ótkeriledi. Bunda kórgenleri boyınsha oylanadı, olarǵa baha beredi.

3. Ayırım sorawlar dúzilip, oǵan oqıtıwshılar jazba juwap qaytaradı.

4. Joqarı klaslarda kórgenleri boyınsha jobaǵa qarap otırıp shıǵarma jazıwı da múmkin.

5. Kórgenleri boyınsha sóz benen súwretler islew, súwretler salıw menen de shuǵıllansa boladı.

6. Ayırım kórgenleri boyınsha maket, kollektsiya, gerbariylar islewı de múmkin.

Bulardan basqa oqıtıwshılardıń ózleshe islep keliwge «Bizler sayaxatta ne kórdik» degen temaǵa baylanısh hár qıylı jumslar beriwge de boladı.

İlimiy keñ taralğan shıǵarmalardı oqıtıwdıń jobası

1. *Oqıtıwshınnıń kiris sózi.* Ótiletuǵın temannı sıpatına baylanısh oqıtıwshı balalardıń nege itibar beriwı kerek ekenligi tuwralı sóylep beredi hám oqıtıwshılardı qabıl etiwge tayarlaydı. Kórsetpe quralları tayarlaydı.

2. *Sózlik.* Shıǵarmannıń ishinde ushırasatuǵın qıyın terminler sózligi dúziledi. Olar taxtaǵa jazılıp, mánisi túsindiriledi. Oqıtıwshılar sózlik dápterine jazıp aladı.

3. *Shıǵarma tásirli etip, bólimlerge bólip oqıtıwshı tárepinen oqıladi.*

Bunday shıǵarmalardı logikalıq oqıw dep atasa da boladı. Sonlıqtan ádebiy shıǵarmalardı tásirli etip oqıwdar bir qansha basqasharaq bolıp, oqıtıwshılardıń oylaw procesine tásir etedi. Oqıtıwshılar húnarın ilimiy maǵlıwmatlar aladı. Oqıtıwshı oqıtıwshılardı túsiniw, belgili bir oy juwmaǵına keliw, dúlillep bere biliw usáǵan islerge qaray beyimleydi. Sonnı menen birge, olardı

ilimiy leksikanı, terminologianı en ápiwayı túsiniwlerin ózlestirip uıwına qaray bagdarlaydı. Kópshilik shıǵarmalar turmıs penen uıız baylanısh. Sonlıqtan bunday temalardı oqıw turmıs penen baylanısh alıp barıladı.

4. *Oqıtıwshınnıń túsindiriwı.* Oqıtıwshı jańa maǵlıwmatlar menen tanıstıradı. (Zatlardı paydalana biliw, isin jańa usılları, sabaqlar, tábiyatnıń basqa faktleri menen baylanısh hám t.b.). Sonlıqtan oqıtıwshılardıń durıs ózlestirip alıwına qolaylı jolların oylap tap barıwı kerek. İlimiy-keñ taralğan shıǵarmalardıń kópshiligi turmıstaǵı jańa narseler bolǵanlıqtan, olardıń turmıstaǵı paydasın jete túsindiriw tiyis.

5. *Soraw-jawap.* Temannı sıpatına baylanısh olardıń belgili bir oy juwmaǵına keliwin boldırıw maqsetinde ótkeriw kerek. 2-3 soraw taslap, balalardıń oylanıwına, jumıs islewine múmkinshilik tuwdırıw kerek.

6. *Oqıtıwshılar shıǵarmannı ózleri oqıp tanısa.* Bal jerde de Oqıtıwshı nege itibar berip oqıwı tuwralı tapsımalar beredi. Temanı bólimlerge bólip oqıtadı, ózlerinshe sóyletedi. Ayırım jaǵdaylarda sorawlar taslap, sol boyınsha kitaptan jawap izletedi. Geyde dóretiwshilik jumslar isletiledi.

7. *Ózde ózlerinshe qadaǵalaw jasaw.* máseleler islep keliw, súwretler salıw, esitkenleri, kórgenleri boyınsha, joba boyınsha jazba jumıs islep keliw hám t.b. jumslar islew ushin tapsımalar beriledi. Qalay islew jolları úyretiledi.

V. KLASTAN TIS OQIWDIŇ METODİKASI

Klastan tis oqıw mekteptegi jürgiziletuǵın ulıwma oqıw, tárbiya jumslarınń bólinbes bir bólegi bolıp esaplanadı. Jámıyettiń ulıwma rawajlanıwında oqıwshılardı estetikalıq, ádep-ikramlılıqqa tárbiyalaw xalıqtıń mádeniy úrp-ádetlerin, kórkemlik sezimtalılıǵın qalıptestiriwde úlken órin iyeleydi. Sonlıqtan baslawsh mekteptiń aldına, oqıwshılardı sawatlı etip shıǵarıw menen birge, olardı turmıstıń hár qıylı tarawları menen tanıstırıw, onı súyiw, miynet-adamıń ómir súriwiniń negizi ekenligin oǵan sindiriw, ómirge degen súyispenshiligin keltirip shıǵarıw, solay etip jámıyettiń keleshektegi joqarı ádep-ikramlı adamların tárbiyalaw wazıypası júklenip otır. Bul wazıypanı ornılawdın turnaǵı baslawsh klastan baslanadı. Al baslawsh klass oqıtıwshıları bunı tek klastaǵı oqıw arqalı sheshiwi múmkin emes. Uıı kózqarastan qaraǵanda, jas balalar menen alıp barılatuǵın klastan tis oqıwdıń áhmiyeti ulı, bul ushın balanıń jas waqtınan baslap, kitapqa degen súyispenshiligin, onı oqıwǵa, túsiniwge, kitap penen islese alıwǵa tárbiyalap barıw shárt.

Mekteplerde 1959-jıldan baslap klastan tis oqıw shólkemlestirilgen. Klastan tis oqıw 1-2-klasta háptesine 1 mártebe, 3-4-klasta 2 háptede 1 mártebe ótkeriledi. Sawat ashıw dáwirinde háptedegi aqırǵı Alıpbe sabasınıń 17-20 minúti ajratıladı[4:167].

Negizinde balalar kitapqa júdá qumar boladı. Bul olardıń tek qızıǵıwshılıǵınan, hár nárseni bilıwge qumarlıǵınan kelip shıǵadı. Sebebi, kitapta hár qıylı qızıqlı súwretler bar. Sonlıqtan, balalar dálep usıları kóriwge qumartadı da, ashıp kórip keyin qoyıp ketedi. Sebebi ele onıń oqıwǵa degen kónligiwi qalıpspegen. Sonlıqtan, 1-klastan baslap-aq balalarǵa oqıw quralların uslap tutıw, onnan qalay paydalana bilıw kerékligi túsindirip barıladı. Biraq hunnan kitapqa onıń súyispenshiligi birden kelip shıǵa qoymaydı. Balalardıń ele kitap oqıwǵa kónlikpegen waqtınan baslap óz betinshe oqıwǵa tapsırma berilse yamasa «Ele senıń kúshıń jetpeydi, úlkeygende oqıysañ» - dep kitap qadaǵan etilse, onda balalarǵa kitapqa degen qızıǵıwshılıqqa suw serpkendeı boladı. Al qaytama olardıń sol qızıǵıwshılıǵın rawajlandırıp barıw

kerék. Bunı ushın baladaǵı kınarqa degen qumarlıq ádetin qalıptalır barıw kerék. Balalardıń kitapqa degen súyispenshiligin qalıt keltirip shıǵarıwǵa boladı? Bul ádette birden payda bolmay, al kóp jılar dawamında izbe-izlik penen jumıs islewdiń nátijesinde payda bolatuǵın qásiyet. Sonlıqtan klastan tis oqıwǵa úyretiwde - onı klastaǵı oqıw sabasınıń dawamı retinde iske asırıw, kınarǵı oqıwǵa qanday talap qoyılsa, klastan tis oqıwǵa da senday talap qoyıladı. Balanıń oqıwǵa kelgen kúنینen baslap oqıw kitapları menen tanıstırıp, olardı qalay uslap tutıw, onnan qalay paydalanaıw jolları úyretiledi. Al klastan tis oqıw usınıń dawamı sıpatında alıp ketile beredi. Kishi jastaǵı balalar onıwdan göre tınlawdı jaqsı kóredi. Eger olarǵa sóylep berilse, uzaq waqıtar tıqlıqay tınlay aladı. Sonıń ushın, dálepki oqıwǵa kónligiwi tájiribesiń az bolǵan kúnteri balalarǵa oqıtıwshı, atanalar, tarapınan baǵdarlama kótemindegi qızıqlı, qısqa materıallardı sóylep beriw, oqıp beriw jumsların shólkemlestiriw kerék. Bunan keyin oqıtıwshınıń oqıp bergeni, sóylegenleri boyınsha gúrrinler jürgiziledi. Máselen, dálepki kúnteri kitaptardan qalay paydalanaıw kerék degen tema boyınsha gúrrin ótkeriledi, bul jumıs bir qansha dawam etip, balalar gúrrinlesiw máńisine túsingennen keyin, olardıń kitapqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın artırıp barıw maqsetinde, oqıtıwshı sóylep turıp, ya oqıp turıp qızıqlı ómirlerge kelgende, balalar endi bul gúrrinini dawamında nımaday kitaptan oqıp kóriwge boladı, degendeı aldınan belgili, kishi jetedi degendeı maqsetlerdi qoyıp barsa, oqıwshınıń óz-ózinen izleniwshiligi baslanadı.

Oqıwshılardıń kitap penen islese alıwın bındırıw maqsetinde aldın ala olar megen: «Kitapı qalay tanlaw kerék», «Shama menen kitaptıń ne haqqında jazılǵan ekenin bilıwge bolı ma» hán, tá, temalarda gúrrinler ótkeriw ornı. Bunda, birinshiden, kitaptı tanlawdın áhmiyeti awıratı aytılsa, ekinshiden, ayrım kitaptardıń onıń ishindegi mazmunına saykes keletuǵın (C. Qasıpbergenovtıń «Muǵallıǵı raxmet», N. Dawqaraevtıń «Internatı»-ı ayıp, olardı dalılı misalar menen kórsete bilıw kerék.

Bunnan keyin gúrrinlerdi «Kitap penen qalay dos bolıw kerék», «Qalay etip kitaptıń mazmunına túsiniwge hanı olar,

pikir jazıwǵa boladı?» degen máselelerge arnaw kerek. Kitaptı uslap-tutıw hám túsiniw máselesine ǵana toqtap qalмай, al oǵan pikir jaza bilıw máselesine de jol-joha beriw orınlı. Dáslepki waqıtları, jazıp júriwge belgili bir úlgi berip, onda qısqa túrde óz pikirlerin jazıp júre alatıwın bolıwı tiyis. Máselen, kitaptıń atı, onı jazǵan aytor, shıǵarmalarınń ishinde neler unaydı, ne unamaydı, mazmunı boyınsha súwretler islep bilıw hám t.b. tapsırmalar berıse, oqıwshılar onı iqlası menen tırlap júredi. Keyin ala bulardı qıymıstırınqırap barıwǵa boladı, gazeta-jurnallardı paydalanıw, onı oqıw máselesine arnıp gúrrinler ótkeriw zárúr. Máselen, «Gazetanı qalay oqıw kerek?», «Gazetada ne jazadı?», «Gazeta sanlarına sayaxat», «Balalar ushin qanday jurnal, gazetalar shıǵarıladı, onıń áhmiyeti» usaqan gúrrinler ótkeriw menen, olardı uslap-tutıw, nılay bilıw, oqıw alıw, gazetanı temaǵa saykes tigip júriw jolların úyretedi. Máselen, «Jetkinshek» gazetasınan Nawrız bayramına baylanıstı gúrrin jaynaw hám t.b. bunday jumislardıń barlıǵı da balanın mádeniyatlı oqıwına jol-joha bolıp esaplanadı. Sonlıqtan hár bir ótkerilgen gúrrin ámeliy is penen úgiz baylanıstı bolıp barıwı kerek. Máselen, «Kitaptı qalay tanılaw kerek» degen gúrrinǵı balalar mektep kitapxanasına barıp, kitapxanası menen gúrrinlesiw, ol jerde kitaplardı alıw isi menen baylanıstırıp barsa, jumıstıń nátiyjesi jaqsı boladı. Sebebi, balanın hár waqıtta esitkeni menen kórgeniniń baylanıstıwı, bul istin nátiyjeli bolıwınń shárti ekenligin esten shıǵarmaw kerek.

Klastan us oqıwdı shólkemlestiriw erikli túrde boladı. Sebebi, balanın kitap oqıwǵa kónlikpesin keltirip shıǵarsa, ol ózinen-ózi oqıp shıǵıw hasıwshına ótedi. Klastan us oqıw boyınsha hár qıylı shólkemlestiriw jumislarin islep barıw kerek. Bular «Kitap-bilim buladı, kitaptı sáyiniz» - degen shaqırıqlar, «Sen minanı oqıdıń ba?» «Kitap jańalıqları» hám t.b. degen klass múyeshin shólkemlestiriwdan ibarat yamasa baǵdarlamaǵa saykes oqılaw kerek kitaplardıń dizimin aldın ala ildirip qoyıw hám olar boyınsha háptesine bir ret juwmaq shıǵarıp, olardan talap etip otırıladı.

Klastan us oqıwdı shólkemlestiriwde en qıym is - balalardıń kitaplardı tabıw jumısı. Bunı ayırım tájiriybeli oqıwshılar minaday etip uymıstıradı. Jıldıń basında balalardıń ata-anaları

menen sóylesip, olarǵa jıl dawamında oqıtuǵın kitabınıń dizimin berip, balalardıń úy kitapxanasın shólkemlestiriw máselesine ketisip aladı, yamasa belgili joha boyınsha balarǵa bir neshe kitaplardı tabıwdı tapsırıp, klasta klass kitapxanasın shólkemlestiriw, jumısı sol boyınsha da alıp baradı. Bunday jaǵdayda klass kitapxanasınıń jańa kitaptar menen tolıqtırılıp barıwın oqıwshınıń ózi qadaǵalap barıwı tiyis. Klastan us oqıw jumislarin ó juwmaqları retinde balalar menen ertelikler, kesheler shólkemlestiriledi. Bul belgili temaǵa arnalıp ótkeriledi. Temaǵa baylanıstırılǵan, qızıqlı etip, hámme balanı qatnasırıw menen ótkerilse jumıs jaqsı nátiyje beredi. Máselen, «Ertekler keshesi».

Tema erteden belgilenip qoyılıp, klass boyınsha tayarlıq kóriledi. Tayarlıq dáwirinde balalarǵa roller bólip berilip, olar sózin yaǵlaydı. (kiyim tayarlawda V-VI klass oqıwshıları járdemge kóledi). Máselen, qaysı temaǵa arnalsa, sol boyınsha tayarlıq kórilip, erteden tapsırmalar beriledi. Inszenirovkalar tayarlanadı.

Kesheler klastan us oqıǵan basqa da shıǵarmalar boyınsha usınday jollar menen yamasa bunnan basqasha shólkemlestirile beredi. Kitap oqıwshılardıń konferentsiyasın II-III klaslarda ótkeriwge boladı. Bunda da ertekler keshesindey alıw menen tayarlıqlar kórip, belgili bir temaǵa arnalıp ótkeriledi. Erteden daǵaza jazıp, qanday temaǵa baylanıstı ótkeriletuǵınlıǵı eskertilip, sol boyınsha tayarlıqlar kóriledi. Balalar jazıwshıları menen shayırlarǵa baǵıshlap ótkerilse de boladı. Konferentsiyar arnıp diywalı gazeta, banner, eger jazıwshıǵa arnıp ótkerilse, kitaplardıń kórgizbeleri shıǵarılıp, konferenciya bolatıwın kúnge, múmkin bolsa sol shayırdı shaqırtıwǵa da boladı. Kitaptıń qaharmanları menen oqıwshılardı usırasırıw ushın inszenirovkalar tayarlaw kerek.

Balardan basqa klastan us oqıwǵa arnalıp diywalı gazetalar shıǵarıw múmkin. Bul kitapqa hám onıń adamı turmısındaǵı áhmiyetine baǵıstılansa boladı. Bunda belgili bir jazıwshı menen shıǵarmalarına arnalıp, onda sol jazıwshınıń súwreti, onıń kitabı, kitabına baylanıstı oqıwshılar tárepinen islenen súwretler, kártuwrar ayılǵan pikirler, sol kitaptan alıwǵan en úykarǵı mániyler baylanıstı ázindiler, obrazlar, viktorina, ushın materiallar

oqıwshılardıń kitapqa baylanısh islegen dóretilisilik isleri, krossverdi, kitapqa oqıwshılar tárepinen jazılǵan pikirler beriliwı tiyis.

Sonday-aq kınaptıń temasına baylanısh bolǵan videofilm, kınofilm, súwretlerdi kóriw usınıladı. Kınofilmde oqıwshılardıń kitaptı oqıp bolǵannan keyin kóriwı jaqsı payda beredi. Sebebi, oqıwshı kitaptı oqıǵan dáwirinde ayırım onılardı túsiniwge qıynaladı. Sonıqtan, kınofilmde bunnan keyin kórse, oqıwshı oqıǵanlarman durıs túsiniń aladı hám túsiniǵın ulıwmalastıradı.

Baslawısh klass balaları menen «Kitapqumarlar» dógeregin shólkemlestiriwge de boladı. Bunda kitap oqıw hám ol boyınsha pikir alıwı, oqıǵan kitaplarınan alǵan tásirin bayanlaw, sóylep beriw, jazıwshı, onıń kitabı boyınsha qısqa bayanatlar islew, jámáát bolıp muzeyge bariw, tema boyınsha sayaxatlar shólkemlestiriw, kınofilmge sayaxat, muzıkanı, dramalıq shıǵarmalar tırlaw, hár qıylı inscenirovka, ádebiy montajlar tayarlaw hám t.b. islerin shólkemlestiriw kerek. Klastan us oqıw belgili tema boyınsha oqıw kitabındaǵı materiallarǵa baylanısh alıp barılsa, alǵan bilimlerin bekkemlewge yamasa ol boyınsha tolıǵıraq maǵlıwmat alıwǵa járdem beredi. Sonday-aq dógerik aǵzalarınń kúshı menen mektep baǵdarlamasınan basqa, biraq soǵan baylanısh jumslar shólkemlestire beriwge boladı. Máselen, oqıw kitabında berilgen doshıq, joldashıq haqqında yamasa miynet, ádebiy-ikramlılıq haqqındaǵı temǵa baylanısh ótkerilse, klastan us oqıwda da usınday temalarǵa baylanısh jumı alıp barıladı. Klastan us oqıwdań háptesine bir ret juwmaǵı shıǵarılıp turıladı. N.S.Rojdenstvenskiy menen B.A.Kustarevalar sabaqtı minaday úlgide shólkemlestiriwdi usınadı:

1. Oqıwshılardıń órken háptede oqıǵanların tekseriw;
2. Oqıǵanın talqılaw;
3. Kelesi háptede oqıytuǵın temaların belgilep berip jiberiw.

Sabaqtıń birinshi bóliminde ótilgen háptede qanday tapsırma berilgenligi, onı oqıwshılardıń oqıǵanı yamasa oqımaǵanı tekserilgen. Oqıǵan balalardıń sózin tırlap ótiriw menen birge, kelesidegi tapsırılǵan kitaptı oqıy juriw haqqında eskertiledi.

Klastan us oqıw sabasınıń ekinshi bóliminde, oqıǵan shıǵarmalarına analiz etiledi. Bunda balanın shıǵarmasını

ozındaǵı túsiniǵi qanday, negizgi manisine túsine aldı ma? shıǵarmadaǵı negizgi pikirler neni bildiredi? Qaharmanlardıń eńinisi qanday, personajlar boyınsha qanday oy juwmaǵına keldi. Yaw yá minaw qaharmanǵa qalay qaraydı, qaharmanlardı ne sebep jaqsı yamasa ne sebep jaman dep bahalaydı, shıǵarmasını eýesi tárepı qalay unaydı yamasa unamaydı, shıǵarması óıw dáwirinde bashı másele ekinshi dárejeli máseleni bir-birinen qıratı ala ma? Ayırım kerekli jerlerin qaharmanlardıń unamli sıpatların onıń pikirleri ózlestire aldı ma? Ne sebep unamli dep túsinedi, onı dálilley ala ma, ne sebep unamsız dep qaraydı?

Bala oqıǵanı boyınsha túsiniǵın ózinshe ayıp berse ózin erkin sezedi hám úyrenedi. Múmkın, ayırım pikirlerdi eki túrli túsiniwge shıǵar. Eger bunday bolǵan jaǵdayda bala ushın da oqıwshı ushın da pikir alıw obyektı boladı.

Maylı, balalar qoldan kelgenshe bir-biri menen pikir talastırıp kirsın, onnan balalar qátelesip keredi dep oqıwshı qorqawı kerek. Eger olar belgili bir qátelikke joı qoysa múmkınshılıǵı bolǵanırsha onı balalardıń sezetuǵın bolıwı tiyis.

Eger balalar shıǵarmadan tiyisli juwmaq shıǵara almasa, oqıwshı onı ózi juwmaq shıǵarıwǵa qalay sorawlar taslap, gırmılesiw uslı menen juwmaq shıǵarıw kerek. Sonda ǵana balalardıń oy-órisi rawajlanıp, bir-biri menen pikir alıwı jolların úyrenip baradı. Bala qátelesse de oǵan «Seniki durıs emes, sen talastı» dep ayıw durıs emes. Onday jaǵdayda keleshekte bala óz pikirin erkin ayıwǵa tartınshaq bolıp qaladı. Bala sóylemeıtuǵın boladı. Sonıqtan, qáte pikir kórsetken balanın da pikiriniń ishinen óz maǵlı jerin tawıp pedagogikalıq usıl menen ǵana qatnas jasawı órın. Bala óziniń qanday orında alısqanın ózi sezetuǵınday etip ózettiń jasaw kerek. Balanın klastan us oqıǵan shıǵarmaların analiz jasaw oqıwshıǵa da, balaga da eń bir juwapkerli is bolıp sanıladı. Sonıqtan, oqıwshı qaysı shıǵarmanı qalay analizlewdi óylerge joıalastırıp qoyǵanı jaqsı. Geypara oqıwshılar shıǵarmasını mazmunınń ańsatıǵın kórip óstirtin qaraydı. Bu, «adurı» náresen boladı. Sebebi, ańsat shıǵarmı bolsa da bala balıw onı ańsatı jasaw eń juwapkerli jumı. Sonıqtan, shıǵarmasını mazmunı, ondaǵı barlıq hıdıyseler menen oqıwshı aldın ań talastırıp joıalastırıp, tiyisli sorawlar tayarlaw kerek ekenligin aldın

oylastirip qo'ygani jon. Sebebi, barcha klasta da sorawdan baslay bermesten, birinshi, ekinshi klasta o'qigani boyinsha birden sorawdan boshlaganidan go'ri shigarmam balalardn shamasina saykes qalay tusingenin, onn uraganm anqlap olsa boladi.

Al uchinshi, to'rtinshi klaslarda olarga qaraganda terehirek analiz jasaladi. Al, ayrim K.Sultanovun «Keshke darya boyinda», G.Jsemuratovanin «Madrerim sunigigish» shigarmalarin oqip kelgende, olarga terehi analiz bermey-aq olardn mazmunu menen tanisip otse de boladi.

Sabaqun uchinshi basqishina da oqitwshi juwapkershilik penen qaraw gerek. Sebebi, kelesi sabaqun natijeli bolip shigwi tapsirma beriwge tikkkeley baylanishi, al oqitwshi tapsirma beriwde mina narselerdi este tutiw tiyis:

a) balalardn qizigwshiligin esapqa alip beretugin tapsirma oqiw bagdarlanasinn talabina juwap bererliktey bolwın;

b) klastan us oqwdn klastaqi oqiw menen baylanishi bolwin nazerde tutiw.

Tekseriw ushin sorawlar:

Tekseriw ushin sorawlar:

1. Klastan us oqiw ushin kitap tanlawda qanday negizlerge suyenedi?
2. Klastan us oqiw sistemasinda klastan us oqiw sabaqlarinn onn ham rolin aytn.
3. Klastan us oqiw sabaqina qoyilgan talaplardi ayup berin.

VI. FONETIKA, GRAMMATIKA, SOZ JASALIW HAM ORFOGRAFIYANI OQITIW METODIKASI

Baslawish klaslarda fonetikani oqitw til boyinsha bilim beriw ham korekpe payda etiwdn tiykari bolip esaplanadi. Fonetika - tilin seslik qurilisi haqqindaqi til iliminin bir tarawı. Baslawish klaslarda bagdarlamaliq materialdn ishinde kolemlı onnd fonetikaqa baylanishi materiallar iyeleydi. I klasta 39 saat, II klasta 36 saat, III klasta 20 saat berilgen. Bugan qosimsha takirerlaw, jazba jumslarga waqt holek ajritiladi. Sonn menen birge basqa temalardi otiw dawirinde de bul maslege kop kewil bolinedi. Sonliqtan, oqitwshi waqtı davis paydalanıw arqali oqıwshılardıń sawatlı bolıwına sebepshi bolatugin bul materiallardı oqıwshılardıń hekkem iyelewine mumkinshilik tuwdırtıwı oz aldına maqset erip qoyıw tiyis.

Fonetikalıq materiallardı uyretiwde grafika, orfoepiya, orfoepiya menen tigiz baylanisqan halda alıp barıw gerek. Sonn menen birge leksikalıq, grammatikalıq materiallardı uyretiw menen de baylanistırıp barıw talap etiledi. Oqıwshılardıń mektepke birinshi kelgen kuninen baslap fonetikalıq materiallar boyinsha jumis baslanadi. Bul onn tek sawat ashıwın tiykari bolıp qalmay, keleshekte til ilimin uyreniwınin de negizlerinın biri bolıwı tiyis. Bul tuwralı belgili tilshi R.L.Avanesovun «Tildn fonetikalıq sistemasi menen tanispay turıp, ana tildi teoriyalıq jaqtan da, ameliy jaqtan da uyreniw mumkin emes», - degeni kora onnı aytilgan pikir.

Sawat ashıw dawirinde fonetikalıq materiallar menen oqıwshılar gaptı sozge, sozdi buwınga, buwıdı seske, kerisinshe seslerden buwin, buwinlardan sozler, sozlerden gapler duzip, ameliy jaqtan jumis islewdn barısında tanis boladi. Biraq, ses ham hariptin teoriyalıq tarepine toqtalmaydı. Oqıwshılar II klastn ekinshi yarımında ses ham harip boyinsha bilim ham korekpe aladı. III ham IV klaslarda bul boyinsha jumis islew dawam etedi ham aigan bilimleri terehlestirip barladı.

Baslawish klaslarda da fonetikalıq materiallardı uyreniw ush aspekte boyinsha alıp barıwı tiyis. Birinshiden, fiziologiyalıq jaqtan - ses tiyisli soylew agzalarinn qatnasinn (xizmetinn)

na'iyjesinde payda bolatugin qospati qubilis. sonlaqtan jas balalardin ses jasawga qatnasatugin (xizmet etetugin) agzalardi tarbiyalawda ayretilip bariw menen. ekinshiden. akustikalq jaqtan — ses esitiw agzalardin qabil etiw arqali iske asatugin fizikalq qubilis ekenligin eske alip. har waqt oqiwshilardin duris esitiw, esitkemini duris qabil ete aliw mumkinshiligin tawdaraw arqali. ushinshiden. funktsionalq jaqtan — ses soylewdin manilik tarepine qatnasin eske ala otirip. nar bir sestin ozine tan bolgan ozgesheliklerin nazerde tutip uyretiwde este tutiw gerek. Bular har qaysisi oz aldina bolip qaralmay. al bir jumustin barisinda baylanishi turde ameliy jaqtan uyretilip oqitiladi.

Ses ham harip. Bul tema birinshi klasstan oqiw bagdarlamasinda jetekshi orinda iyeleydi. Ses ham harip temasi tek birinshi klassqa gana tiyisli emes. baslawish klasstin harliq bagdarlamaliq materialnıń ishine kirgizilgen nam sonın menen birge ulıwma bilim beretugin mekteplerde de tereñletip uyreniledi. Birinshi klasta bul temanın tiykari salınatugin bolganlıqtan. tiykarǵı bilim alıw. kónlikpenin qalıptesiwi. al keyingi klaslarda tereñletiw menen bekkemlew isleri júrgiziledi harı usıǵan qaray otirip. oqıwdań maqseti belgilenip alınıw tiyis.

Tema boyınsha tiykarǵı islenetugin jumislar - sózlerdi duris. anıq ayıw. sózlerdi buwıǵa bóliw. ondaǵı qatnasqan seslerdi ayıra alıw. jaza bilıw usıǵan kónlikpeler boyınsha jumis islewden ibarat.

Balalarǵa sózlerdi analiz. sintez. salıstırıw usılları boyınsha jumis elip barıladı. Misalı. sózdi buwıǵa bóliw. buwında qansha ses bar ekenligin anıqlaw. sózdiń. buwınnıń. seslerdiń qalay aytılıwın uyreniwden baslaw prınalı. Ses penen sestı. buwın menen buwındı salıstırıp. olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın. usasıqların bildirip barıw. sóz boyınsha analitikalq. sintetikalq. salıstırıp jumis isletiw. oqıwshılardıń duris juwmaqqa keliwine jaǵdaylar tuwıradı.

Ses penen harip boyınsha har qıyl ameliy jumislar islew oların iskerligin artıradı. Belgili maqseni nazerde tutıp. har qıyl jumislarǵa balalardı shıǵarıp barıw gerek. Misal. 1. *Qala. ata. kitap. dıqter. sıǵıştı* degen sózlerde neshe buwın. har buwında

neshe ses bar? 2. *Parıa. at. mektep. ayın. isle* degen sózlerdi oqı. sózlerdegi seslerdi birimlep ayt? 3. *Koz-saz. qala-dala - paxta-tasta* degen sózlerdiń manisin ózgeritiwshi seslerdi ayı? 4. *Zam anı. kán shıǵtı. Týrek. jıqıp jır* - degen gaplerdi kóshirip jazıp. har sózdegi harıplerdi atap ót? 5. Shıǵıwda sózlerdi buwıǵa bó? 6. *da. na. pa. shaq. taq. raq.*

Kóp noqtanıń ornına tiyisli harıplerdi qeyip kóshirip jazıp. sıynalı ham basqa da shıǵıwlar islew arqalı oqıwshılardı sózler seslerden taratuginin. sestı aytıp. esitsetuginimizdi. al seslerdi harıpler arqalı jazatuginimiz túsindiriledi. Sestın jazba belgisi harip boladı. Ses penen harip sóylegen sózdi bir-birinen ayırıwqa mumkinshilik beredi. Sózdegi sestın ózgeritiw menen onıń manisi ózgerip ketedi degen juwmaqqa keliwge alıp keledi ham bul juwmaqta keyingi jumis islew barisinda bekkemlep otıradı.

Asirese. II, III, IV klaslarda da fonetika boyınsha jumis islenedi ham bul boyınsha bilimler. kónlikpeler jıldan-jılǵa bekkemlenip. tereñlesip baradı. Sonlaqtan har bir klasta fonetika boyınsha bagdarlamalıq material tiykarında jumis islegende ses nam harın baqında túsinipler boyınsha islewdi dawam etip barıw gerek. Öz aldına tema retinde óitiletugin bolgan jaǵdayda. eske túsirip. bekkemlew bagdarında jumis islew usınıs etiledi.

Dawish ham dawissız sesler. Ses penen harıptıń ayırmashılıǵın uyretiw menen seslerdiń qanday bolatuginıń dawish. dawissız boyınsha jumis islenedi. Bular da ameliy jumis salıstırıw. analiz. sintez etiw arqalı uyretiledi. Oqıwshı sózlerdi taxıǵa jazıp. onı buwıǵa. buwındı seslerge ayırıp. ótkendege isti qaytalaydı. Biraq bul jerde oqıwshı buwındaǵı sestı ashıq. anıq etip aytadı. Oqıwshılar oqıwshıların keyninen cayılawına da boladı. Yaması oqıwshılar oqıwshıların aytqannı baqlap baradı. Sol arqalı dawish ses penen dawissız sestın ayırıwındaǵı. esitiliwindegi ayırmashılıqların túsinedi. Bul dawırde dawish ses degen ne. dawissız ses degenimiz ne degen qaǵıyda úyrenilmeydi. Biraq oqıwshılar bular arasındǵı ayırmashılıq ham dawish seslerge qaysıları jatatuginıń sanalı turde túsirip. jumis isletugin dárejege jetiwi tiyis. Usınday shıǵıwlar arqalı dawish seslerdi aytqanda erkin. hesh qanday irkewse ashıramay ayılıp. usıne esitiletuginin. al dawissız

seslerdi aytqanda ayırım sóylew aǵzalarınıń irkinishke ushirap ayılatuǵını hám dawısh sesler buwın quraytuǵını, dawıssız sesler buwın quray almay, al dawısh seslerge qostıp buwın quraytuǵını uǵarıwı tıyıs.

Bunnan keyin qaysı seslerdi dawıshlar, qaysılardı dawıssızlar dep bóletuǵını kitaptan qarap, tanısıp shıǵıwına tapsırma beriledi. Bekkemlew maqsetinde shıǵıw berip, onnan dawısh, dawıssız seslerdi qaysı ekenligin, olardıń bir-birinen qanday ózgeshelekleri barlıǵın mınaday sorawlar arqalı ańıqlawǵa boladı.

- Dawısh sesler menen dawıssız seslerdi qanday ayırmashılıǵı bar?

- Dawısh seslerdi aytqanda ishten shıqqan hawa aǵımı hesh qanday irkinishke ushiramay erkin ayıladı.

- Al dawıssız seslerdi aytqanda she?

- Dawıssız sesler ayılǵanda ishten shıqqan hawa aǵımı az irkinishke ushirap ayıladı.

- Jáne qanday ayırmashılıǵı bar?

- Dawısh sesler buwın quraydı, al dawıssız sesler buwın quray almaydı.

Bunnan keyin kitaptan bir balaǵa dawısh háriplerdi, ekinshi balaǵa dawıssız háriplerdi oqıp tanıtıladı hám bekkemlew maqsetinde kitapta berilgen tekstler boyınsha jumıs islenedi. Seslik-háriplik analiz etiledi.

- Sózde neshe buwın bar? Ne ushin sen sóley dep oylaysañ? Bul sózdegi dawısh sózlerdi ayıp ber. Sózdegi dawıssız seslerdi ayıp ber.

Analizden keyin balalar tapsırmaıardı dápterine jazıp, ózleri qarap shıǵadı.

Bunnan keyingi sabaqta dawıshlardıń juwan, jıńshke túrine baylanış jumıs islenedi. Oqıtıwshı balalardıń dawısh sesler boyınsha oyrengenlerin bassırılqı ala otırıp gúrtinlesiw arqalı dawıshlardı aytıradı, sózlerdi buwınǵa bóldiredi. Bunda juwan buwın, jıńshke buwınlı sózler aralas berilip, oqıtıwshı oqıp kórsetip, oqıwshılar unıap, olar arasında qanday pańq barlıǵı boyınsha gúrtinlesedi. Oqıtıwshı tárepinen tayarlanıp kelgen keste usınılıp, ol boyınsha jumıs isleydi.

Dawısh sesler

Juwan dawıshlar	a	o	u	i		
Jıńshke dawıshlar	á	ó	ı	ú	e	ë
Birikpeli dawıshlar	ä	y	y			
	a	u				

Keste menen oqıwshılar tanıtırıladı. Ekinshi terek keste arqalı misallar kórsetiledi.

juwan buwınlı sózler

düz	dúz
tur	túr
un	ún
ush	úsh
san	sán
tol	tól

jıńshke buwınlı sózler

Oqıwshılar kóshirip jazıp, ne ushin juwan, jıńshke buwın ekenligi awralı juwmaq beriledi.

Bekkemlew dawirinde bir oqıwshıǵa juwan buwın, ekinshi oqıwshıǵa jıńshke buwınlarǵa sóz, misallar taptırıp, «kim kóp sóz tabadı» oyın shóikemlestiriwge boladı. Buni awızsha da, jazba da islewge boladı. Bul shıǵıwları buwın boyınsha emes, al juwan, jıńshke dawıshlarǵa arnalǵan dep qaraw kerek.

Dawıssız seslerdi oqıtıw is de baǵdarlamalıq material tiykarında júrgizilip, dawısh sesler menen baylanış alıp barıladı. Sózlerdi analiz etip, onı buwınǵa bólip, ondaǵı dawısh, dawıssız seslerdi saıstırıp aralı, olardıń ayırmashılıǵın kórsetiwge boladı. Misallar menen dástirlenedi. Seslik, háriplik analiz etiledi. Onnan keyin oqıwshılardıń tildegi dawıssız sesler tanıtırıladı. Oqıwshılardıń kitapta berilgen dawıssız sesler menen birme-bir

buzılıp ayılıwına alıp keletuǵının oqıwshılarga durıs kórsetip barıw kerek.

Bul dáwirde oqıwshılar ótkerme boyınsha da jumıs isleydi. Oqıwshılardıń durıs bilim, kónlikpe alıwı buwındı durıs ózlestirip alıwına haylanısh. Biraq oqıwshı barlıq buwınnıń da ótkerile bermeytuǵının túsınbeydi. Oqıwshılardı kóniktiriw ámeliy jumislardı kóp islewge haylanısh. Dáslep ótkermelenetuǵın buwınlar menen, keyin ótkeriliwge bolmaytuǵın buwınlar menen jumıs islewge boladı. Bir neshe ámeliy jumıslar islewden keyin nınaday oy juwmaǵına keltiriwge boladı. Dápterge jazǵanda bir qatarǵa sıymay qalǵan buwındı ekinshi qatarǵa ótkerip jazamız. Ótkeriw durıs bolıw ushin ápiwayı qaǵıydamı esten shıǵarmaw kerekligin eskertip, úyretiw kerek.

1. Sózler bir qatardan ekinshi qatarǵa buwın arqalı ótkeriledi.

2. Bir háripten bolǵan buwındı ekinshi qatarǵa ótkeriwge bolmaydı.

3. Sózlerdi ótkermelegende (-) belgisin qoyıp ótkeremiz - degen juwmaq penen dáslep awızsha, keyin jazba bekkemlew shınıǵıwları islenedi.

4. Oqıwshılarga úlgi ushin misallardı keste arqalı kórsetip qoyıwǵa da boladı.

Misallar:

Baslawısh klass oqıwshılar fonetikalıq materiallar boyınsha jumıs isley otırıp:

1) esitiw arqalı, jumıs barısında dawısh, dawıssız seslerdiń bir-birinen parqın, juwan, jıńışkeligin bilip, sol arqalı juwan, jıńışke buwınlardı bir-birinen ayırıp biliw, únli, únsiz dawıssızlardıń parqın ayıra biliw, olardı qollanıwıdı úyrenedi;

2) sózlerdi analiz etiw jolların (sózden buwındı, buwınnan sesni) biliw, buwındı úyreniw menen qaysı buwınǵa pát túsetuǵının, qalay ótkermelew sırların bileği;

3) sózge fonetikalıq-grafikalıq analiz islew, ses penen háriptiń arasındaǵı usashlıq, ayırmaşılıqların úyrenip aladı;

4) oqıwshılardıń durıs sóylewi, esitiwi, durıs oqıwı uqıbı ósedi, rawajlanıladı;

5) álipbentı tártıbi menen yadlap alıp, onı durıs qollana biliw kónlikpeleri kelip shıǵadı;

6) fonetikalıq materiallarga haylanısh hár qıylı jumıs barısında oqıwshılardıń ózinshelik uqıbı rawajlanadı;

7) fonetika boyınsha baǵdarlamalıq materiallardan úyrengetilerin ózleriniń ámeliy dóretiwshilik jumıslarında qollana bilwin keltirip shıǵarıw usagan kónlikpelerdi iyelewdi rázerde tutıw kerek.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Baslawısh klaslarda fonetikalıq maǵlıwmatlar menen tanıstırıw, úyretiwdiń maqseti, áhmiyeti nede?

2. Bul boyınsha balalarga neler úyretiledi?

3. Dawısh sesler, dawıssız seslerdi úyretiw jumısları neden ibarat?

4. Sabaq jobaların dúzip úyreniw

Grammatika hám orfografiyanı oqıwıwıń metodları menen usılları

Metod grektiń «metodos» degen sózinen alınıp, «qandaı bolmasın ulǵa qoyılǵan belgili bir maqsetke erisiw jolı «teoriya», «taliymat» degen mánilerdi bildiredi. Asırese, oqıwda sabaqıń aldına qoyılǵan maqsetin ornılawdın bar stı, qollanıwıńın jollar dep túsiniw kerek.

Oqıw usılları - oqıw metodıńın ajralmas bir bóle. Oqıwda onıń maqsetin ornılawǵa haylanısh tanıǵan metod nájıyetilikke erisiwge qelaylap qollanıw jolları. Oqıw menen oqıwda qollanılatuǵın usıl birdey bolǵan menen nájıyesi hám iske asıwında bir qansha ózgeshelikke iye.

Oqıwıwıńın metodi mektepte oqıwılatuǵın pánlerdiń barlıǵın tiyisli. Bul pedagogikanıń didaktika bóliminde ulıwma qaratılada, jeke pánıdi oqıwda qollanılatuǵın metodlar ayırıp qat oqıwıwıńın ózgeshe iğine sáıkes, soǵan qalaylastırıp dóretdi. Ol sol mänge tın boladı. Bunda tek pánıwıń ózgesheligi esapqa

qoymay, al baslawish klasiarda ana tilin oqitwda qollanlatuğun metodlar menen ulıwma bilim heretıuğın mektepte oqıtıw metodları arasında da özgeshelik boladı. Ana tili boyınsha beriletuğın bilim, kónlikpe hám oqıwshılardıń tájiriýbesi, jası názerde tutılıp, qollanlatuğın metodlar ortasında da özgeshelik boladı. Sonıń menen birge ilimpazlardıń buǵan kóz-qarasları hár qıylı. Mäselen, V.A.Kustareva hám basqalar tárepinen «Rus tilin oqıtıwdıń metodıkası» degen miynetke: 1) Oqıtıwshınıń sóylewi (túsindiriw), 2. Oqıtıwshınıń oqıwshılar menen gúrrin, 3. Oqıwshılardıń óz betinshe islewı dep úshke bólip qarasa, B.P.Lisipovtıń redaktorlawında shıqqan «Didaktika tiýkarları» degen miynetke sóylew (túsindiriw metodu) boyan etiw, túsindiriw, gúrrin, kitap penen islesiw, Kórsetpeli metod (qadaǵalaw, demonstracya), ámelıy metod (hár qıylı shıǵıwlar, sızılmalrı).

Oqıtıwshınıń aldınǵı tájiriýbelerge, ilim jetiskenliklerine sıykes jumıs alıp barıwı, dóretiwshilik izleniwı dáwir talabı bolıp otır. Mekteptiń maqseti hár tárepieme rawajlangan jaslardı oqıtıp tárbiyalap shıǵıwdan ibarat. Oqıtıwshı metod tańlawda, onı qollanıwda aldınǵı maqset penen wazıypatıardı názerde tuta otırıp, tańlawı gerek.

Házirgi dáwirde baslawish klasiarda ana tilin oqıtıwda qollanılıp kiyatırǵan hám qollanıwǵa tiýisli metodlar tómendegiler: oqıtıwshınıń sóylep túsindiriwı, gúrrin, óz betinshe islew, sabaqlıq penen islesiw, kórsetpeli metodlar menen birge oqıtıw menen oqıwdıń barısında oqıwshılardıń logikalıq iskerligin iske qosıwshı-analitikalıq, sintetikalıq, induktiv, deduktivlik metodlar.

Baslawish klasiarda fonetika, grammatika hám orfografiyanı oqıtqanda usı jaǵdaylardı eske ala otırıp metod qollanıw gerek.

Oqıtıwshınıń túsindiriwı. Oqıtıwshınıń sóylew, túsindiriw metodu eń bir jedelli metodlardan bolıp, al sabaqtıń bariq basqışında qollanııp otırıladı. Baslawish klass oqıwshılarınıń tájiriýbesi menen biliminiń jetkiliksiz bolıwına baylanışlı oqıtıwshı olarǵa jeterti etip túsindirip barıwına rawa keledi.

Túsindiriw metodu sabaqtıń maqsetine baylanışlı hár qıylı tárde qollanıwı múnkir. Mäselen, xabarlaw, oqıtıwshı belgili

bir túsiniń boyınsha xabarlaydı. Mäselen: «Menshikli atlıqlar baradı erinde bas hárıp penen jazıladı», «Gıap ishinde birgelikli aǵzalarlı arasına útir qoyıladı», «Soraw gıaptıń keynine soraw belgisi qoyıladı» hám t.b.

Belgili bir túsiniń boyınsha xabar beriw, bariq waqıtta tiýisli misallar keltirilip, qollanıw joları kórsetiledi hám oqıwshıǵa qolaylı jaǵday jasaydı. Xabarlaw dogmatikalıq özlestiriwdi keltirip shıǵaradı. Sonlıqtan grammatikalıq túsinińlerdi oqıwshıń óy jurtıwı arqalı qabıl etiwine jaǵday jasaw gerek. Oqıtıwshınıń túsindiriwı ayrıqsha orın tutadı. Oqıtıwshı tildi anañız etiw, qajıydam ózi tárepinen shıǵarıw, qollanıw jolların kórsetiw, dalılew, bulardıń bariń kórsetpeliń, misallar arqalı analizlew, simzlew, jańa túsinińlerge qarap alıp barıw jolı menen isrenimli tárde túsindiridi. Bul oqıwshılarga qısqa hám qolaylı deǵ tabılǵan jol arqalı bilim tiýkarlarına jetkeriw degen sóz. Bul metodın qolaylıtıǵı sonda bilim menen kónlikpe kórsetpeliń penen tiǵız baylanışta alıp barıladı.

Oqıwshı oqıtıwshınıń túsindiriwın unılaydı, qadaǵalaydı, koredi, kórsetken ulǵileri boyınsha pikir jurgizedi, dalılew jolların koredi. Bul oqıtıwshınıń belgili bir túsinińke sanalı tárde keliwine alıp koredi Oqıtıwshınıń materialı sóylep túsindiriwı 5-7 minutın aspawı tiýis, sebebi baslawish klassın oqıwshılar absiret grammatikalıq túsinińlerdi uzaq unılay almaydı. Sonlıqtan, oqıwshılarga túsindiriwdi uzaqqa sozбай oqıwshılardıń oylawına, islewine qolaylı etip túsindire biliw, olardıń isshetligin keltirip shıǵarıwǵa jaǵday jasap beriw – túsindiriw metodınıń baslı shárti.

Túsindiriw metodınıń kórsetpe beriw jolı. Bul oqıwshıń ámelis ixtar oqıp óyreniw isshetligi menen baylanışlı. Oqıwshılar oqıtıwshınıń túsindiriw, kórsetiw, ulǵisine tiýkarlaıp ózinshe jumıs islewge ótedi. Oqıwshı sulıw jazıw, orfografiya, punktıqayıw, ti, ósıw kónlikpelerin alaw, kesteler duziw, sızılmalr sıziw, shıǵıwlar orınlaw, dóretiwshilik isler islew hám t. b. jumıslar oqıtıwshınıń túsindiriwınen keyin kórsetpe beriw arqalı menen tiǵız baylanışlı. Sonlıqtan oqıtıwshı túsindiriw barısında, yamasa emman keyin jaqırdadı kórsetilgen jumıslar arqalı

här birin qalay islew gerek, qaysısın qaysı temäğa baylanışlı islew keraklıgı haqqında tiyisli körserpe beredi.

Gürriñ. Gürriñ metodi - baslawış klaslarda ana tiliniñ fonetikasi, grammatikasi, orfografiyasın oqıtqanda köbirek qollanılutıgın metodlardıñ biri. Gürriñ metodi oqıtıwshı menen oqıwshınıñ yamasa eki täreptiñ qatnasında iske asadı. Oqıtıwshı soraw beredi, ul oqıwshı bilgeni boyınsha qadağalaw, sabaqlıq arqalı, kespe qağazlar, kesteler, taxtada islew, oylanıw, pikir jüritiw natiyjesine süylene otırıp juwap beredi. Gürriñ öz-ara erkin pikir alıw, ashıqtan ashıq sóylesiw tiykarında iske asadı. Gürriñ metodi sabaqtıñ harlıq basqışında: üyge berilgen tapsırmanı tekseriwde, taza materialdı nusindiriwde, ótilgen materiallardı hekkemlew barısında iske asadı. Ásirese, tákirarlaw sabağında köbirek qollanıladı. Gürriñ metodın qollanıw ushın oqıwshı ótiletuğın materialdıñ mazmunı menen tanıw bolıwı tiyis.

Oqıwshıdan bir sóz shaqabınıñ ekinshi sóz shaqabınan ayırmaşılıq belgilerin körserip, dáliylep, bir-birinen ayırılutıgın mánilik, grammatikalıq belgilerin körsetip beretuğın sorawlar beriw hám juwap talap etiw jaqsı natiyje beredi. Máselen, «Athıq basqa sóz shaqaplarınan qanday belgileri menen ayırılıp turadı?», «Gáp ishinen kelbetlikti qanday belgilerine süyenip tabasañ?», «Alfiks penen jalğawdıñ bir-birine usashıq, ózgeshelek jaqların ayıp ber» hám t.b.

Soraw beriwde oqıtıwshı här waqtı oqıwshılardıñ oylanıw, izleniwshiligin keltirip shıǵaratuğın täreptine köbirek itibar beriw gerek. Máselen, «Ruslan, sen bul tuwralı ne dep oylaysañ?», «Sapargúl, bul boyınsha seniñ pikirñ qanday?», hám t.b. Oqıtıwshı analitika-sintetikalıq jol menen gáp haqqında qısqaşa tákirarlaw (kirisiw, gürriñ) jasagannan keyin «Jaz» degen súwretti taxtaǵa ildirip, bir neshe soraw dúzedi. Oqıwshılardıñ kúshi menen bul sorawlarǵa juwap tayarlaydı.

- Azat, birinshi gápti oqı.

Máselen, - bul gáptegi sózler qalay baylanışqan?

-Gáptegi sózler bir-biri menen mánisi hám basqa här qıylı jollar menen baylanışqan.

- Bunı qalay bilıwge boladı?

- Bunı sorawlar qeyw arqalı bilıwge boladı.

Usınday izbe-izlik hám maqsetke baylanışlı oqıtıwshı sabaqqa jawmaq jasaydı. Gáptiñ ne ekenligi, onıñ qanday grammatikalıq belgilerine qarap bilıwdı, sózler bir-biri menen qalay baylanışıp turatıgınıñ, boyınsha induktivlik jawmaq beredi. Bul oqıwshılardıñ da natiyjeli bir oy juwmaǵına keliwine jaǵday jasaydı. Keyin ámelij jumıslar menen oy juwmaǵı bekkemlenedi. Sonıñ menen qatar oqıwshılar menen ótkeriletuğın gürriñniñ tárbiyale jaǵı esten shıǵıwı tiyis. Hár bir ótkeriletuğın gürriñlesiw belgili bir maqsetke baylanışlı bolıp, ondaǵı tárbiyalıq haǵdar da saǵın baylanışlı bolıwı shárt. Bunday sorawlar qoyıw balalardıñ jas waqtınan baslap belgili bir jaǵdayǵa, óziniñ pikirini bildirip ayreniwge, oylanıp sóylewge úyretedi. Sonıñ menen birge klasta oqıwshıǵa oqıtıwshınıñ soraw beriwı, oqıwshınıñ oqıwshıǵa soraw beriwı usaqın jumıslardı ornılawǵa boladı. Ásirese, názirgi oqıtıw barısında interaktiv usıllardıñ engiziliwı, bul jaǵdaydıñ jáne de natiyjeli bolıwına jol ashtı. Solay etip, gürriñ metodi belsendi metodlardıñ biri bolǵanı menen, onı dus kelgen jerde qollana beriwge bolmaydı. Bul metod - eki täreptiñ qatnası menen iske asatuğın bolǵanlıqtan qoyılutıgın sorawǵa talap kúshli boladı.

1. Oqıwshıǵa beriletuğın soraw mánisi jaǵınan túsinsik, anıñ mazmunı, qurılıs jaǵınan durıs dúzilgen bolıwı.

2. Soraw eki túrli mánige iye bolmay, oqıwshınıñ túsiniwı jeterli bolıwı.

3. Hár bir soraw oqıwshınıñ oylanıwshılıq, pikir jüritiwshilik iskerligine saykesleniwı.

4. Beriletuğın soraw oqıwshınıñ dóreitiwshilik iskerligin keltirip shıǵaratuğın bolıwı.

5. Soraw oqıwshınıñ jas ózgeshelegine, tájiriyesine, sabaqlıq maqsetine qaray dúzilip, sorawdıñ awır, jenilligi balalardıñ kúshine saykes kelip awır menen jenil soraw almasıp otırıwı.

6. Dúzilgen sorawlar bir-biri menen logikalıq jaqtan baylanışlı bolıwı shárt.

Óz betinshe jumslar (shıńǵıw jumsları). Baslawış klaslarda fonetika, grammatika menen orfografiyadan bilim beriwge nusindiriw hám gürriñ metodi besh orındı iyeleydi. Bul metod qollanılwadı barısında ul faktler menen tanastırılıp, nus.

menen bekkemlep barıladı. Bunda oqıwshılar kóriw, qadaǵalaw, óz bilgenin birinshi qollarıp kóriw menen ǵana sheklenedi. Endi usıları bekkemlep, hám ózinshe qollarıw jolına baǵdarlaytuǵın metedın biri – *shınıǵıwlar islew* bolıp esaplanadı. Bul usıldı baslawish klaslarda dıńs shólkemlestirgen jaǵdayda jaqsı nátiyje beredi. Oqıwshı shınıǵıw islew dáwirinde tildin hár qıylı faktleri menen tanısadı, juwmaqqa keledi, ózi alǵan bilimin qollarıp kóredi. Bul ushın shınıǵıwdıń amıday izhe-izlik penen júrgiziwge boladı.

1. Til faktleri boyınsha úyrengenlerin tákirarlaw hám tekseriw;
2. Ótilgen taza remanı ózlestiriw;
3. Oqıwshılardıń óz betinshe islewın shólkemlestiriw;
4. Alǵan bilimine súyene otırıp, onı ámeliy jaqtan qollarıp kóriw;
5. Orınlangan jumıstı tekseriw hám t.b.

Baslawish klaslarda fonetika, grammatika, orfografiyanı úyreniw ámeliy sıpatta bolıwı hám mektep talabına ılayıq oqıwshı turmıs penen, ámeliy isler menen baylanısh bolıwı názerde tutılǵan. Grammatikalıq qaǵıydaǵa sáykes jumıs isley alıw, sulıw jazıw, orfografiyalıq qaǵıydalardı orında qollana bılıw, irkilis belgileri boyınsha islew, tilin ósiriw boyınsha jumıslar qaǵıydalardı sáykes hár qıylı sızilma, kesteler sıziw, sabaqlıq penen dıńs islesin harıw, sorawlarǵa juwap beriw, súwretler boyınsha jumıs islew, hár qıylı dóretilishilik jumıslar orınlaw hám t.b. menen shuǵıllanıwı shárt. Balalardıń isin shólkemlestiriw sheberligi qanshama talapqa ılayıq bolsa, jumıstıń nátiyesi de sonshama jaqsı boladı. Isti basqarıwdıń barısında oqıwshılar sabaqlıqtaǵı berilgen tapsırmalardı qaǵıydaǵa sáykes orınladı. Bul jerde oqıwshınnıń qosımsha kórsetpe beriw talap eriledi. Oqıwshınnıń iskerligi kópshilik jaǵdayda oqıwshınnıń iskerligi menen tıǵız baylanısta boladı. Tapsırma beriwden aldın onıń maqseti menen islew jolları oqıwshıǵa túsiniqli bolǵanda ǵana nátiyjelilikke erisiledi. Oqıwshı tapsırmadı orınlaw jolın bilmey qalsa, onıń qızıǵıwshılıǵı kemeyedi, bul iskerliginń de kemeyiwine alıp keledi. Óz betinshe shınıǵıwdı orınlaw barısında waqıtqa kóbirek itibar beriw shárt.

shınıǵıw, jas balalardıń kónlikpesinń barmawı olardı tez shınshıladı.

Usıllar	Formalar	Qurallıar
Ráwiyat	Ameliy shınıǵıw	Diaproektor
Túsindiriw	Laboratoriya	Grafoproektor
Jollama beriw	shınıǵıwı	Doska-bloknot
Kórsetiw	Óz betinshe jumıs	Doska – stand
Vidıousıl		Flipchart
		Vıdeo filmler
		Jazıw taxtası hám basqalar.
Kıtap penen islew	Kúndizgi	Model mulyajlar
Laboratoriya usılı	Aralıq	Grafik
Shınıǵıw		diagrammalıar
Ámeliy jumıs usılı		Úlgiler
Vazıyatalar usılı		Sızılma sxema
		t.b.b.
Sáwret	Xalıqaralıq	Jumıs betleri
Aytıs	Awqamlıq	Eslerpe
Aqılly hájim	Toparlada islew	Qadaǵalaw
Talimiy oyın	Jalgız tartıpte	betleri.
óinberdi		Oqıw tapsırması
Inseri		Tekstler t.b.b.
Oqıw programmasınń usılı		
Keys-oqıw		

Fonetika, grammatika hám orfografiyanı oqıw dáwirinde kórsetpelilik

Baslawish klasla fonetika, grammatika hám orfografiyadan beriletin bilimniń kópshiligi abstrakciyalıq sıpatta bolǵanlıqtan, oqıwshılardıń bilim alıwana, oǵan kóniǵiwine jaǵday jasap beriw

- oqituvshining tikkeley vaziyati. Oqituvshilarga jaratilatuğın qolay jagdaydın biri - sabaqtı kórsetpeliik penen oqıtıw jolı. «Kórsetpeli oqıtıw qıyahı túsiniikke emes, al ayqın beynelerge, baladıń qabıl etken nárseleriniń tiykarına qurılğan oqıtıw» - dep kórsetedi K.D.Ushinskiy.

Sabaqtı kórsetpeliik penen oqıtıw olardıń tiı faktlerin jeńil qabıl etiw, tilin rawajlandırıw, dóretilshilik jumslar islew, estetikalıq zawiqlanıwına múmkinshilik tuwdıradı. Oqituvshılardıń bilim alıwǵa qatnasatuğın múshe aǵzalarınan barlıǵına tásir jasaw arqalı ǵana nátiyjeliilikke erisiwge boladı. Máselen, klasta buwindı túsindiriw en qospalı sabaqlardıń biri. Sebebi, oqituvshılarda dawıslı hárip (ses) buwın dúziwde tiykar boladı. Sózde neshe dawıslı ses bolsa, sonsha buwın boladı dep úyretiledi. Bul ulıwına qaǵıyda. Al bunnan basqa oqituvshıǵa sózdıń qaysı jerinen ayırǵanda (Bal - al - ar ma? Ba - la - lar ma?) durıs bolatuğın tuwralı kórsetpe bere almaystı. Bul jerdegi jumıs tek sózlerdi (birneshe sózdi) buwınǵa bólip ǵana kórsetiw.

Usınır menen shıǵıw erinlawǵa ótiledi. Oqituvshılardıń kópshiligi bul mıwralı gúmiłi túsiniikke iye boladı hám shamalap ǵara ushar buwında bir dawıslı ses boladı dep oylaw menen isleydi. al dawıssız sestı qaysı jagına qosıwdı bilmeydi. Sonı saldarınan oqituvshılar dawıssız sestı dawıslı sestıń qasına orınlı, orınsız qosa saladı. Solay etip, qatelikke jol qoyadı) bóledi de junus isleydi. Belgili bir unıq súyenetuğın tiykar bolmawı, olardıń qıynalıwına alıp keledi. Oqituvshı úyde plakatta islep kelgen buwın sızılmasın kórsetiwı múmkin. Bul bir neshe sóz boyınsha ǵara usınasatuğın jagday bolǵanlıqtan, ulıwma sózge tiykarǵı kórsetpe bolı almay qaladı. Oqituvshı plakattaǵı buwınǵa bólingen sózdi ǵana kóshirip jazadı hám sol sózlerdi úyrenedi. Sonlıqtan oqituvshıń seziw, kóriw, esitiw aǵzaların qatnastıratuğın jagday jasaw kerek. Kóp jılıq tájiriýhede temanı oqituvshıǵa túsindiriwde minaday usıl qollanıadı.

Oqituvshıń túsindiriwı. Oqituvshı buwın haqqında túsniik beredi. Túsniğin misallar menen dátilleydi. Plakatqa jazıp kelgen misalları kórsetedi. Oqituvshıǵa oqituvshıń túsindirgeni anıq hám túsiniikli boladı. Biraq qollanıw jolı ele túsiniksiz. Sonlıqtan, oqituvshı tiykarǵı kórsetpe beriwı tiyis.

Sonday-aq, oqituvshıń úlgi retinde sóylewi de, taxtaga jazıp kórsetiwı de (máselen, oqituvshı jalǵawdıń astın sızıp kórsetedi, kalligrafıyalıq jaqtan háriplerdi jazıp kórsetedi hám t.b.) sabaqtıń kórgizbeliǵiwe jatadı. Házirgi dáwirde mekteplerde qollanısh jürgen kórsetpeli qurallar:

1. Grafikalıq kórsetpeli qurallar-kesteler, sızılmalur, diagrammalar;
2. Kórseten kórsetpeli qurallar-foto súwretler, hár qıylı súwretler;
3. Simvolikalıq kórsetpeli qurallar-tariyxıy yamasa geografiyalıq karta, súwretler, hár qıylı shártli sızılmalur;
4. Naturalıq hám kólemli áshaplar, ayırım zatlardıń ózlerin kórsetiw. Malyajlar, geometriyalıq sızılmalur;
5. Hár qıylı texnikalıq qurallar - kompyuter, epidoskop, kino, televizor, radio, magnitofon.

Ayırım kórsetpeli qurallardan paydalanıw jolları. Atap ótilgen kórsetpeli qurallar ulıwma bilim beretuğın mektepte

fonetika, grammatika h m orfografiyani oqitw prosesinde qollanw usus etilgen. Usun ishindegi k pshilik qurallardi sabaqtun maqsetine baylanisli qollana beriwge boladi. H zirgi baslawish mektepte aktiv qollanilip j rgen k rsetpeli qurallardin ayirilarina toqtap, on metodikalik jactan qalay qollanw kerek exenligine toqtap  tewiz.

Tablicalar. Tablicalar oqiwshilardin diqqatun  zine tartip, til faktlerin t siniwge j rdem etedi. Eger tablica kompyuterde isengen bolsa, t sindir t gin materialdin tiykarin  z ishine alatu nday bolw; oqiwshilardin h r t cepleme diqqatin (mazmun j ɡman, k rkemliliɡi j ɡman)  zine diqqat awdaratu nday bolw; sh rt.

Tablica tema  tiw h m t sindir w barisinda qollanla beriledi. M selen, fonetikal q, leksikal q, grammatikal q t siniklerdi jetkeriwde bekkemlew jumisin islew din barisinda, takirarlaw sabaginda, oqiwshilardin jumislarin tekseriwde qollanulip, oqitwshinin t sindir wi menen oqiwshinin qabil etiwine jol-joba berip otiradi.

Tablicalar  islegen jagdayda materialdi este saqlap d ziw kerek:

1. Tablica berilet gin material k p bolmaw; oqiwshilardin t siriwne qolayli bolw;

2. Sabaql qta i qagayda h m shingiw ya k rsetpelerdi k shirip  ana qoymaw, al qabil etiwge  piwaw; aniq bolwin eske alw;

3.  aptn  yreniwge tiyisi elementleri (s z, morfema, bowin, h rip) k zge t serliktey bolip basqalariman ayirliq tur nday etip islew;

4. Orfografiyal q t sinikler berilejac bolsa, mashqalali sorawlar a baylanisli bolw; h m sol t sinikti  zlestirip algansha oqiwshilardin k rip turwma m mkinsilik jasaw;

5. Oqiwshilardin h mmesinin k riwne ilayiq bolsin.

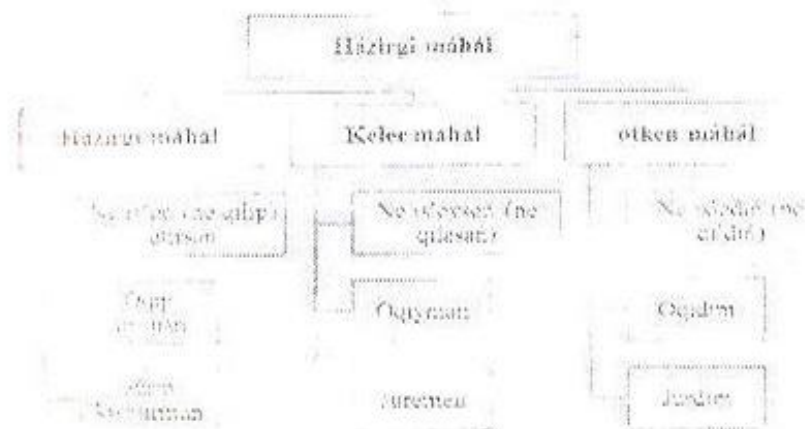
D zilet gin keste ilglieri:

S z quramun oqitwda m mday kesteden paydalanw ga boladi:

S z jasawshilar h m jalɡawlar

S�z	T�bir	Qosimta	jalɡawlar			
			Kóplik	Tartim	Seplik	betlik
balıqlar	balıq	shı	lar	ımlı	dın	-
Oqıwshıl	oqı	w	-	-	dın	-
Al	al	a	-	-	-	di
K�rme� men	k�r	me�	-	-	-	men

Feyildin mah lleri

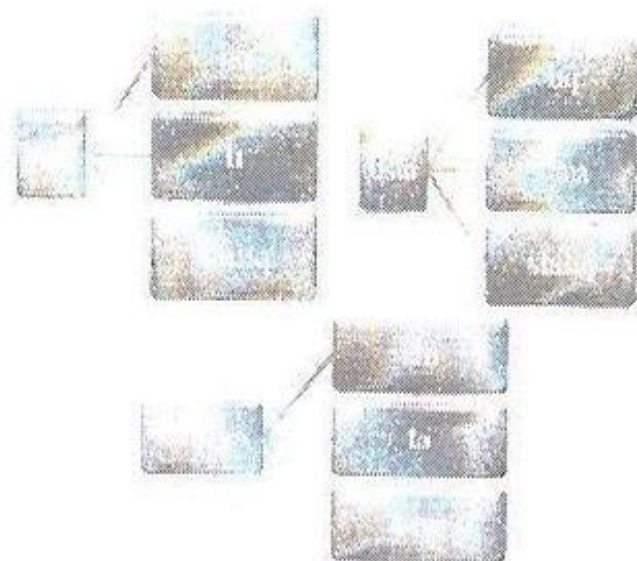

Dawissiz seslerdi b lip k rsetiw

�nle dawissizlar	b	v	p	�	d	f	z	h	y	l	m	n	r	u
�nsiz dawissizlar	d	f	k	q	t	sh	s	x	-	-	-	-	-	-
													c	ch

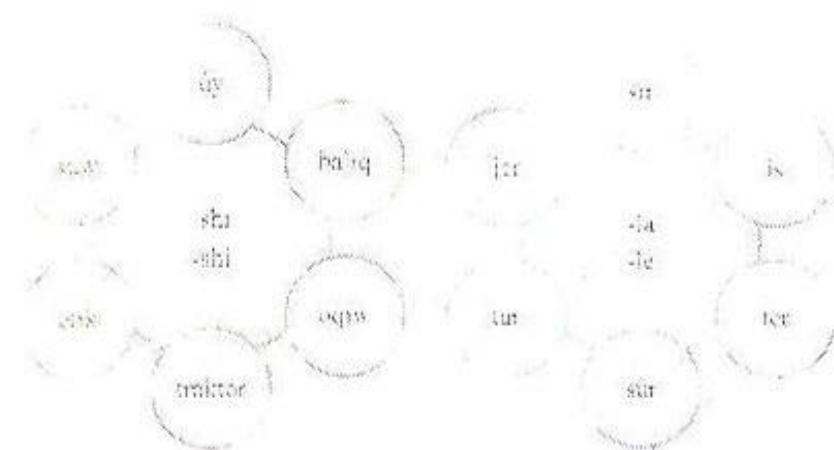
Kesteler. Kestelendi k pshilik jagdayda qosimtal r, feyil formalar, seplik jalɡawların otken  paydal w m mk n. S z

quramın, gáptegi sózlerdiń baylanısın úyrengende sxemalar arqalı oqıwshılardıń tez ózlestirip alıwına múmkinshilik jasaladı. Máselen, II klassta túbir hám qosımталardı túsindirgende mınaday kesteden paydalanıwǵa boladı:

Basqa qosımталardı da usılay qosa beriwge boladı. Bui mısalda atıq sózlerge hár qıylı qosımталardıń qosılıwı kórsetilgen. Olardı bir-biri menen salıstırıp kórsetiw arqalı, birinshiden, ana tilinde hár túrlı qosımталardıń bar ekenligi, ekinshiden, sózlerge qosılátuǵın qosımталardıń bir neshe túri bolatúǵınlıǵı, úshinshiden, atıq sózlerge hár qıylı qosımталardıń qosılıwınıń nátiyjesinde, atıqlardıń basqa sóz shaqabına ózgeretuǵın haqqında túsiniń beriledi.

Al ayırım qosımталardıń bir neshe sózge de jalǵana alatuǵın kórsetetuǵın kesteni kórsetpekshi bolsaq:

Oqıwshılar usınday kesteler arqalı sózlerdiń keynine jalǵanatúǵın, qosımталardıń sıına sanalı túrde túsinedi. Oqıwshılardıń ózlerine de keste hám sxemalar isletip, olardıń sóz jasawshılıq uqıwın ósiriwge múmkinshilik jasaymız.

Oqıwshılar usın gáptegi sózlerdiń bir-biri menen baylanısın úyretiw eń bir qıyın temalardıń biri. Sabaqshıta «Gápte sózler biri-biri menen baylanıadı. Olardıń bir-biri menen baylanısın serawlar qoyıw arqalı bilemiz. Mısalı: Balalar jazda lagerde dem aladı.

- Balalar qayda dem aladı? - Lagerde.

- Balalar qashan dem aladı? - Jazda. - dep berilgen. Usı túsiniń oqıwshılardıń sóylewi arqalı túsindirilmese oqıwshılar qaǵırdanı qayta aytıp here atadı. Biraq onıń mazmunına sanalı túsine almaydı. Sonıqtan, oqıwshı kesteni qollanıw arqalı analitikalıq, sintetikalıq usıl menen túsindirise oqıwshılar sanalı oy juwmaǵına tez kele atadı. Mine, usı boyınsha keste dúzip kóreyik:

1. Analitikalıq jol menen túsindiriwge tiyisli keste.

Bizim iyge qádirli qonaqlar keldi.

2. Usı misal sintetikalıq jol menen de kórsetiwge boladı.

Bizim uyge qadiriñ qonaqlar keldi

Bul eki kestedede de gäptegi sözlerdiñ bir-birine baylanıw jolları körsetilgen. Kestelerde söz baylanısın körsetiw eki türde berilgen. Birinshisinde, sorawlar ham sıyıqlar järdeminde gäptegi sözlerdiñ öz-ara baylanısın jubi menen bir pütünlikte körsetilgen, biraq sözler gäp ishindegi orın tartıbın saqlamağan halda berilgen. Ekinshisinde, gäp hám ondağı qatnasqan aǵzalar orın-ornunda berilip, sözlerdiñ biri-biri menen baylanısı sıyıqlar järdeminde körsetilgen. Bunda sorawlar berilmegen. Sorawlar oqıwshı menen oqıwshılardıñ järdeminde düziledi.

Oqıwshı bunday kesteden temanın maqsetine sáýkes nátiyjeli paydalana beriwine boladı. Kesteni til faktleriniñ kópshiliginde qollanıwǵa boladı.

Bunnan basqa dóretiwshilik isterde *hár qıylı sówretlerdi* qosımsha tapsırma beriwde, sorawlarǵa jawap beriwde, kommentariy beriwde *kespe qagazlardan* temanın ózgesheligin eske ala otırıp paydalana beriwge boladı. Kespe qagazlardıñ úlgisi bir qıylı bolǵanı menen islenetuǵın istin mazmunına baylanısh boladı. Máselen:

1-kespe qagaz

Berilgen misalardan **Kim? Ne?** degen sorawǵa jawap beretuǵın sózlerdi tawıp astın sizim. Misal:

2-kespe qagaz

Mına sózlerde qaysı harıp jazıladı, ne ushin?

Oqıwshılardı sabaqlıqtan paydalanıwǵa úyretiw

Oqıwshı oqıwshıların túsindirgenin qansha qabil ekeni menen sabaqlıqtan qosımsha eqıp, berilgen tapsırmanı soǵan qaray otırıp islemese bilim tiykarların iyeley almaydı. Sonıqtan, sabaqlıqtıñ oqıwshınıñ ómirinde tutqan órni úlken. Oqıwshı sabaqlıq boyınsha ne isley alatıǵınna qarap kóreyik:

1. Oqıwshınıñ túsindirgeni qansha qabil bilim alıwdı, óz bilimin jaqırtıwı sabaqlıq arqal, shıshıp otıradı:

2. Oqıwshı tärepinen berilgen sorawlarǵa jawap izleydi.

3. Oqıwshı tiykarında durıs oqıwdı úyreniw ushin oqıwshınıñ tapsırmasına sáýkes oqıwǵa kónligiwi:

4. Temanın maqsetine sáýkes sabaqlıqtı berilgen hár qıylı shıǵıwlarǵa erinleydi.

5. Oqıwshınıñ uyge bergeni tapsırmasın kitapqa súyene otırıp ǵana isleydi, oqıydı.

Baslawsh klass balalarına kitaptan paydalana biliw, usın uıw qadelerip dástepki kúnen baslap úyretip barıw gerek. Bunnan ushin olar menen «Kitap qalay islenedi?», «Bizniñ ómirimizde, jumıs islewde kitap qanday áhmiyetke iye?», «Bilimdi, oǵan kónlikpeni kitaptan qalay alamız?», «Oqıǵanda, shıǵıw islegende kitaptan qalay paydalanıwımız gerek?», «Kitaptıñ mazmunı arqalı, kerekli orınlardı qalay tawıp alamız?», hám un temalar boyınsha gúrritler ótkerip, olarǵa ameliy jaqtan körsetip beriw gerek.

I-IV klasslarǵa arnalǵan ana tili sabaqlıǵı baǵdarlama tipinde dárdigen menen berilgen materiallar barlıq waqıtta kúnni talabına jawap bere bermeydi. Oqıwshı ayırım shıǵıwlarǵa talapqa jawap beretuǵın materiallar menen alıstırıp otırwına boladı. Sabaqlıqtan paydalanıwda ayırım jaǵdaylarda oqıwshılardı sabaqlıqqa ne jazılǵan bolsa, sonı oqıwshılardı aytıp beredi. Bul metodikalıq jaqtan durıs emes. Oqıwshı óz qanigeligi boyınsha jeterli maǵlıwmatqa iye. Al sabaqlıq tiykarınan oqıwshılar ushin dúzilgen. Sonıqtan, oqıwshı óziniñ bilim menen tájiriybesin paydalap, hár bir temanı analiz-sintez jolı menen túsindiriw tiyis.

Máselen, atıqı túsindirgende «Zatın atan bildiretuǵın sózlerdi atlıq deyміз. Atlıqlar kim? Ne? degen sorawlarǵa jawap beredi» dep túsindiriw durıs emes. Bul dogmalıq bildiriw oqıwshılardıñ siması rawajındırıwǵa jaǵday jasay almaydı. Sonıqtan, birinshı ret oqıwshılar menen zat degen ne? Qanday zatlar boladı? - degen sorawlar menen klassifikaciya jasaw, onnan keyin bulardıñ atar menen tanıstırıw, ne ushin kim? sorawın, ne ushin ne? sorawın qoyatıǵınımız tawırılı gúrritlesip, atlıq tawırılı jasımaq beris. Oqıwshılar kóp ǵana túsiniwge iye boladı.

Onnan keyin atliqtin basqa söz shaqaplarınan qanday belgisi menen ayrılıp turatuginin bildiriw gerek. Usılay etip analiz-sintez usılın qollanıw arqalı ǵana oqıwshılardıń oyın belsene iske qosıwǵa boladı.

Fonetika, grammatika hám orfografiyanı oqıtw barısında salıstırıw usılın qollanıw jolları

Fonetikalıq, grammatikalıq, orfografiyalıq materiallardıń qıyınlıǵın, oǵan baslawsh klass balalarınń tez ózlestirip alıwına tájiriybesiniń azlıǵın esapqa ala otırıp, oqıwshılardıń túsiniwine qolaylı dep tabılǵan metod penen usıllardı sabaqtıń maqsetine baylanıstı qolaylap qollana beriwge boladı. Sabaqta qollanılatawın metodlardıń ishinde *salıstırıw usılı* oqıwshılardıń tez túsiniwine, olardıń oyın hárıketke keltirip, onı rawajlandırıwǵa sebepti bolatugin usıldıń biri.

Qaraqalpaq tilindegi ayırım faktlerdi salıstırıw arqalı úyretiw oqıwshılardıń sanalı túrde túsiniw alıwına múmkınshilik beredi. Máselen, dawısh ses penen dawıssız sestı, juwan dawısı menen jıńışke dawıshnı túsindiriwde bul usıldı qollanıwǵa boladı. Seslerdi jasawda dawıshnıń, dawıssızdıń, juwan dawıshnıń, jıńışke dawıshnıń jasalıwındaǵı sóylew aǵzalarınń qatnasıwındaǵı ózgeshelikler biri-biri menen salıstırılıp, keyin juwmaq beriledi. Bul oqıwshılardıń biri-biri menen usalıq táreplerin (sebebi, juwan dawısh da, jıńışke dawısh da dawıshlarga kiredi), ayırmashılıq táreplerin sanalı túsiniwine múmkınshilik aladı. Yamasa menshikli atlıq penen ǵalabalıq atlıqtı, kelbetliktiń dárejelerin túsindirgende, yamasa ǵáptiń mánisine qaray túrlerin túsindirgende bul usıldı qollanıwǵa boladı.

Jańa temanı túsindiriwde oqıwshılardıń ótken materiallardan alǵan túsiniǵi menen salıstırıp otırıw jańa materialdı ózlestiriwine tiykar bolıp xızmet atqaradı. Grammatikalıq túsiniqlerdiń ishinde biri-biri menen salıstırıp túsindiriletugin materiallar kóplep ushırasadı. Biraq, huǵan qarap qalıegen materiallardı biri-biri menen salıstırıp túsindire beriwge bolmaydı. Hár waqıtta til faktin túsindiriw ushın olardıń biri-birine usalıq jaǵların yamasa bir-birinen qanday ózgesheligi barlıǵın anıq dáliller menen túsindiriw gerek. Sonıń menen birge sabaqtıń tiykarǵı maqsetine shetlep

ketiwge bolmaydı. Hám oqıwshılardıń múmkınshiliklerin de este tutıw, sereklik, sınday principiardi esapqa alıp salıstırıw usılın paydalanıw sanalı túsiniw nátiyjesin beredi.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Metod, usıl degen ne?
2. Sabaq ótiwde qaysıwı qollanasañ?
3. Qanday metodlar bar?
4. Dásturiy emes qanday metodlardı bileseñ?
5. Berilgen hár bir metod boyınsha pikir alısq, qollanıw jolların kórin?

Grammatikanı oqıtwda analiz, sintez

Grammatika menen orfografiyanı oqıtw boyınsha jeterli bilim beriw, kórnlikpe payda etiwde analitikalıq-sintetikalıq metoda qollanıw en qolaylı bolıp esaplanadı. Kópshilik pedagogikaǵa, metodikaǵa arnalǵan miynetlerde analitikalıq-sintetikalıq metoda oqıwshılardıń óy-órisin rawajlandırıwdaǵı baslı usıl der esaplaydı.

Analiz-sintez grammatikanı oqıtwda qollanıladı, olar arqalı oqıwshılardıń oytaw procesi jedellesedi. Bilim alıw dawırında oqıwshılardıń analitikalıq-sintetikalıq ishshenligi, oqıwshın túsindiriw waqtında, oqıwshılar menen gúrrintesiw dawırında oqıwshılardıń óz betinshe jumıs islew barısında, dóretiwsh jumısında is júzine asıp outadı.

Balalar menen belgili bir til faktleri boyınsha jumıs analiz-sintez beslanadı da, sintez benen juwmaqlanadı. Analiz-sintez usılı oqıtwda bir birlikti quraydı. Máselen, «Zatnıń sanı bildiratawın sözler» degen temanı óıpekshı bolǵanda analitikalıq usıldan baslaw gerek. Oqıwshı dáslep tayarlap kelgen hár q zatlardı yamasa súwretlerin oqıwshılar kóretugin óringa q sabaq ótiwge kirisedi. Sumka, ruchka, gül, qalem, at, qoyan, arba, túlki, tawıq, shamshıq, terek, alma, juzim, kapusta, qayın, ... bilim tab, súwretin kórsetip, oqıwshılar menen soraw-jawap ótkenedi.

-Balalar sizlarning aldinizda har qiyi narseler tur. bulardi ne dep ataymiz?

Oqiwshilar:

-Bilemiz, aytalarniz, bulardin barligi zat dep ataladi.

-Minaw (sumkani koreship) ne?

-Sumka - bul zat, al omi at ne? - sumka.

-Al minaw ne?

-Bul da zat, al alma ham i.b.

Bunnan keyin har qiyi zatlardi oqiwshilardin ozine de aytirip, atin tapuradi. Oqitiwshi uslay otip, soraw-jawap penen bulardin barligi da har qiyi zat ekenligin, har zaysisimn ozine tiyisli yamasa uliwma au bar ekenligin aytadi. Olardin sorawlarin, janli, jansiz zat ekenligin analizleydi. Usilay aniqqlagannan keyin sintezge otedi.

-Minekey, balalar, hizin dogeregimizdi qorshagan narselerdin barligin zat dep ataydi ekenbiz, olardin har birewinin yamasa bir topardin tiyisli ataması boladi, onı zattın atı deymiz. Olardin ozlerine tiyisli sorawı boladi. Maselen, adamlarğa tiyisli sözlerge kim?, basqalardin barligına ne? dep soraw qoyamiz dep jawmaq jasaydi. Keyin oqiwshilar menen zattın atın bildiretuğın sözler boyınsha jumıs islew menen alğan bilim bekkemlenedi. Bul jerde oqitiwshi kóbirek zatlardi klassifikaciya jasaw juğına itibar beriw kerek. Sebebi, bul har bir söz shaqabının mánilik, grammatikalıq belgilerin ayıra bilwge tiykar boladi. Grammatika ham orfografiyanı óyreniw oqiwshilardin oylawınn rawajlanıwı menen tigiz haylanısh.

Induktiv ham deduktiv metodlar

Oqitiwshi induktiv metod penen tildegi grammatikalıq, ya orfografiyalıq úsinikti kóp sanlı dälillewdi baqlaw jolı menen belgili bir jawmaqa qaray oqiwshilardi basqarıp baradı. Bunı tómendegishe orınlaydı: Klasta «Gáp» temasına toqtıǵanda, oqitiwshi ótilgen tema yamasa ótiletuğın temaga baylanıshı kiris gúrrinın ótkeredi. Ótiletuğın temaga oqiwshilardi tayarlaydı. Oqitiwshi tayarlap kelgen «Jaz» temasına baylanıshı bir neshe soraw dázip kelip, oqiwshilar kóretuğın jerge ilip qoyadı yamasa

taxtagı jazadı. Oğan oqitiwshimn ózi (tómengi klaslarda) yamasa oqiwshilar menen birlikte jawap tayarlaydı.

Oqitiwshi - balalar, birinshi sorawga tayarlanğan jawapı oqın:

Oqiwshi: - Toqıydı.

Oqitiwshi: - (bul gaptı oqitiwshi qaytalap) buni ne deymiz?

Oqiwshilar: - bul gáp boladı.

Oqitiwshi: - Onı qalay bilemiz?

Oqiwshilar: - Sebebi onı ayıw arqalı oyımızdı bildirdik.

Oqitiwshi: - Duris, bizler ózimizdin oyımızdı barlıq waqıtta gáp arqalı gana tırlawshıǵa jetkeremiz. Sonın ushın sóylegende barlıq waqıtta gápter paydalanamız.

Usınday jol menen oqitiwshi jazılğan gáplerdi analizlew, otarğa jatatılaw jasaw arqalı belgili bir oy jawmağına qaray basqarıp ótiriw, oqiwshilardin sol barısta óziniń hárketin tesserip otıw arqalı belgili bir nátiyjege ketiw *induktiv metod* deinedi. Astrese, orfografiyalıq qagıydanı sanalı ózlestiriwde bul metod qullanıw qolaylı. Maselen, «Menshikli atlıqlardin jazılwı» degen temanı induktivlik metod cullanıw arqalı ótkende, oqitiwshi kirisw gúrrinde menshikli atlıqlar tuwralı ótilgenlerdi oqiwshilardin eske saladı. Oqitiwshi menshikli atlıqlarğa tayarlap kelgen atlıqatı boyınsha jumıs islep, birinshi ret adam atları, ekinshi ret haywanlardın atarı, ushinshi ret geografiyalıq ataraqlar, tominshi ret awıl, qala atarı, besinshi ret kitap, gazeta, jurnal, hám ıbatlar boyınsha izbe-izlik penen gúrrinlesedi de, bulardin barlıǵı menshikli atlıqlar ekenligi, barlıq orında bas hárif penen jazılutıǵın, haqqında oy jawmağın beredi. Keyin bul ayıtılğan pikirler misallar menen dälilleinedi. Bul jerde, oqitiwshi birinshiden, menshikli atlıqlardi analizlew arqalı qanday bolatırılıǵın, olardin qanday túrleriniń bar ekenligin, ekinshice, bulardin barlıq orında bas hárif penen jazılutıǵın ózlestiriw aladı.

Aytıma jaǵdayda oqitiwshi oqiwshilar menen birgelikte grammatikalıq yamasa orfografiyalıq qagıydanı eske tústiredi. Usı qagıydaǵı baylanısh misallardi ózleri tabadı, kóp noqatın ornın tiyisli qasıqtan, yamasa háraptı jazadı, sorawlarǵa onı tayarlaydı. Ózleri qagıydaǵı sóyles tekserip shıǵadı. Bul

jüritedi. Bul jerde oqıtıwshı oqıwshılardı ulıwma nátiyjeden jeke nátiyjege qaray basqaraw arqalı jumıs isleydi. Oqıwshılar menen usınday jollar arqalı jumıs islew barısı *deduktiv metod* delinedi.

Solay etip, indukeiya hám dedukeiya oqıtıwshınıń da, oqıwshılardıń da oqıtıw hám oqıw barısında logikalıq jaqtan pikirlesiw metodları túrinde qollanıladı. Bul metodlardı qollanıw oqıtıwshıdan jawapkershilikti talap etedi. Sebebi, baslawısh klashta beriletuǵın baǵdarlamalıq materiallar hár qıylı. Sonlıqtan, bulardıń ózgesheligin eske ala otırıp materialdıń mazmunına, balalardıń onı qabıl etiw múmkinshiligine qaray otırıp, belgili izbe-izlikti saqlay otırıp qollanǵanda ǵana jaqsı nátiyjege erisiw múmkin.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Analiz - sintez metodı degen ne?
2. Olardı grammatikani hám orfografiyanı oqıtıwda qalay qollanıwǵa boladı?
3. Induktiv, deduktiv metod degen ne, onı qollanıw jolların ayt?
4. Bul metodlar ne ushın oqıtıwshınıń oy-órisin rawajlandırıwshı metodlar delinedi?

Grammatika hám orfografiyanı oqıtıwda shólkemlestiriw hám ótkeriw jolları

Baslawısh klaslarda ana tili boyınsha oqıtıw, tárbiya isleriniń tiykari sabaq bolıp esaplanadı. Sabaq maqsetine, oqıwshılardıń bilim alıwdaǵı ózgesheligine, sabaqtaǵı tutqan ornına, qollanatuǵın metodlarǵa hám didaktikalıq izbe-izlikke qarap *sabaqtıń túrleri* belgilenedi.

Sabaqtıń tipleri. E. Berdimuratov hám Q. Pirmiyazovlardıń «Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ana tilin oqıtıw metodıkası» degen miynetinde pedagogikalıq hám metodikalıq miynetlerge súylene otırıp: 1. Jańa bilim beriw sabaǵı; 2. Alǵan bilimin hekkemlew sabaǵı; 3. Alǵan bilimin tekseriw, esapqa alıw sabaǵı; 4. Júwmaqlaw sabaǵı; 5. Tákirarlaw sabaǵı; 6. Aralas

sabaq - dep altıǵa bolıp bergen. (Bul ulıwma bilim beriw mekteplerin názerde tutqan) [15:123].

Baslawısh klasslardıń baǵdarlamasında berilgen bilim, kontıspetsiya, jas ózgesheligine, olardıń turmıs tájiriýbesine súylene otırıp hám joqarıdaǵı atı atalǵan miynetlerge súyenip, uzaq jıllar mektepte oqıtılıp kiyatırǵan tájiriýbelerge baylanıstıra kelip, baslawısh klaslarda grammatika hám orfografiya boyınsha ótiletuǵın sabaq tiplerine tómendegiler usınıladı: 1. Jańa bilimlerdi úyreniw sabaǵı; 2. Alǵan bilimlerin hekkemlew sabaǵı; 3. Tákirarlaw yamasa alǵan bilimlerin izbe-izlikke salıw sabaǵı; 4. Júwmaqlaw sabaǵı; 5. Aralas sabaq túrleri.

Jańa bilimlerdi úyretiw sabaǵı. Oqıtıwshı baǵdarlama tiykarında berilejaq bilimdi ózi túsindiredi, yamasa úyretiliwge tiyisli til faktin bayan etedi, soǵan tiykarlana otırıp oqıwshılar ózleri úyrenedi. Yamasa sabaqta oqıtıwshı kirisiw sóylep, sabaqqa metodikalıq kórsetpe bereidi, al oqıwshılar bolsa usı kórsetpege tiykarlana otırıp, oqıtıwshınıń basshılıǵında bilindi ózleri úyeleydi. Bul sabaq túrinin tiykargı maqseti - oqıwshılardıń grammatika hám orfografiyadan belgili bir teına boyınsha túsiniw beriw hám sol alǵan túsiniǵı tiykarında jumıs islep úyreniw.

Jańa bilimlerdi úyretiw sabaǵınıń qurılısı. Sabaqtıń qurılısı boyınsha da pedagogikalıq miynetlerde hár qıylı kózkaraslar bar. Ayırım pikirlerge qarǵanda sabaq úsh basqıshlıan turadı: 1. Jańa bilim beriw; 2. Alǵan bilimin hekkemlew; 3. Júwmaqlaw.

Jańa bilimlerdi úyretiw usı tiykarda dúziledi. Mektep tájiriýbelerinde bul sabaq basqıshlarına qosımsha sabaq shólkemlestiriw, úyge berilgen tapsırmanı tekseriw basqıshların qosadı hám astay oqıtıp kelmekte.

Álbette, mektep oqıw-tárbiya orayı bolǵanlıqtan onıń oqıtıwshı bas tulǵa bolıp esaplanadı. Oqıw-tárbiya isı tikkeles oqıtıwshınıń bilimi, tájiriýbesi, tapqırılıǵı, pedagogikalıq jetiskenligine baylanıstı dóretilisshilik sıpatıa islewshı oqıtıwshı tálim hám tárbiyanıń obyektiv nızamlılıqları boyınsha jumıs atqıradı. Bırqa ol birde málim bolǵan teoriyalıq jetiskenliklerge ekılenisshide intuitivlik jaqtan sezip, saylap kórip bilim asınımaǵan tarapına da súyeniwi mámkın.

Him jetiskenliklerine, aldınğı tajiriylbelerge süyenip oqıw olardı öz jumısınıń barısında qollana otırıp, dóretilwshilik izleniw dáwir talabı bolıp tur. Sonlıqtan, hár bir oqıwshı sabaq qurılısın sabaqtıń maqsetine keltirip shıǵarıwı tiyis.

Mekteplerdiń kópshiliginde sabaq shólkemlestiriw basqıshınan baslaytuǵın hıǵe belgili. Sabaqtıń bul basqıshında oqıwshılardı sabaqtıń barısına sazlaw, tayarlaw, *sabaqqa kirishi* dep qaratadı. Sabaqtıń dáslepki baslanıw basqıshı bolıwına baylanısh hám baslawısh klass oqıwshıları ekenligin eske alıp, bul basqıshı sabaqqa, keleshek jumıs islewge tayarlaw basqıshı dep qaraw hám oqıwshılardı psixologiyalıq jaqtan tayarlaw, diqqatın sabaqtıń barısına awdarıw máselesi dep qaraw kerek. Sabaqta isleytuǵın hár bir jumıstıń onıń basqıshlarınıń ózine tan bolǵan maqseti menen wazıypası har. Sol maqsat penen wazıypası orınlap, sabaqtıń hár bir basqıshın bir-biri menen bir sistema dep qaraw kerek. Sabaqta jobalastırıw oqıwshı ushin en juwapkerli wazıypa. Sebebi, oqıwshı qansama aldın ala berilejau materialdı óziniń klasta isleytuǵın jumısına iykerıley bılse, sonda ǵana onıń nátiyjesi boladı. Bunıń ushin oqıwshı berilejau materialdıń maqsetin, úykarıam belgilep alıp, sol boyınsha is alıp bariw jaqsı nátiyje beredi. Oqıwshınıń isleri sabaqtıń qurılısında iske asadı. Sonlıqtan, sabaqtıń qurılısı da sabaqtıń maqseti menen úykarıaman sáykes keliwı kerek.

Sabaq úyge berilgen tapsırmanı tekseriwden baslanadı. Bunda hár qıylı is alıp bariw múmkin. Sebebi, geyde úyge tapsırma beriledi, al tapsırma berilmeytuǵın waqt ta boladı. Sonlıqtan bunday jaǵdaylardı eske alıp bariw kerek. Eger tapsırma berilgen jaǵdayda, sabaq onı tekseriwden baslanadı. Oqıwshılardıń islegen jumıları kóriledi. Olar islegen jumısların dálillep beredi, qosımsha sorawlarǵa juwap izleydi, tákirarlaw jumıları orınlanağı. Al tapsırma berilmegen jaǵdayda ótilgen materiallardıń ishinen kelesi jumıs islewge baylanısh orınlar tákirarlanadı. Bul awızsha da jazba turde de ótkeriliwı múmkin. Bul jerde oqıwshılardan dóretilwshilik qatnas jasaw tańat etiledi. Sabaqtıń bul basqıshın barchama bir turde ótkere beriwge bolmaydı. Oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın esapqa ala otırıp, hár qıylı dóretilwshilik jumıs islew, grammatikalıq, orıǵallıq

oyınlar, kommentariyler, kishi dóretilwshilik, úyreniwshı diktantlar, sóz, gápti analiz etiw hám t.b. usaqın jumıs túrlerin keri turde paydalanıp, oqıwshılar menen bilgenlerine süyenip jumıs islewı, keleshek sabaqqa alatuǵın biliminc, kónlikpege tayarlap bariwı kerek.

Oqıwshı úyge berilgen jumıstıń yamasa klasta islegen islerdi juwmaqlay kelip, endi taza tema óretuǵın daǵazalaydı. Bul jerde oqıwshı birinshi ret oqıwshılardıń diqqatın endi úyreniwge tiyisli materialǵa awdarıw menen, taxtaǵa tayarlanıp kelgen temanı jazadı. Kórgizbeli qurallardı kórinetuǵın jerge ildirip qoyadı. Sonnan keyin úyreniwge tiyisli materialdıń maqseti, úykarı túsindiriledi. Asırese, oqıwshı úyrenetuǵın materialdıń oqıwshılardıń keleshek turmısında kerekligi tuwralı qısqaşa aytqanı jaqsı. Taxtaǵa taza tema:

«**Athıqtıń sepleniwı**» dep jazıladı.

Sabaqtıń maqseti: athıqtıń seplik jalǵawı menen túrleriwin enisallar arqalı ámeliy jaqtan kórsetiw menen onı qollandırıp úyretiw.

Jazba materialdı túsindiriw. Oqıwshı ózi tayarlap kelgen kórsetpeli quralı arqalı izbe-izlik penen túsiniikli etip sóylep beredi, al oqıwshılar oqıwshınıń túsindiriwine qadaǵalaw jasaydı. Oqıwshınıń sózi isenimli, dálillengen, balanıń oyın hár qıylı anıq dáliller menen tolıqurıp baradı. Oqıwshınıń túsindiriwı analitika-sintetikalıq joı menen alıp bariadı. Bul ushin oqıwshı dáslep atıq boyınsha ótkendegilerdi eske túsiriw ushin - atıq degen ne? Ol qanday sorawlarǵa juwap beredi? Misallar menen dálillep ber? - degen sorawlar boyınsha gurıńlesedi hám juwmaqlay kelip, athıqtıń sorawlarınıń hár qıylı bolıp keliwı onıń keynine qosımталardıń hár qıylı belip qosıwına baylanısh sizler menen athıqtıń ne ushin hár qıylı bolıp ózgeriwine, yamasa túrleriwine toqtaymız, -dep athıqtı gáp ishinde hár qıylı jalǵawıardi qabil etip keliwın dálilleytuǵın kórsetpeli qurallardı ildiredi hám oqıwshılardıń analitika-sintetikalıq xızmetin iske qosadı. Máselen, kitap, kitapnı, kitapqa, kitapnı, kitapıan, kitapta hám t.b. Bu boyınsha oqıwshılar menen islese kelip oqıwshı birinshi juwmaqlay beredi, yamasa dáslepki induktiv oy juwmaǵına qaray baǵdarlaydı. Athıq sózler jalǵawıardı qabil etiwiniń nátiyjesinde hár qıylı bolıp

özgeredi. Bul özgeriw onıñ qasındaqı sózlerge baylanış boladı. Añlıqtıñ bunday özgeriwı seplik jalğawları menen türleñiwı delinedi. Tiliñizde seplik jalğawları altaw. Bulardı oqıwshı atpa-at ayıp túsındiredi. Sepliktiñ ne ekenin ayıp beredi.

Berilgen misallargá diqqatı jáne bir ret awdaradı. Onan keyin oqıwshı deduktivlik talatlaw jolına ótedi. - Minekey bulalar, sizler menen sózdiñ seplenegenin kórdik. Bunday bolıp basqa atlıqlar da seplenedi. Bunnan keyin tayarlap qoyğan basqa sózler menen qısqa jumıs isleydi. Temanı baslawısh klass balalarına bir saat ishinde úyretiw qıyın, biraq olar bul dáwirde bir qansha tujiriýbege erisken bolğanlıqtan hám oqıwshıların jumısı shıbet shólkemlestiriwine baylanış oqıwshılar qylanbay-aq ózlestirip aladı.

Ótilgen materiallardı bekkemlew. Eñ kóp ushırasatugın túri - shıǵıw jumısların islew. Negizinde, sabaq baslawısh klass oqıwshıların turmısqa tayarlamaydı, al keleshekte bilim alıwdıñ sırlarına qaray jol-joba beredi. Sonıqtan, grammatika hám orfografiya boyınsha dáslepki alğan bilimniñ ózi de keleshek alatugın bilimniñ urnaǵı bolıp xızmet ete alatıǵınday bolıw - baslawısh klasta úyreniletugın bilimniñ tiykarǵı maqseti bolıwı kerek. Oqıwshı tárepinen úyretilgen bilimdi oqıwshılar ámeliy jaqtan qollanwǵa úyreniwı kerek. Bunday jaǵday birinshi klastan baslap, tórtinshi klasqa shıkkıngı aralıqta izbe-iz túrde isleniwı tiyis. Ótilgen temada «atlıqtıñ sepleniwı», onıñ maqseti - atlıqtıñ seplik jalğawları menen türleñiwı hám onı ámeliy jaqtan qollanıp úyreniw. Mine, oqıwshılardıń aldına qoyılǵan maqseti birinshiden, atlıqtıñ sepleniwı tuwralı belgili bir túsiniqke iye boladı. Ekinshiden, alğan túsiniǵı boyınsha jumıs islew, bilgenin is júzinde qollanıp úyreniw. Olay bolsa, oqıwshılar menen islewge tiyisli jumıstıń tiykarı tikkeley usıǵan baylanış. Oqıwshı jumısı qanshama maqsetke saykes iykemli uyımlastıra alsa, sonsha jaqsı nátiýjege erisedi. Sabaqqa buǵan saykes mimaday jumıslar usınıǵan: máselen, tómendegi sorawlarǵa awızsha juwap beriw? (Búgin hawa ray, qanday?) Añlıqtıñ aldına túr-tústi bildiretugın sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıw. Bul berilgen jumıslar tek shıǵıw isinen ibarat bolıp, sorawın qoyıw, kóp neqattıń ornına tiyisli seplik jalğawın qoyıp kóshirip jazıw, atlıq

sózdi alıp seplep úyreniw - sıyaqlı jeñil jumıslar usınıladı. Oqıwshılardıń oy-órisin rawajlandırıw barısınan ásielik penen baratugınǵı aytpay-aq belgili. Sonıqtan, oqıwshılar menen islenetugın jumıslar kóbinese dóretiliwshilik sıpatlarǵa baylanış bolıw shart. Sebebi, dáwirdiń talabı bilim beriw menen tarbiyalawdıń sapasın artırıw, oqıwshılardı bilim tiykarları menen qaratılardıw, ideyalıq-siyasiy miynet hám ádep-ikramlılıq, fizikalıq jaqtan rawajlangan keleshek áwladlardı tayarlap shıǵıwdan ibarat.

Jumısı da usı talap tiykarında shólkemlestiriw kerek. Bunnan, álbette, kitaptaǵı usınılǵan jumısı islew kerek degen túsiniq shıǵıw kerek. Kitaptaǵı berilgen shıǵıwı da islew, sonıñ menen jumıstıń bir qıylı bolawınan da bas tartıp, jumıs awızsha, jazba bolıp, bir-biri menen almasıp otırıw tiyis. Jumıs qanshama turmıs penen oqıwshılardıń ómiri, úlgili isleri menen baylanış bolsa, sonsha qızıǵı hám túsiniqli boladı. Bul jaǵday oqıwshılar menen islesiwge jaqsı jaǵdaylar keltirip shıǵaradı. Sonıqtan, shıǵıw, súwret boyınsha jumıs sayaxatta körgenlerinen seplik jalğawların paydalanıp kishi dóretiliwshilik jumıslar, alğan bilim tiykarında úyreniwshı diktant, kommentariy beriw, ózlerinshe kitap tiykarında izleniwler islewine, bilimine qaray úyreniwine jaǵday jasaw kerek. Buǵan oqıwshılarda (ásirese, úshinshi-tórtinshi klass oqıwshılarında) mümkinshilikler bar. Olar házirgi dáwirde balalar ushın jazılǵan hár qıylı kitaplardan, kino, televizorlardan paydalanadı, oqıǵan, körgenlerinen paydalanıp, jumıstıń barısında qollanıp barıwına jaǵday tuwdırıw, usılargá baylanış, tapsırmalar beriw talapqa juwap beredi, olar oylanıp, bilgeni menen körgenin baylanıstıra aladı. Oqıwshılargá tapsırmalardı ornılawda körsetpeliliktiń áhmiyeti ulı ekenligi belgili. Körsetpeli qaraǵılar ushın temaǵa saykes sızılma, keste, slayd, súwret, kespe qaǵaz, didaktikalıq materiallar hám t.b. paydalanıp otırıw kerek.

Oqıwshı jumıs islewge intalı, biraq onıñ jolına túsine berineyci. Oqıwshı barmama basshılıq etip otırıw shartı, buǵan qaraq olardıń ózinshe islewın sheklew kerek dep túsinebew kerek. Al oqıwshı jumıs islewdiń maqsetine, jolına túsinshe, jedelli ornılay aladı.

Oqıwshı: oqıwshınıń hár qaysısınıń ornılagan jumısına qaray awızsha bahalawdı esten shıǵarmaw kerek. Oqıwshınıń klasta tapsırma ornılawın oqıwshınıń tekseriwı, onı ádil bahalawı, oqıwshılardıń iskerligin keltirip shıǵarıwdıń bir jolı.

Úyge tapsırma beriw. Pedagogikalıq talapqa ılayıq úyge tapsırma beriwdiń ilimiy tárbıyalıq áhmiyeti ulı. Baslawsh klass balalarınıń múmkınshılıǵın esapqa ala otırıp tapsırma beriw kerek. Tapsırma klasta ózinshe islegen jumısınıń dawamı sıpatında belǵan jaqsı. Búgin oqıwshı qıynalmaydı, sebebi aǵassa oqıwshınıń kómek beretuǵına isenedi. Al úyge tapsırmanı bolsa, ózinshe joldastarı menen birge ornılaydı. Bul dáwirde onda juwapkershilik kúshli boladı. «Ertin oqıwshı soraydı» degen oy ústinde boladı. Sonlıqtan, oqıwshı bul jaǵdaylardı eske ala otırıp, tapsırma beriwde oqıwshılardı tapsırmanıń maqsetin (ne islew kerek), onı ornılawdıń jolın (qalay islew kerek?) túsindiriw menen, onı mısallar menen dálillep kórsetiwı kerek. Tapsırmanı beriw úsinikli bolsa, oqıwshılardıń ornılawı ushın múmkınshılık tuwdırıladı. Bul oqıwshınıń ertengi isleytuǵın jumısınıń nátiyjesine de tásir etedi. Sonın menen birge, úy tapsırmasın ornılawǵa ketetuǵın waqıtın mólsherine de itibar beriw kerek, sebebi bala tek grammatika yamasa orfografıyalıq material boyınsha ǵana tapsırma ornılap qoymaydı ǵoy. Onnan basqa ana tili boyınsha oqıp keliw, matematikadan esap shıǵarıw hám t.b. onıń ústine qosımsha kitap, gazeta oqıw, televizor kóriw, sayaxat, oyın, kómek beriw hám t.b. jumsları sol kúnniń tapsırmasına qosıladı. Sonlıqtan oqıwshı tapsırma beriwde waqıt mólsheri menen, onıń múmkınshılıǵın kóbirek eske alıwı kerek. Pedagogikalıq ádebiyatlarda tapsırmanı ornılawǵa jumısaytuǵın waqıt mólsherin bılay belgileydi: I-klasslarda 1saatqa shekem. II klasslarda 1.5 saatqa shekeri. III-IV klasslarda 2 saatqa shekem.

Sabaqtı juwmaqlaw. Tájiriybeli oqıwshılar sabaqta oqıwshınıń ózlestirgen biliminin, kóńlikpesinin, ózinshe isley alıwınıń dárejesin esapqa ala otırıp hár qıylı juwmaqlardıń túrlerin qullanadı. Oqıwshılardan úyge berilgen tapsırma soraladı da, soǵan qaray onıń isine baha beriledi. Al endi oqıwshınıń sabaqtıń keyingi basqıshlarına qatnası qalay boladı? Eger oqıwshı jaqsı baha alsa, sabaqqa belsene qatnasadı. Al bala tapsırmanı

tayarlantıw keliw, tómen baha alsa, ol sol baha ústinde oyınaw menen otıradı. Negizinde, oqıwshınıń bahası adıl, tárbıyalıq qatnası bolıw kerek. Jas balalar bunıń tiykarına túsine bermeydi de. «Búgin oqıwshı maǵan tómen baha qoydı» degen oy menen otıradı. Bul túsiliwshilik pikir onıń sabaqqa qatnasın tómenletip jiberedi. Sonlıqtan, tájiriybeli oqıwshılardıń juwmaqtı sabaqtıń keyinde islewiniń áhmiyeti hár dep juwmaqtı keliwge boladı. Sebebi, oqıwshı sabaqta 45 minut hár qıylı jum isleydi. Sol sebepti balalardıń miynetin bahalaw oqıwshınıń 45 minuttaǵı sabaqtıń ondaǵı jumısqı qatnasıwına qaray bolıwı kerek.

Sonın menen birge, oqıwshı sabaqtı juwmaqlaǵanda sabaqtıń aldına qoyılǵan maqsetin názerde tutıw kerek. Bunda oqıwshılardı gúrnáge shaqırıp: «Búgin ne úyreniwimiz hám qalay úyreniwimiz kerek edi? Ne úyrendik? Bunı kim qalay mengeredi? Endigi wazıypamız neden ibarat?» degen sorawlar boyınsha islewı tiyis.

Oqıwshılardıń oqıw barısındaǵı istin nátiyjesin kórsetetuǵın juwmaqtı oqıwshı tárepinen óziniń dúzilip, olarǵa dálilli túrde ne ushın sonday ekenligi anıq túsindiriliwı tiyis. Sol jaǵdayda ǵana oqıwshı, óz isiniń nátiyjesi qanday ekenligine anıq isenedi. Qoyılǵan bahanıń tárbıyalıq mızaseti ornınadı.

Oqıwshınıń atı	Sorawlarǵa bergin juwaba	Jazba jumstı ornılawı	Óz betinshe isı	Dóretiw ishlik jumısqı qatnasıwı	Kitap penen islesiwı	Iske qatnası	Ulıwma baxası
Abadan							jedelli

Essertiw: Oqıwshı klasta islegen jumslardıń ózgesheligine qaray otırıp, grafikni kóbeytiwı de, basqasha dúziwı de múmkın.

II. Alğan bilimlerin bekkemlew sabığı. Sabaqtıñ bul türiniñ tiykargı maqseti-oqıwshılardıñ alğan bilimi boyınsha ameliy jumıs isletip, oqıwshılardı kóniktiriw, yamasa alğan teoriyalıq bilimin is jüzinde qollana biliwge úyretiw bolıp esaplanadı. Jaña bilimlerdi úyreniw sabığı menen tıgız alıp barıladı. Sabaq baǵdarlamalıq material boyınsha dúzilip, joba boyınsha tórnendegi izbe-izlik penen alıp barıladı: 1. Dástúr boyınsha dáslepki basqısılar qalıpsken túrde ótkeriledi. Asırese, tapsırma soraw máselesine ayırıqsha kewil bólinedi. Sebebi hunnan buringi ótilgen temanı oqıwshılar birinshi ret óz betinshe islegen. Sonlıqtan, balalardıñ kópshiligi ótkendegi tema boyınsha shala tásinik alğan bolıwı múmkin. Jazba jumıs berilgen bolsa, oqıwshı (berilgen tapsırmanıñ maqseti eske alınıp, onı ulıwma qadaǵalap barıw hám jeke tekserip shıǵıwı da múmkin) tárepinen tekserilip shuǵıladı hám analiz etiledi. Oqıwshı soraw-juwap usın shıberlik penen, izbe-izlik penen ótkeriw paydalı, sebebi oqıwshılardıñ kópshiligi ótkendegi alğan bilimin izbe-izlikke seladı, keyin jumıs islewine negiz boladı.

2. Oqıwshı tapsırmanı analizlep bolıwı menen úyge berilgen tapsırmanıñ orınlanıwın, oqıwshılardıñ ótken temaga qalay túsingenligin, qalay jumıs islep kelgenligin juwmaqlap, oqıwshılardıñ isine analiz etiw menen keyingi temadaǵı tiykargı maqsetke qaray beyimleydi.

3. Alğan bilimi boyınsha kónlikpe jumıs (taza tema). Islenetuǵın jumıstıñ türı, maqseti, qalay islew jolları menen tanıtıladı. Nege dıqqat awdarıw kerекligi tuwralı, oqıwshılar menen ótken tema boyınsha gúrrinlesedi, tayınlap kelgen kórsetpe quralların kórsetedi. Misalı, ótken tema «Athqtıñ sepleniwı», oqıwshılardıñ alğan bilimlerin bekkemleydi. Sonlıqtan: a) atlıqlar qanday sorawlarǵa juwap beretuǵın edı? b) atlıqlardıñ sorawları nege ózgerip otıradı? v) seplik degen ne? g) tilimizde qansha hám qanday seplikler bar? d) sepliktiñ sorawların ayı? e) sepliktiñ jalǵawları qanday? - degenge usaqan sorawlar aralıq nahılardıñ qalay ózlestirgenin biliwge boladı. Eger oqıwshılar qıynalatuǵın bolsa, kitaptan paydalanıwǵa ruxsat etiwge boladı. Soraw-jawap boyınsha gúrrin temanı izbe-izlikke túsiriwge, keyin jumıs islewine múmkinshilik jasay alatuǵınday

bolsa jaqsı nátiyje beredi. Oqıwshı juwmaqlap, endi ne hám qalay islew kerек ekenligi tuwralı amıq jol-joba kórsetedi.

Oqıwshılar alğan bilimin bekkemlew tiykarında jumıs isleydi. Oqıwshı olardıñ jumısın qadaǵalaydı hám tiyisli orınlarında járdem beredi. Oqıwshılardıñ barlıǵı bir tegis ólgere almaytuǵın belgili. Sonlıqtan aldın orınlap bolǵan balalardı qosımsha kespe qaǵaz boyınsha tapsırma beriwdi oqıwshı esten shıǵarmaw kerек.

Jumısar orınlangannan keyin jumıstıñ maqsetine saykes oqıwshı analiz etiwge ótiwdi hám oqıwshılardıñ isine durıs baba beriwdi esten shıǵarmawı tiyis.

4. Oqıwshılardıñ islegen jumıslarına juwmaq jasalıp, tapsırma beriw menen sabaq tamamlanadı.

III. Tákirarlaw hám alğan bilimlerin tártipke salıw sabığı. Tákirarlaw sabıǵınıñ tiykargı maqseti - ótilgen materiallardı oqıwshılardıñ esine túsiriw, qalay qollanıwın kóriw menen olardı belgili bir tártipke keltiriw. Tákirarlaw belgili bir temanı ótin bolǵannan keyin, yamasa shereklik, yarım jıllıq, jıllıq materiallar boyınsha beliwı kerек. Alбетте, baslawish klass balaları ushın jumısı ken kólemde alıw múmkin emes, al keyin temaga baylanış tákirarlaw ótkeriw jaqsı nátiyje beredi. Sonlıqtan, tákirarlaw belgili temaga baylanış bolıp, ulıwma tákirarlaw jumısın sıyrek, bir maqsetke beyimlep alıp barıw kerек.

1. Adette, tákirarlaw sabığı da joqandaǵı sabaq túrlerine saykes baslanadı hám sabaqtıñ barısında tiyisli jumıslar islenedi. Máselen, shótkemlestiriw, tapsırmanı soraw, Jumıs ótken tema boyınsha tapsırmanı orınlaw barısın analizlewden baslanadı yamasa hár gıylı jumıslar islew, onı tekseriw isleri boyınsha alıp barıladı. Bul jerde qanday jumıs islegenı, onı aldına qoyǵan maqsetine baylanış qaraıwı tiyis. 2. Tema. Atlıq boyınsha tákirarlaw. Tema daǵazalanıw menen birge, oǵan baylanış, atlıq boyınsha dúzilgen kórsetpe qurallar tayarlanıp sabaqtıñ maqseti, mazmun túsindiriledi. Tákirarlaw ushın oqıwshı tárepinen tayarlanıp kelingeni sorawlar taxtaǵa jazıladı yamasa plakatqa islenip kelingeni bolsa, taxtaǵa ıdıriledi. Oqıwshılardıñ jumısqa tayarlanıwı, kerекli materiallardı tayarlaw tuwralı jáne bir eskertiledi de, oqıwshı sabaq ótiwge kirisedi. Gúrrinlesiw belgili

bir izbe-izlik boyınsha alıp barıladı. Oqıwshı jumıstıń barısın tolıq qadagalap barıwı, úyisli orında járdemge keliwı tiyis. Sebebi, oqıwshılar esitken xabarlarınń kópıgine baylanış ayırımların ırtıwı múmkin. Oqıwshılardıń kitapı paydalanıwına da ruxsat etiwge boladı. Sebebi, kitap - oqıwshılardıń tiykargı sııynetúgıń oqıw uıralı.

3. Sabaqtıń bul basqısı oqıwshılardıń ózinshe jumıs islewine baǵdarlanadı. Tema boyınsha hár qıylı jumıslar isletiwge boladı. Sebebi oqıwshılar tema boyınsha tolıq túsınikke iye boladı. Máselen, shıngıwılardıń hár qıylı túri, súwretler boyınsha jumıs, dóretiwsızlık jumıslar, sorawlar boyınsha jumıslar hám t.b.

4. Oqıwshılardıń islegen jumısı eki táreptiń qarnası menen analizlenedi.

5. Sabaqqa juwınaq isleniw menen úyge tapsırma beriledi.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Sabıqtıń qanday tipleri boladı?
2. Olardıń bir-birinen ózgeshelıgıń ayı?
3. Hár bir sabaq túrine joba dúzin?

Baslawısh klaslarda sóz quramın oqıw metodıkası

Kishi jasaǵı balalarǵa sóz quramın úyretiw eń bir qıyın hám áhmiyetli til materialı boladı. Qıyın dawdıń sebebi balalar ele bunday til faktlerin ózlestiriw múmkinshiligine iye emes, uqıbtı, kónlikpe dárejesi ele jetkiliksiz, ırtısta ele bunday til faktleri menen ushıraspaǵan. Sonlıqtan sóz quramı olarǵa jańa til fakti boladı. Ekinshi tárepten, sóz quramın úyreniw keleshekтеgi isleytuǵın jumıslarınń tiykari boladı. Sóz quramı boyınsha jumıs islewı olardıń logikalıq oylawınń rawıqlanıw dáreǵi xızmetin atqaradı, sonıń menen birge tildıń geypara faktleri tiykarında jumıs islep, til boyınsha ilimiy túsiniǵı keńeyip baradı. Sóz quramı menen tanısanda barmama sózdi analiz etiw menen shugıllanıw nátiyjesinde, oqıwshılar sózlerdin jazılıw, oqılıw normaları menen tanısıp baradı hám bul oqıwshılardıń keleshekтеgi orıografıyalıq qıratılıǵın atıp barıwına tiykar boladı. Sóz quramına arnatılǵan hár kúńǵi shıngıw jumısları

aylaran ishki dúnyasına (máni, ózgerisi, hár qıylı túrleniwı) kórip, onı durıs túsiniw, onnan durıs paydalanıw, solay etip óziniń sóz baylıǵın bayıtıp barıw múmkinshiligın aladı.

Mektep baǵdarlamasında sóz quramın oqıwǵa áhmiyetli orın berilgen. Baslawısh klaslardıń III klaslarında 23 saat ajratılǵan.

Temanı úyreniw oqıwshılardıń kerekli grammatikalıq bilimter, orıografıyalıq kónlikpeler atıwdagı aktıan iskerliktiń dástlepki wazıyadınan shesliwge baǵdarlanadı. Bul wazıypalardıń tiykari remendegiler esaplanadı:

1) oqıwshılar belgili bir baǵdarlamalıq baǵdar menen islenetuǵın izbe-iz shıngıwdı orınlaw arqalı túbir, túbirles sózler, qosımталar tuwralı belgili bilimge ámeliy jaqtan iye boladı.

2) oqıwshılarda sózlerdin quramın ayıra biliw kónlikpelerin qalıptestiriw. II klass oqıwshıları túbir, túbirles sózlerdi tabı bilıwı, olardıń mánilik jaǵına túsiniwı, túbirden qosımтанı ayırıp bilıwı, qosımтанıń sóz jasawshı, sóz túrlendiriwshisin bir-birinen ayırıp bilıwı boyınsha kónlikpe payda etiw.

3) tilдеgi kópshilik sózlerdin morfologiyalıq princip tiykarında jazılatılıǵın eske ala otırıp, sóz quramı menen morfologiyalıq princip arasındaǵı jaqınlıǵı eske ala otırıp oqıwshılarda morfologiyalıq principti ayıwdıń keregi joq sózlerdin jazılıw normaları boyınsha kónlikpe payda etiw.

4) sóz quramı boyınsha jumıs barısında oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawıqlandıruwdı názerde tutıp, oqıwshılardıń sózlik qorınń jańa sózler menen, (qosımта arqalı sóz jasaw) sózlerdin bir-biri menen baylanıwı qjaziwlar ústinde islewdiń barısında jolların úyrenip, baylanış, sóyley biliw kónlikpelerini rawıqlandıruw barıwı.

Balalar mektepке kelgen kúnnen baslap-aq sóz boyınsha jumıs isleydi. Birde bul dawırde sózdiń quramı tuwralı esıepgen menen sózlerdi bir-biri menen baylanıstırıw, jańa sózler jasaw, olardı oqıw, enin menen hár qıylı ámeliy jumıs islew kónlikpelerini aladı. Bul, alбетте, sóz quramı boyınsha jumıs islew emes. A bul sóz benen ámeliy jaqtan tanısıw. II klasda sóz quramına óz ala ne baǵdarlamalıq material usınıǵan, sonlıqtan turaǵı jumıs isleni. Alбетте, bul tema oqıwshılar ushın jańa ilimiy, ámeliy us bolǵan ırtıan oqıwshın jumıs, aqıwaytan baslap, barıwı.

morfemalardı özlestiriwge qaray baǵdarlap otırıwı kerek. Bul jeńilden awırǵa qaray degen principke tolıq juwap beredi. Oqıwshılar dáslep túbir, qosımta morfemalardı buwın menen shatıstırıp ta aladı. Sonıqtan dáslep oqıwshılar menen ápiwayı tayarlıq shıǵıwılargan baslaw maqal.

Sóz quramı boyınsha jumıs. Sóz quramı temasına tayarlıq shıǵıwıların ótkeriw belgili bir maqsetti názerde tutıp turarlıq túrde alıp barılıwı shárt. Házirgi mektep baǵdarlamasında túbir menen qosımta úyreniwden baslaw usınıs etiledi. Burın bunday jumıs islep kórmegenlikten oqıwshılardı birden qıyın materialdı orınlawǵa baǵdarlaw metodikalıq kóz qarastan nadırıs dep qaraladı. Metodikada atap ótúgenindey, tayarlıq shıǵıwı oqıwshılardıń material boyınsha qadaǵalaw jasawına, solay etip, dáslepki tanısıw jumısına ótiwine múmkinshilik beredi. Oqıwshılar sózlerge soraw qoya biliw kónlikpeleri menen birinshi klattan tamıs. Mıne, usı alǵan kónlikpesinń basshılıqqa ala otırıp, dáslep sózdiń túbiri onnan keyin túbirles sózler ústinde dáslepki shıǵıwılar júrgiziwi orınlı. Bunda tiykarǵı maqset etip: a) oqıwshılardıń sózlerge qadaǵalaw jasaw múmkinshiliǵın tárbiyalaw; b) sózdiń mánisin bir-birinen ayıra biliw, olardıń usaslıǵın kóre biliw kónlikpelerin boldırıw, qalıplestiriw (oqıw-oqıwshı, baǵ-baǵman, balıq-balıqshı); v) sózdiń túrleriniń ózgeriwindegi bolatuǵın ózgerislerdi (dápter-dápterler) ańǵara biliwge kóniktiriw; g) bir sózdiń hár qıylı gápte hár qıylı túrge ózgerip ketetuǵınlıǵın ańǵarıw; d) sóz quramındaǵı morfemalardıń túbir menen qosımta arasındaǵı baylanıs, jazıwda qollanıwına qadaǵalaw jasay biliwine baǵdarlaw usatǵan sóz quramındaǵı morfemalardıń xızmetin ayıra biliw boyınsha jumıs islep, belgili grammatikalıq juwmaqqa keliwine múmkinshilikler jasaw.

Bul qoyılǵan maqset oqıwshılar menen hár qıylı izhe-iz jumıs islewdiń barısında ǵana qalıpleseedi. Sonıqtan oqıwshı hár kúngi jumıs barısında hár qıylı metodikalıq usıllardı qollanǵanda ǵana óziniń aldınqı qoyılǵan maqsetine erise alıwı múmkin. Máselen, jumıs islewdegi birinshi maqset - bir qıylı sózlerdi taba biliw. Bul ushın oqıwshı oqıwshılardıǵa bir neshe gáp usnadı. Qálem - jazıw quralı. Qálemnen durıs paydalanıw - degen eki gáp usınıp, bir qıylı

sózlerdi tabıw tapsırıladı. Oqıwshılardıń aytqan sózleri taxtaǵa jazıladı.

Qálem. Qálemnen

Oqıwshı oqıwshılardıń diqqatın birinshi gáptegi *qálem* sózine awdarıp, bul sóz ekinshi gápte qálemnen bolıp ózgergenligin kórsetedi.

- Al sóz usılay ózgerdi, sonda sózdiń máni ózgere me?

- Joq, balalar, sózlerdiń máni ózgergen joq. Eki gápte de bir *qálem* haqqında ayılıp tur.

Mınekey, usınday misallar menen jumıs islegende, birinshiden, oqıwshılar sózdiń keynine qosımta qosılса da sózdiń lexikalıq máni ózgermeytuǵın, ekinshiden, sózdiń bunday ózgeriw gáptiń ózgeriwine baylanısh bolatuǵın bilip aladı.

Bunnan keyingi sabaqlarda jeke sózler berip, olardı gáp ishinde hár qıylı qollanıw boyınsha tapsırma beriwge boladı. Máselen, oqıwshı topı kórsetip, oqıwshılardan:

- Bul zattu biz ne dep ataymız?

Oqıwshı: - Bunt top deyimiz.

Oqıwshı: - Jaqsı, balalar, olay bolsa usı top sózin hár qıylı túrde qollanıp gáp ózini?

Eger oqıwshılar buǵan qıynalsa, hár qıylı sorawlar berip oqıwshılardıń gápti durıs dúziwine járdem etiwı múmkin.

Balalar top oynaп jár. *Topı* Azat aldı.

Top. Topı

Sózdiń bolıp jazıp, oqıwshı *top*, *topı* degen bir sóz eki túrli qollanıw tuǵanlıǵına diqqatın awdaradı. Bunıń dáslepki túbiri qaysı ekenligin hám ol qanday sorawǵa juwap beretuǵınlıǵın ańıqlaydı. Bunday shıǵıw islew oqıwshılardıń sózdiń rızalı gáptiń máni ózgerip turatuǵınlıǵı tuwralı túsiniw qalıplestiredi.

Sonday-aq, oqıwshılardıǵa jeke sózler berip, olardıń formasın hár qıylı etip ózgeriw, *tdápter*, *dápterdiń*, *dápterge*) yamasa hár qıylı túrdegi sózlerdiń dáslepki túbirin tabıw yamasa hár qıylı formalı sózlerdiń dáslepki túbir formasın tabıw *mektepi*, *mektepkе*, *mekteptiń*, *mektepe*) asatǵan shıǵıwılar islew arıwın sózlerdiń formasın hár túrli bolıp, olardıń sorawlarınan, sózdiń formasına qarap ózgeretuǵınlıǵın ańǵartadı.

Bir tübirles sözler haqqında tüşinik bergende sözlerdiñ sinonimi menen shatastırıp alıwına itibar beriw gerek. Ayırım jaǵdaylarda shınıǵıw islep, sinonim menen tübirles sözlerdiñ parqın kórsetip otırıwǵa boladı. Misalı: haur – baur; Er – batırlıq; Qaharman – batırday, batırlarsha.

Bulardagi usashıq: birinshi topardagi sözler mánisi jaǵınan bir-birine jaqın, sonday-aq ekinshi topardagi sözlerdiñ de bir-birine mazmunı jaqın. Al bulardıñ ayırması: 1. Birinshi topardagi sözler mánisi bir-birine jaqın bolǵanı menen bir-birine usamaydı, al ekinshi topardagi sözlerdiñ mánisi bir-birine jaqın, hár qıylı formada turǵanı menen bári bir söz.

Tübirles sözlerdiñ eki tárepli belgisine qaray analiziewge itibar beriw gerek: 1) tübirles sözler hár waqıtta mánilik jaqtan bir-birine jaqın boladı; 2) olardıñ bári bir-birine usas bolǵan bir túbirden turadı.

Oqıwshılar bunday usashıqtı anǵarıp, onı tüşinip alıwı hám kónlikpe pıyda etiw maqsetinde tez-tez shınıǵıwlar ókerip turıw gerek. Sonıñ menen birge usashıq, ayırmaslılıq jaqları sáykes kelemigin nusallardı kóbirek islew gerek. Oqıwshılar menen hár kúni kommentariy beriwdi júrgizip otırıw da jaqsı nátiye beredi. Bunda jumıstıñ izbe-izligine kóbirek kewil bölinedi.

Tübirles sözlerdi oqıwshılar ózlestirip alıwı ushın hár qıylı jumıs túrlerin islew gerek boladı. Úlgi ushın bir qansha jumıs túrleri:

1. Tübirles sözlerdi tabıw hám olar boyınsha jumıs islew.

Oqıwshı grafindegi sawdı kórsetip: - grafindegi suyıq zattı ne dep ataymız? Oqıwshılar: - suw, - dep juwap beredi. Oqıwshı taxtaǵa «suw» dep jazadı.

-Qáne, balalar, kól qanday boladı?

-Kól suwlı boladı.

-Shól qanday boladı?

-Shól suwsız boladı.

Oqıwshı oqıwshılardıñ járdemi menen tabılǵan sözlerdi taxtaǵa jazıp, bulardagi usas sözlerdi bolıp jazadı. Suw

Sawlı Suwsız

Bul úsh sözdiñ bärinín tübiri «suw», sonlıqtan bulardı *tübirles* söz- degen juwmaq beriledi. 2. Ekinshi bir rette, gúplerdi berip,

qandagi manisi bir-birine jaqın sözlerdi tabıw hám astın sızın dep tasıwına beredi. Bunı oqıwshılar anısat isley adadı. Oqıwshı jaqsı oqıw gerek. Trıkshı etik tigip atır. Traktorshı traktorın onılap atır. 3. Berilgen misallardan tübirles sözlerdi terip jazıw. Bilim, san, balıq, paxta, bilgish, sana, paxtakesh, paxtashılıq, bilgir, balıqshı, nestazıq, baǵ, baǵman, sanaq, balıqshı, pastalı, bahqlı, bilimli, sansız, sanlı, baǵshılıq. Úlgi:

Tübir:	Bil	balıq	paxta	baǵ
san				
sana				
sanaq				
sansız				
sanlı				

4. Tasıw, taslaq, tassız sözlerin ne ushın tübirles dep ataymız?

5. Mana sözlerge tübirles sözlerdi tawıp sorawların qoyın. Hár bir söz qanday mánı berip turǵanın aytañ.

Jaz -	Tut
Saz -	Or -
Aw -	At -

6. Bas. sz. jol sözlerinín tübirles sözlerin gap isinde keltirip, gap dúzın. (Oqıwshı úlgin kórsetiwı mümkün).

Sonday-aq, alıq sözlerden kemetlik, feyilden atlıq sözlerge dúzalıp, olarǵa sorawlar qoydıw ta islewge boladı.

Bunday tübir, tübirles sözler boyınsha tayarlıq shınıǵıwlar orınlaw, eklärshı klasıa kóbirek bolıp, keyingi klaslarǵa dawam etiw tiyis. Tübir boyınsha jumıs islew oqıwshılardıñ oǵografıya, qıraǵılıǵın ósirip baradı, söz shaqıplarmıñ uyreniwge de tiykar bolı. Sonlıqtan, tübir hám tübirles sözlerdiñ qaǵıydası menen bırı oqıwshılardıñ bir juwmaǵqa kelip, tübirles sözlerdi qalay tabıw jolların ayrtıp jıberiw jaqsı nátiye beredi.

Juwmaq: Balalar, sözdiñ tübirin tabıw ushın, birinshide tübirles sözlerdi tabıw, eklärshiden, olardı bir-biri menen salıstırıp kóriw, úshinshidin, solay etip, hámmesine ertaq sözdi ayrtıp atıw. Sonday etip bir neshe shınıǵıw isletip kórsetiledi. Keyin qaǵıydalıq menen juwmaqlanadı.

Qosımta penen tanıstırıw. Baǵdarlamada qosımta úshinshi klasta ótiw joǵalastırılǵan. Oqıwshılardıǵa sóz quramın úyretiw saǵalıqta izbe-iz berilmegen. Sóz quramın oqıw, onı úyretiw kiyin process. Sonıqtan materialdı izbe-iz úyretiwdi názerde tutıw kerek. Material – túbir, qosımta, jalǵaw sıpatında jayǵastırılıwı kerek.

Jumıstı ámeliy isten baslap, oqıwshılardıń qadaǵalaw isine itibar beriw kerek. Túbir, túbirles sózler boyınsha ámeliy jumıs islew menen onı qadaǵalaw arqalı, túbir sóz hám qosımta arasındaǵı baylanıs, ayırmashılıq boyınsha da azlı-kópli jumıs islewdi názerde tutıw kerek. Bul jaǵday oqıwshılardıń keyin ala qosımmanı tez ózlestiriw alıwına múmkinshilik beredi.

Baslawsh klass balalarınıń qosımta menen jumıs islewdi túbir, túbirles sózler boyınsha jumısın dawamı sıpatında qarawı orınlı. Bul ushın túbir, túbirles sózler jumısın dawam etip, ol boyınsha balalardı tamıs bir neshe misal beriledi. Máselen, *oqı, oqıw, oqıwshı* degen sózler taxtaǵa jazılıp, yamasa aldın ala tayarlanıp kelingeni kórgizbe quraldaǵı sózdiń morfologiyalıq qurılısın analiz etiwden baslawǵa boladı.

Oqıwshı: - Qánekey, balalar, *oqı, oqıw, oqıwshı* degen sózlerdiń hárine ortaǵ sóz qaysısı?

- Oqı.
- Bunı qanday sóz deytıǵın edik?
- Túbir sóz.
- Ekinshi sózdiń (oqıw) túbiri qaysı?
- Túbiri *oqı*.
- Keyinideǵı qosılıp turǵan ne, sózdiń quramında neler bolatıǵın edi?
- Túbir, qosımta.
- Olay bolsa, «w» ne boladı?
- «w» qosımta boladı.
- *Oqı, oqıw* sóziniń mánisinde ayırmashılıq bar ma?

Balalar usı jerde qıynaladı. Sebebi, sózdiń mánisin, bir-birinen ayırıp biraz qıyn, sonıqtan oqıwshı eki sózdiń mánisindeǵı parqı ózi ayıp berse de boladı.

Bunnan keyingi *oqıwshı* sózi balalar ushın qıynǵa soǵpaydı hám oqıwshınıń sorawına jawap qaytarı aladı. Bul jerdeǵı

qıyǵarǵı, amıs túbirles sózlerdi alıp, onı analizlew arqalı túbirles bolıp turǵan, sóz ózgeriwshı qosımmanı máni beriw qasıyetin ashıw bolıp esaplanadı.

Bunnan keyin túbir sózlerden (bas, dos) túbirles sózler jasawǵa usınıwǵa boladı. Oqıwshılar qıylanbay jumıs isley aladı. Solay etip, oqıwshılardıń qadaǵalaw, jumıs islewini belgili juwmaǵa qaray baǵdarlap, túbiri birdey bolǵan sózler *túbirles sózler* boladı eken, túbir sózlerdi túbirles etip, jana mánilili sózlerdi dóretip, turǵan qosımmanı *sóz jasawshı qosımta* deymiz, degen juwmaǵa berip, oqıwshılardı bir neshe ret ayıtıw kerek. Onnan keyin alǵan bilimni bekkemlew maqsetinde tómendegishe hár qıylı shıǵıwlar isley beriwge boladı.

Misal berip oqıwshılar menen gúrrinlesiw.

- Sózdiń tiykarǵı máni beretuǵın bólegin ne deymiz?
 - Sózdiń mánilili bólegi túbir delinedi. (Taxtaǵa *dápter* dep jazıladı).
 - Túbirles sózdiń qaysı bólegi jana sóz jasaydı?
 - Sózdiń jana sóz jasaytuǵın bólegi sóz jasawshı qosımta boladı. (Taxtaǵa *dápterge* sóz jasawshı qosımta dep jazıp qoyadı).
- Oqıwshılar menen bunday soraw-jawap ótkergenimen keyin misallar boyınsha jumıs islenedi.

- I. Sóz jasawshı qosımataları qosıp jana sózler jasaı.
 - Jol, dos, siz, as, (awızsha)
 - II. Berilgen sóz jasawshı qosımatalarǵa tiyisli sózlerdi tawıw jana sózler jasaı: Shı-shı, hq-lik, is-is, iw-iw (jazba)
 - III. Ózleriniz biletuǵın sóz jasawshı qosımataları túbir sozlar qosıp, jana sózler jasap úyreniń (kim kóp sóz jasay aladı, qıyın úlgisi boyınsha).
 - IV. Gápber berip endegi dórendi sózlerdi tawıp, astın sózler hám qalay, qaysı sózden qanday sóz jasalıp turǵanını ayt (kommentariy beriw).
 - V. Gáp ishinen dórendi sózlerdi tawıp, olarǵı sorawlar qoyıw.
 - VI. Úyrengen jana sóz jasaw jollarınan paydalanıp kish köleminde dóretiwshilik jumısar islew.
- Jalǵawlar boyınsha jumıs. Oqıwshılar jalǵawlar boyınsha jumıs islewde qosımmanı úyrengendey qıylanbaydı. Jalǵawlar qollanıp bilgeni menen onıń gápberǵı xızmeti, túrleri bir-birine

ayırıp biliw oqıwshılar ushın qıyın. Biraq jalğawlardı ornı-ornında durıs paydalanıw olardıń turmısında ámeliy áhmiyetke iye. Sonıqtan buni úyreniwdi de ámeliy jumstan. dáslep qosımta penen, onnan keyin jalğawdı bir-biri menen salıstırıp úyretiwdi názerde tutıp janus islew kerek. Bunıń ushın aldǵı menen jalğawdıń belgisin (sózlerdi hár túrge túrleydi yamasa sózlerge forma beriwshi sóz hólegi), onnan keyin olardıń sintaksislik xızmetin (gáp ishinde sózlerdi bir-biri menen baylanıstıradı) úyreniw zárúr. Bul ushın oqıwshı tárepinen tekst berilip, ondaǵı belgili bir sóz ústinen qadaǵalawdı názerde tutıw kerek. Misalı:

1. Mektep-oqıw ornımız. Men mektepke bardım. Mektepte sahaq hasılangan joq eken. Mekteptiń jayları subw. Mektepten sahaq pıtkennen soń úyge qayttım.

2. Teksttegi hámme gápke ushırasatuǵın bir qıylı sózdiń astın sızın (eger oqıwshılar buni tabı almasa, oqıwshı Balalar, teksttegi barlıq gápke ushırasatuǵın *mektep* sózinin astın sızın, dep tártip beriw de múmkin).

3. Oqıwshılar qadaǵalaw arqalı *mektep* sózinin hár qıylı ushırasıp turǵanın, yaǵnıy *mektep* sózi gápke hár qıylı forma qabil etip ózgerip turǵanlıǵın kóredi. Solay etip, oqıwshılar bulardıń sóz túrlewshi qosımta ekenligine qarap juwmaqqa ótedi.

4. — Balalar, endi *mektep* sózine qosılıp turǵan qosımtalardı maǵan izhe-izlik penen ayıp berin. (Buni jámaát bolıp, yamasa oqıwshınıń jeke tapsırıwı menen islewı múmkin).

5. Oqıwshı *mektep* sózinin keynine jalǵanıp turǵan *ke,-te,-tiń,-ten* sóz hólekleri *jalǵaw* boladı. Bular sózlerdiń keynine jalǵanıp sózlerdiń formaların ózgerтип turadı. Sóz jasawshı qosımtaday sózdiń mánisin ózgerite almaydı. Sonıqtan bulardı *sóz túrlewshi qosımta* deymiz.

Endi jalǵawlardıń sintaksislik xızmetin úyretiw ushın minaday usıllar islewge boladı.

Joqarıdaǵı gánke qayta kelip jalǵawlarǵa qadaǵalaw jasaw ushın: — Balalar, *mektep* sózinin keynindeǵı sóz túrlewshi qosımtalardıń haruǵın alıp taslap oqıp kórin. Qanday ózgeristi bayqadıńız?

Oqıwshılar gápniń mazmunı ózgeńge ayırıp ketkenin aytadı. (Álbette, eger oqıwshılar bul jerde basqa juwap bersse, oqıwshı onı dúzetip

qıyaredi. Oqıwshı endi balalardan ne ushın gápniń buzılıp ketkenligi haqqında sóylesedi hám sózdiń keynindeǵı sóz túrlewshi qosımta gápkeǵı sózlerdi baylanıstırıp turǵanlıǵın aytadı. Onı alıp taslaǵanda sózler bir-biri menen baylanıspawınan sebepten gápniń mánisı buzıladı. Olay bolsa, *sóz túrlewshi qosımta* gáp ishinde sózlerdi biri-biri menen baylanıstırıwshı xızmetin atıqadı eken. Oqıwshı sóz túrlewshi qosımtanıń qaysı sóz benen qaysı sózdi baylanıstırıp turǵanın taxtaǵa kórsetedi. Keyin oqıwshıń kitaptaǵı qaǵıydanı oqıwshılardıń ózleri oqıp shıǵıwı ushın tapsırma beredi.

Onnan keyin oqıwshı oqıwshılar menen sóz túrlewshi qosımtanıń belgisin, xızmetin, ornı qosımtadan ayırmashılıǵın, ornı turınan gırtinlesip, belgili bir juwmaqqa keledi hám hár qıylı shıngıwlar arqalı bekkemleydi.

Baslawshı klaslarda sóz quramın ótiw qospalı qubılıs. Sonıqtan oqıwshınıń oqıwshılardı kóbirek sózdiń mánisin túsine billiwge bagdarlawı jaqsı nátiye beredi. Álbette, oqıwshı balalar menen hámme sahaqta da sózdiń mánisin úyretiw menen shuǵıllanadı. Oqıwshılar sóz mánisine ulıwma túsinsse de onı ayırım túsiniwge qıylanadı. Sóz quramın ótip bolıw menen ol boyınsha tákirarlaw júrgiziw, sóz quramına talaw jumisları menen kóbirek shuǵıllanıw ornalı.

Тексеріу үшін сораулар:

1. Sóz quramın oqıwshıń maqseti menen wazıypaları nelerden ibarat?

2. Túbiri hám rubirles sózler boyınsha qanday jumstar islew arqalı tanıstırıwǵa boladı?

3. Qosımta penen qalay tanısağı?

4. Jalǵawlardı úyretiw jolların ayt.

5. Sóz quramı boyınsha tákirarlaw jumısı qalay alıp barıladı?

6. Sóz quramın oqıwshı boyınsha toparınız benen pıksır alısıp, sabuq labatınan túzin.

Сөз шабақлары менен таныстыру

Baslawshı klaslarda sóz shaqabın oqıwshı qıyın hám juwapkeńli. Sonıqtan bagdarlamada baslawshı klaslar ushın 150

saat ajratılған. Usınıñ ózinen-aq sóz shaqapları boyınsha jumıs islew, baslawısh klaslarında leksika-grammatikalıq bılın beriwdiñ tiykarın quraydı dese boladı.

Oqıwshılar sózler menen islesiwdiñ barısında tildegi tolıp atırған hár qıylı sózler menen ushırasadı. Olardıñ bir toparı zattıñ atın, birazı zattıñ túr-túsın, bir qanshası zattıñ háreketin h.t.b. bildiretuǵının kórsetedi. Solay etip, sóz shaqapları, sózdiñ hár qıylı toparları menen islesip grammatikalıq túsinińleri boyınsha belgili bir juwmaǵqa kelip otıradı. Bunday juwmaqlar gezekte oqıwshılardıñ abstrakt oylawınıñ rawajlanıp barıwına sebepti boladı.

Sonday-aq sóz shaqapları boyınsha jumıs islew arqalı sózlerdiñ grammatikalıq jalǵawların (kóplik, tartım, seplew, bellik), olardıñ gáp ishinde qullanıwın kóredi. Sonıñ menen birge ádebiy tildiñ ayırım normaları menen tanıwı da, olardıñ sóylew mádeniyatınıñ rawajlanıp barıwına tiykar boladı.

Sóz shaqapların oqıw, hár qıylı jumıs islew dáwirinde sózlerdiñ seslik hám morfologiyalıq qurılısı menen jumıs islewine tawra keledi. Bul gezeginde kópshilik orfografiyalıq qaǵıydalar menen ushırawıǵa sebep boladı. oqıwshılardıñ orfografiyalıq qırǵılıǵın asırıp otıradı.

Sóz shaqapları boyınsha jumıs islewdiñ qospalı bolıwı (máselen, birewı zattıñ háreketin bildirse, ekinshisi, zattıñ túr-túsın, jáne biri zattıñ háreketin bildirip keledi, al birewı túrli grammatikalıq kategoriyǵa iye bolıp keledi hám t.b.) oqıwshılardıñ jumıs islewinde, olardıń ózlestiriwinde ıyımlıq jaǵday tuwdıradı. Oqıwshı hár bir temanı óıwde oqıwshılardıǵa jeterli, túsiniikli bolıw jaǵın oylap is tutıwı talap etiledi.

Bul baǵdarlamalıq talaptı ornılaw ushin balalardıǵa oqıw quralları, óy ashapları, ósimlikler, naywanlar, quslar t.b. súwretlerin kórsetip, hár biriniń atı menen tanıstırıladı. Sonıñ menen hár qaysısınıń atı óz aldına sóz ekenligin, al hámmezin zat dep túsiniwimiz kerek ekenligin aytıp beredi. Keyin oqıwshı bul aytqanların oqıwshılardıñ qabıl etkenin anıqlaw hám bekkemlew ushin:

- Minaw ne? (zat), atın ayt. Uyték. Házir sen ne aytıñ? (sóz) hám t.b. usınday bekkemlew jumısları bir neshe ret qaytalanadı. Keyin oqıwshılar menen birlikte juwmaǵqa keledi. Joqarıdaǵı

körnenlerimizdiñ barlıǵı zat dep atalatuǵınlıǵı, hár bir zattıñ ózine tiyisli atı bar ekenligi, onı zattıñ atı deytuǵınımızdı, hár bir zattıñ atı sóz benen ayılatuǵınlıǵı eskertilip, oqıwshılar menen bir neshe ret tanılınadı, sorawları menen tanıstırıladı. Dápterlerine jazdıp, olardıñ dúris oqıw normaların úyretedi. Bir neshe sabaqtan keyin zattıñ atların gáp ishinde keltirip, onı qalay tabıwı, sorawların qoyıw jolların da úyretip, jumıs islew barısında oqıwshılardıñ sóz shaqapı tuwralı dáslepki túsiniǵı bekkemlep barıladı.

Zattıñ háreketin bildiretuǵın sózler de usınday analitika-sintetikalıq jolardı qullanıw arqalı zattıñ atın bildiretuǵın sózler menen aylanısh túsindiriledi. Máselen, suwda júzip júrgen ǵazdı kórsetip, bul ne dep beriledi, oqıwshılar onı ǵaz dep ataydı (negizinde bul jerde birinshi ret zat ekenligin, ol zattı ne sóz benen atalatuǵın boyınsha kónlikpege iye bolıw kerek. Bul jaǵday, birinshiden, zat, sóz tuwralı, ekinshiden, zattıñ atı tuwralı balalardıñ bılımin bekkemlep otıradı). Onnan keyin, -ǵaz ne qılap júr? - ǵaz júzip júr, - dep oqıwshılar juwap beredi. Usınday háreket etetuǵın zatlardıñ súwretin kórsetiw arqalı oqıwshılar menen gúrinlesip, olardı taxtaǵa jazıp, keyin oqıtıp, dápterlerine jazdıp, zattıñ atın úyretkendey olardı juwmaǵ beriledi. Zattıñ is-háreketin bildiretuǵın da sóz boladı. Biraq hár qıylı zatlardıñ is-háreketi hár qıylı bolǵanı ushin, olardı hár qıylı sóz benen aytamız. Mısallı, iyt úredi, qus ushadı, balıq júzedi, balalar oynaydı. Al, geyde hár qıylı zatlardıñ is-háreketin bir túrli sóz benen de beremiz. Sebebi, olardıñ is-háreketi bir-birine usas boladı. Mısallı, qus ushadı, samolet ushadı, qaǵaz ushadı. Bunday úyretiwlerden keyin oqıwshılar menen zatlardıñ háreketleri ústinde hár qıylı jumıslar isley beriwge boladı.

Bunnan keyingi sabaqlar zattıñ belgisin bildiretuǵın sózlerdi úyretiw isine amaladı. Bunda da jumıs analiz-sintezlik, salıstırıw usılları menen islenedi. Máselen, hár qıylı túrdegi, belgidegi zatlardı yamasa zatlardıñ súwretleri alıp, olar salıstırıw úlgisinde kórsetiledi hám azın-qısqa, aq-qızıl, sarı-kók, domalaq-sopaq, mazalı-ushıshı hám t.b. sózler oqıwshılardıñ qarnasıwı menen analiz etiledi. Bunnan basqa da túrleri birinshi klasstıñ ana tili sabaqlıǵında usınıǵan. Sózler hám gáp ishindegi berilgen sózler boyınsha hár qıylı jumıslar islenip, juwmaǵ beriledi.

Zatniñ sanın bildiretuǵın sózler boyınsha da usı izbe-izlikte jumıs islenedi. Oqıwshılar zatniñ sanın bildiretuǵın sózler boyınsha hár qıylı ámeliy jumıslar islew arqalı dáslepki túsinikler aladı. Shınıǵıw arqalı aǵan bilimlerin bekkemlep baradı.

Takırlarlaw sabaqlarında hár bir sóz shaqabına berilgen juwmaqlar izbe-izlikke salınıp, oqıwshılarga hár túrli ámeliy jumıslar isletip, bilimi bekkemleredi. Tıykarǵı, wazıypalar hár qıylı sózler boyınsha jumıs islew, olardıñ sorawların qoya bilıw, olardı sóz dizbekleri, gáp ishinde taba bilıw, sózlerdiñ bir-birinen ayırmaslıqların túsine bilıw, bir-birinen ayıra bilıw bolıp esaplanadı. Sonlıqtan oqıwshılar usı wazıypanı ornılawdı tıykarǵı maqset etip alıwı kerek.

Baslawısh klaslarda bul jumıslardı úyreniw ekinshi klastan baslanadı. Birinshi klasta bulardıñ tıykarǵı jumısı sawat ushiw bolıp esaplanadı. Sonlıqtan oqıwshı bul ózgesheliklerdi eske alıwı kerek. Sóz shaqapların oqıwdıñ dáslepki basqıshları joqarıdaǵı sóz etilgen usıllar menen alıp barıladı.

Sóz shaqapları boyınsha tıykarǵı túsinikti baslawısh klasların III klasınan baslap aladı. Bul sóz shaqapları menen islesiwdiñ ekinshı basqıshı bolıp esaplanadı. Bunda III klasta atıq, atıqın birlik, kóplik túrleri, menshikli, galabalıq atıqlar, menshikli atıqlardıñ jazılıwı, kelbetlik, sanlıq, feyil, bolımbı, bolımsız feyiller tuwralı, IV klasta atıqın betleniwı, tartımlanıwı, sepligi, alınasıq, feyildiñ betleniwı, feyildiñ mahállerı, rawısh, tirkewish, dáneker tuwralı túsinikler alıp, olar boyınsha hár qıylı shınıǵıwlar islep, kónlikpe aladı.

Oqıwshılar dáslepki basqıshlarda «gáp ishindegi mına sóz atıq pa, kelbetlik pe, feyil me» degen sorawlarǵa – Bul sóz kim? ya (ne) degen sorawlarǵa juwap berip atıq boladı. Qanday? sorawına juwap berip kelbetlik boladı. Ne qıldı? Ne qılıp atır? sorawlarına juwap berip feyil boladı degen qısqa juwap beriw mümkinshiligine ǵana iye boladı. Al keyin ala banday juwapı tolıqtırıw, dálillew formasına ótkeriw kerek. Mäselen, Kitap-bul zatniñ atın bildiredi, sonlıqtan atıq boladı hám ne? degen sorawǵa juwap beredi.

Ushınshı klasta burınǵı da kóńirek dälillewge ótedi. Endi atıqın mánisin, sorawın ayaw menen birge ayırıp grammatikalıq jaǵawların qosıp dälilleydi. Basqa sóz shaqapları boyınsha jumıs

islew basında sóz quramı menen teń alıp barıwdı esten chıǵırınaw kerek. Sonday-aq ámeliy jumıs leksikalıq, sintaksislik shınıǵıwlar menen baylanısh alıp barılıwı tiis.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Sóz shaqabın úyretiwdiñ maqseti menen wazıypası nelerden ibarat?
2. Sóz shaqabı boyınsha oqıwlatuǵın baǵdarlamalıq materiallar menen tamis i.

Atıqtı oqıw

Baslawısh klaslarda atıqtı oqıwǵa ieterli dárejede saat ajratılǵan. Sebebi, atıq basqa sóz shaqaplarına qaraǵanda leksikalıq mánisi jaǵınan da, hár qıylı grammatikalıq belgisi jaǵınan da kóń. qosıwlı kategoriyalardı iye.

Baslawısh klaslarda atıq basqa sóz shaqapları menen baylanısh hám izbe-izli túrde, jóniden awırǵa qaray degen tıykarǵı prinıpte oqıtıladı.

I-IV klaslarda atıqtı oqıwdıñ tıykarǵı wazıypası:

- 1) Atıq boyınsha oqıwshılardıñ leksika-grammatikalıq túsiniǵın qalıplestiriw;
 - 2) Menshikli hám galabalıq atıqlardı mánisine qaray bir-birinen ayıra bilıw;
 - 3) Menshikli atıqlardı qollarǵanda bas háripti paydalana bilıw;
 - 4) Atıqlardı birlik, kóplik sanda qollana bilıw;
 - 5) Atıqlardıñ keynine tartım, seplik, betlik jaǵawlarınıń qosılıp jazılıwı boyınsha kónlikpe qalıplestiriw, olardı bir-birinen ayıra bilıwge úyretiw;
 - 6) Atıqlar menen oqıwshılardıñ sóz baylıǵın rawajlandırıp otırıw;
 - 7) Analız, salıstırıw, toparlastırıw hám juwmaqqa kele alıw jumısların isley bilıw kóplikpelerin qalıplestiriw dep belgilengen.
- Bul ulawın wazıypalar bolıp, oqıw barısında asqınlasa tusedi. Sebebi, bul wazıypalar hár qaysı bólek halında sheshilmey at bir-birine baylanısh is jazına asıp otıradı. Mäselen, II klasta sózlerdi mánisine túsiriw, clardı toparlastırıw, sorawlar qoyıw,

sorawlar boyınsha sözlerdi bir-birinen ayıra biliw. gáp ishinen, söz dizbegindegi sözlerdi mánisine, sorawına qaray taba biliw, söz shaqabın úyreniwdiń dáslepki basqışı dep qaralatuǵın bolsa, III klasta atlıqtıń tiykargı leksikalıq grammatikalıq belgisine qaray otırıp taba biliw, ayırım grammatikalıq kategoriýaların úyreniw, al IV klasta atlıq boyınsha tiykargı ilimiy kónlikpelerdiń ámeliy jaqtan qalıpsıw basqışı dep qaraladı.

Atlıq söz shaqaplar ishinde leksikalıq mánisi jaǵman hár qıylı, grammatikalıq belgisi jaǵman qospalı kategoriya. Leksikalıq mánisi tiykarınan zatlıq mánige baylanışlı bolıp, júdá hár qıylı. Máselen, kitap, dápter, parta usaqan anıq zatlar, iynelik, qurt-qumırsqaday janlı jánlikler, samal, boran, úrgindey tábiyat qubılısları, urıs sıyaqı waqıyalar, júris, keris, kóterilistey háreketler hám t.b. mákeme, awıl-xojalıq, miynet quralları, adamda hár qıylı jaǵdaylar, adam, haywan, qus músheleri, ósimlikler hám t.b. kózge kórinetuǵın, kórinbey sezim arqalı túsiniletuǵın túsiniqlerdiń hárin zat dep túsinemiz. Bulardıń hár qaysısına tiyisli atama bar.

Atlıqtıń grammatikalıq belgisi: birtik, kóplik sanda, tartım, bellik, seplik jalǵawları menen túrlenedi. Ózine tán bolǵan qosımalarına iye, gáp ishinde baslawısh, qollanıwına qaray anıqlawısh, tolıqlawısh, pısıqlawısh, geyde bayanlawısh bolıp keledi. Sonlıqtan da atlıqtıń leksikalıq, grammatikalıq belgileri qospalı, qıyın dep qaralıp baslawısh klaslarda tiykargı belgiler ápiwaylastırıp ámeliy jumislardıń barısında úyretilip barıladı.

Birinshi klasta oqıwshıların aldındaǵı tiykargı wazıypa - oqıwshılardıń sözlerge kim? Ne? degen sorawdı durıs qoya biliwge úyretiw. Sızretlerge qarap olardıń atların - Bul kim? Bul ne? degen sorawlarǵa juwap bere biliwge (bul kitap, bul parta, bul bala) úyretiw; I ótendege wazıypalardı oqıwshılar ornlay alıwǵa úyretiw;

1. Kóp noqatın ornına tiyisli sözlerdi qoyıp onıń sorawın tabıw; 2. Oqıwshılardıń kerekli zatların atların aytırıw; 3. Úy mülükleriniń atın ayıw; 4. Úy haywanları, jabayı haywanlardıń atın ataw; 5. Sözler berip onı toparlarǵa ayırıw, (baqsha eginleri, miywe, kiyim hám t.b.); 6. Kim? Ne? sorawına juwap beretuǵın sözlerdi bólip jazıw. Mısali:

kim?

ne?

7. Adam, qala atların durıs jazıp úyreniw.

Bul dáwirde tiykargı jumıstıń barlıǵı - sözlerdi toparǵa bóliw, sorawların qoyıw, mánilerin anıqlaw, sözlerdi durıs oqıw, oqıǵanın durıs jaza biliw, bas hırıptı qollarıw, sorawlarǵa juwap izlew boyınsha hár qıylı shıǵıwlar islew, sol arqalı analiz, sahsıstıw jumıs, menen belgili juwmaqqa keliw usaqan jumıslar islenedi.

III klasta zatın atın bildirip Kim? Ne? degen sorawlarǵa juwap beretuǵın sözlerdi atlıq deymiz - degen túsinikti úyrenedi, bul hár qıylı shıǵıwlar menen bekkemlenedi. Sonın menen birge atlıqtıń leksika-grammatikalıq belgileri kóplik, menshikli, galabalıq atlıqlar ósinde jumıs islenip, dáslepki túsiniqleri tereńlestirilip barıladı. Bul dáwirde minaday ámeliy jumıslar islense boladı:

1. Tómende berilgen sözlerden atlıq sözlerdi terip jazıw hám sorawların qoyıp shıǵıw.

Oqıwshı, oqıwshı, júriw, kók, men, dápter, ayt, bala, qızıl, uzın, stol, sawınshı, aq, sen, ol, kepter, qozi, aǵadı, suw, terek, kelte, on, jıǵırma, tez, kiyik, ana, aǵa, siz, júrt, Azat, Gúlar hám t.b.

2. Ózleriń baqshada ósetuǵın, baǵda ósetuǵın, palız, miywelerdi, kiyimler, shóplerdi, úy hám jabayı haywanlardı, úy qusların, dız qusların bólip dizip jazıw. Mısali:

| Haqsha ósimlikleri | Paqda ósetuǵın jemis
aǵaşları | Úy haywanları | Jabayı haywanlar | Úy qusları | Dúz qusları | Kıyınlar | Jabayı shóp utları |
|--------------------|----------------------------------|---------------|------------------|---------------|--------------------|------------------|-------------------------|
| Qawın
Garbız | Alma
Erik | Qoy
Eshki | Qasqır
Tulıǵı | Tawıq
G'az | Kepter
Qırǵıwul | Shapan
Kóylek | Sora
Aqbas
h.t.b. |

3. Berilgen gáp ishindegi kóp noqat qoyılatuǵın orınlardıǵa tiyisli atıqlardı qoyıp kóshirip, sorawların qoyıw. Misal, sabadı túsindirip atır, tıńlap otır. Úyge berildi. hám t.b.

4. Berilgen menshukli atıqlardı adam, qala, awıl, taw, kól, darva, kóshe hám t.b. bólip jazıw.

Misal: Adam atları
Qala atları

Oqıwshı misallardan, bunnan basqa da misallar berip atıq, atıqtıń seplik jalǵawları menen tanıstırwda hám ol boyınsha alǵan bilimlerin ámeliy jumıs islew dáwirinde, izbe-izlikke salıw barısında qollanılatuǵın kesteden paydalanıp óıruına boladı.

III. IV klasta atıq boyınsha alǵan bilimlerin, ámeliy kónikpelerine súylene otıp, dáslep bir neshe sabaq sol tema boyınsha ámeliy jumıs islenedi hám atıq boyınsha bilimi rerenlestiriledi. Onıń ushın dáslepki sabaqlarda zatıń atın bildiretuǵın sózlerdi izbe-izlikke salıw, adamlardıǵa, ósimliklerge, haywanlardıǵa, quslardıǵa, úbiyat qubılıshına, waqıyalardıǵa hám t.b. tiyisli sózlerdi toparlardı bólip, olardıǵa tiyisli sorawlardı durıs qoya biliw, atıqlardı durıs qollana biliw boyınsha islew talap etiledi.

Bul dawırde de oqıwshılar ushın en qıymı háreket atıqları menen dórendi atıqlar. Sonıqtan bular basqa sózler menen salıstırıp, olardıń zatlıq belgisin ayıra biliwge bassınıq etiledi. Misal, jır-jırıs. Oqı - oqıw hám t.b.

Son menen birge bul jerde tabirles sózlerden alǵan tiyisli beıerimen de paydalanıwǵa boladı. Oqıwshılar bunı aynadımay istey aladı. Misal:

Oqıwshı bul sózlerdiń har qaysısına tiyisli sorawların qoyıp, sol arqalı qalay zatlıq mániǵe ótkenin oqıwshılardıǵa aǵsırtıwındırıwına boladı.

Bir neshe shıǵıw jumısları arqalı atıq tuvralı bilgenlerin izbe-izlikke salıp hám burırıǵı bilimlerin bekkemlep, keyin atıqtıń berleniw, atıqtıń tartıwlanıwı, atıqtıń sepliki kategoriyaları boyınsha jumıs islenedi. Atıq boyınsha alǵan bilimleri tákírerlanadı. Har bir tema ámeliy jumıslar menen bekkemlenip bıtıladı.

Atıqtıń kóplik kategoriyası menen tanıstırıw. Oqıwshılardıǵa kóplik kategoriyasını tanıstırıw ámeliy jaqtan sawat gshıw dáwirinen baslanadı da, keyin ala dawam etedi. Kóplik kategoriyası menen birinsli rei óz aldına III klasta tamsadı. Bunı dáslep bir qıylı zatlardıń ózi yamasa súwretlerin kórsetiw arqalı qúlem-qúlemler, rúchka-rúchkalar, qawın-qawınlar, alma-alma ar hám t.b. tanıstıradı. Bul boyınsha har waqt salıstırıw aralı shıǵıwlar jaǵsı nátiye beredi. Máselen, oqıwshı kitap-kitaplar degen sózlerdi jazıp yamasa ózlerin kórsetip, qaysısanar azdı, qaysısanar kópti túsinentiz dep soraganda, oqıwshılar bul sorawǵa aǵsır jawap bere aladı hám olardıń ne ushın solay ekenligin qıylanbay dálillep beredi. Basqa da misallar arqalı oqıwshılardıǵa bir, kóp degen manini úyretiwge boladı. Bir qansha ámeliy jumıslar keyin, zatıń birewin kórsetse birlik, kópti kórsetiwshı sózlerdi kóplik dep jawmaq beriwge boladı.

Zatlardıń kóp ekenligin kórsetiw ushın sóz kóırtine -bir, óz qosımazın dáslep kerek ekenligi óssentiledi hám ózlerin...

kitaptan oqıp kóriw ushin usınıladı. Keyin ala hár qıylı ámeliy jumıslar islenip, birlik, kóplik terminleri menen de tanıtıladı.

IV klasta oqıwshılardıń bul boyınsha jumıslar islewı dawam etedi. Solay etip, kóplik kategoriyası boyınsha jumıslar islewı arqalı atıqlardıń birlik hám kóplik sanda qolanılatuǵını, onı mánisi hám túrлерinen ayıra alatuǵınılıǵı tuwralı kónlikpe qalıpleseı. Bul kónlikpe nátiyjesinde oqıwshılar kóplik kategoriyasınıń qosımталарın óziniń ámeliy (sóylew, jazıw) islerinde qollanıwdı úyrenedi. Ana tilinde kóplik jalǵawın qabıl etpeytuǵın atıqlar ushırasadı. Biraq baslawısh klass balalarına mánisi boyınsha kóplik kategoriyalarǵa kiretuǵın sózler menen tanıtılmaıdı. Biraq sanlıqlar menen qatar kelgen atıqlar kóplik kategoriyǵa tiyisli ekenligi misallar menen dáıılленedi.

Athıqtıń betleniwi menen tanıtırw. Athıqtıń betleniwi oqıwshılardıń sóylew tilinde kóp qollanılatuǵın kategoriya. Mánilik jaqtan da, forması boyınsha da oqıwshılar ushin qıyınshılıq tuwdırmaıdı. Sonlıqtan, ámeliy jaqtan qollandırıp úyretiw kerek. Oqıwshılar termindi (tartım, bet) bilmeydi. Sonlıqtan, bir qansha ámeliy jumıslar islewıń barısında tartım – zatıń kimge tiyisli ekenligin kórsetetuǵın formanın ataması ekenligin, al birinshi bet – birinshi táreptegi adam, ekinshi bet – ekinshi táreptegi adam, úshinshi bet – úshinshi táreptegi adam ekenligin oqıwshılardı qatnastırıw arqalı kórgizbeli túrde misallar boyınsha túsindiriw menen birge tirek kesteni iske qosıp, tartımın qosımталарı menen tanıtırwǵa boladı.

Tartım kategoriyası menen oqıwshılardıń birinshi ret ushırasıwı bir qansha qıyın bolǵanı menen, mánisi hám forması arqalı tez úyrenip alıwına múmkinshilik bar.

Bet	Birlik		Kóplik	
	Daralıq	Sheriklik	Daralıq	Sheriklik
I	-m, -im, -im	-mız, -mız
-imız, -imız	-lar, -im	-lar, -imız
-ler, -imız
II	-ń, -ın, -ın	-ınız, -ınız
-imız, -imız	-lar, -ın
-ler, -ın	-lar, -imız
-ler, -imız
III	-t, -t	-t, -t	-lar, -t, -ler
-t	-lar, -t
-ler, -t

Athıqtıń kategoriyaları oqıwshılardı bir-biri menen baylanısh túrde alıp barılǵan jaǵdayda ǵana tez ózlestiriwne jaǵday tuwıladı. Bunnan keyin: 1) atıqlardı tartım jalǵawların qosıp; 2) gap ishinde atıqlardı tawıp, ondaǵı tartım qosımталарın ayırıp, qosıp, úyreniw; 3) Tartımın birlik, kóplik, sheriklik túrлерin bir-biri menen ayıra biliw; 4) gap ishinde tartım atıqlardı mánilik ózgesheligin túsiniw; 5) atıq sózlerdi berip, oǵan tiyisli tartım qosımталарın qosıp qollana biliw; 6) ayırım atıq sózlerge tartım qosımталарın qosıwı arqalı «q» sesiniń «ǵ» sesine, «p» sesiniń «b» sesine ózgeriwindegi zarılıqlardı misallar arqalı qollanıp, onı ne ushin solay ekenligin dáıılley biliwge kóniktiriw; 7) tartım kategoriyasını sóylew barısında qollana biliw – usıǵan shıǵıw jumsların islese oqıwshılarda kónlikpe tez qalıpleseı.

Athıqtıń seplik kategoriyasını oqıtıw. Athıqtıń seplik kategoriyası IV klasta oqıtıladı. Biraq bunnan baslawısh klasslardıń tómenki klasslarında oqıtılmaıdı ógen pikir kelip shıǵıwı tiyis. Bul boyınsha I klastan baslap-aq oqıwshılar menen ámeliy jaqtan jumıslar alıp barıladı. Oqıwshılar sorawlar qoyadı. Sózlerdiń keyindegi qosımталарı menen tamsadı. Gap dúzip úyrenedi. Onı seplik jalǵawların qollanıp kóredi. Söylewde de hárha qollanadı. Sonı nátiyjesinde seplik sorawları hám qosımталарı menen ámeliy jaqtan tanıs. Endi IV klasqa keliw menen turaqlı túrde hárliq túrлерi boyınsha jumıslar isleydi.

Dálep oqıwshılar menen bir neshe shıǵıw jumsların islemi (bunda bir sózdiń seplik jalǵawları menen túrlenip keliwın ańsa boladı) seplik jalǵawları menen túrleniwdegi ózgerislerdi baqlawdan baslaw kerek. Oqıwshılar menen bul názerge alǵan sózdiń ne ushin hár qıylı ózgeriwiniń sırtı haqqındaǵı maǵlıwmat analizlenedi, olarǵa soraw qoyıladı. Solay etip, sózdiń ózgeriw xızmeti menen tanıtıladı. Bulardıń barlıǵı oqıwshılardı qatnas menen islenedi.

Endi oqıtıwshı tayarlap qoyılǵan keste arqalı seplik hám onıń anomalari, sorawları menen tanıtıladı. Oqıwshılardı seplik sorawların teyil sózler menen yamasa atlıq penen qoyıp tanıtırw, oqıwshılardı sózlerge soraw qoyawǵa, oǵan jawap taba biliwge tez úyretedi. Misali, kim oqıydı? Ne usha...

Kimniň qilemi? Nege jazamyz? Neni eşyymyz? Qaydan keldiň?
Qayda barasamyz? ham t.b.

Oqıwshılar atlıqtıñ sorawınıñ ózgerip barıwı qasındaǵı baylanısqań sózlerine baylanıstı ekenligin ańǵaradı. Biraq ele sózlerdiñ seplik kategoriyasında túrleniwı (ózgeriwı) atlıqtıñ sintaksislik xızmeti ekenligin bilmeydi. Bul túsinik penen oqıwshılar ulıwma bilim beretuǵın mekteptiñ baǵdarlaması arqalı tanısağı. Baslawısh klastaǵı tiykargı wazıypa sózlerdiñ ózgeriwine baylanıstı olardıñ mánişiniñ (sózdiñ tiykargı mánişi emes) ózgeriwı hám sorawınıñ ózgeriwı, túbirge qosımtanıñ qosıw normaların durıs ózlestiriw, sol arqalı tiliniñ rawajlanıwı, ów-órisiniñ ósiwine erisiw bolıp esaplanadı.

Oqitishlarning kitapta berilgan shug'ulardan boshqa boshqa qiyin misallar, sorawlar, jawaplar tabii, berilgan atliq sozlerge seplikti qosip bosh qiyin gapler duziwi, sorawlarin tabiiw hám t.b. jumislar islewi atliqlardin bosh qiyin turleniwi menen tanisiwi arqali seplik jalgawlarinin xizmetin anghariwina mumkinshilik beredi. Bunnan keyin oqitishi seplik ne, ol arqali atliqtin turleniwi degen ne, seplik jalgawlarin qanday sorawlarqa jawap beredi degen pikirler boyinsha tusinik beredi. Bul jerde ekinshi ret seplik boyinsha duzilgen kesteden paydalanadi.

Endigi gezekte oqiwshilar seplik jalğawları menen ayırım-ayırım tanıadı. Baslawish klass balaları ushin seplik jalğawların ózlestirip alıw qıyın. Sonıqtan oqıtwshı hár bir seplikke toqtaganda: 1) máńisine, 2) sol sepliktegi atlıqtıń sorawına, 3) gáp ishindegi atqaratuǵın xızmetine toqtaw arqalı úyretiwdi názerde tutıw kerek. Bul ushin oqıtwshı tárepinen hár qıylı shıńǵıwlar usınılıp, kónilikpege iye bolıp hárıwı tıxıs. Oqıwshılardıń mámkınshılıǵına qaray otırıp, seplik jalğawın úyretiw belgili izbe-izlik boyınsha úyretiliwı kerek. Bul ushin *birinshi basqısıhta*, oqıwshılardı sepliktiń ne ekenligi menen ámeliy jumısta tanıstırılıwı, *ekınshi basqısıhta*, sepliktiń ne ekenligi, onıń atamaları, sorawları (keste boyınsha) menen atma-at tanıstırılıwı, *ushınshi basqısıhta*, bul boyınsha hár qıylı ámeliy jumslar islenip kórilıwı, misallarda balalar atlıqtı hár ayıl seplik túrinde keltirip, olardıń sorawların qoyıp úyretiliwı, *tórtinshi basqısıhta*, hár bir seplik jalğawları menen birine-bir tanııp, ol boyınsha jumıs islep úyreniw, *besinshi basqısıhta*, seplik jalğawlarınıń jazılıw

nomlarning uyretiw, *altirash basqishita*, takirlaw arqali o'qishlarning algan bilimni, konlikpesin izbe-izilikke sahw usagan basqishlar boyarsha uyretiw talap etiledi.

Atiqni o'qitishda o'qitishlar ushuni e'ti qiyin. bilimni izbeliklikke salohga j'ardem beretugin mag'hwmat - atiqni morfologiyaliq jaqtan analiz etiw bolip tabiladi. Atiqni morfologiyaliq jaqtan analiz etiwde eki turli formani qollanw kerek. Buning birinshisi, har bir tema boyinsha jurgiziletuqin toluq emes analiz, ekinshisi, atiqni o'p bolgandan keyin jurgiziletuqin toluq analiz.

tekseriw ushin sorawlar:

1. Ailic pelen tanisturiv uslin ayt.
2. Bu boyanisha qanday jumalar islewge boladi?
3. Ailicni k6plik, tartim, seplik jalgawları menen islesiw jeıların ayt.
4. Ailicni qosimtalari menen qalay tanisturivga boladi ham qanday jumalar islew mumkin?
5. Baslawish klasslarga bagdarlamalıq materiallardı lobalısturıp, olardı oqıw boyınsha pikirlesin.

Fevildi oqituv

Feyil túsiniği boyınsha dáslepki islenetuğın jumıstır. Feyiller bastırwısh klass oqıwshılarınıñ dáslepki mektepse kelgen kúnlertınen-aq oqıwshılardı ular menen gúrinlestiw barısında qollanıadı. Máselen, oqıwshı súwretterdi kórsetip, munaw kırı: "Ol ne qılıp otır?" degen sorawlar oqıw arqalı oqıwshılar feyildi oqıw barısında dáslepki qurıs paydalanı bılıw basqıshına ótedi. Bunnan keyingi jumıstlarında da usınday etip paydalanıp otıradı. Oqıwshı sorawlar arqalı qalay qollanıwdı úyretedi. Sonıqtan bul dáwirde feyil boyınsha dáslepki kónlikpe payda boladı.

Fe-1, boyunsho va oldina jumlas II-klasta il davomida o'z
titi qay davirinde bug'darlama material tiykarinda boladi.
Bashlavish maktep bug'darlamasida fey-1'di vartireleme ayrim
davirde qadimiy, a' qayshini, tum sirce, qolamutug'i, a'
soyva mevtari qay kateqoriya, u barcha klastlarda oqitiladi.

II klasta «Häreketi bildiretuġın sözler» teması boyınsha jumıs islewden baslanadı. Oqıwshı dáslepki jumıslarınıń biri retinde hár qıylı súwret kórsetip, sol boyınsha sóylesiwden baslaydı. Máselen, II klastıń ana tili sabaqlıǵında: súwretlerge qarap, olardıń ne islep atırǵanın aytıń delingen. Súwretleri birinshi bala fizkultura oynap atır, ekinshi hala juwıw atır, úshinshi bala awqat jep atır, tórtinshi hala kiyinip atır. Oqıwshı endi usılarga qarap sorawlar qoyadı. shártli túrde hár balaga at qoyadı, solay etip, Azat ne islep atır? Azat fizkultura oynap atır. (Oqıwshı taxtaga jazıp baradı) Kamal ne islep atır? Kamal juwıw atır. Bayram ne islep atır? Bayram awqatlanıp atır. Ruslan ne islep atır? Ruslan kiyinip atır - dep gúrrinlesiw arqalı tórt gáp dúzedi. Bul taxtaga jazıwlı turadı. Oqıwshı analizge ótedi. Bunda birinshi ret atlıqtı soraw arqalı tabıw kerek. Sebebi, feyildin aldında atlıqtı «Zattın atın bildiretuġın sözler» degen at penen úyrengen. Sonlıqtan oqıwshılar gáp ishindegi zattın atın bildiretuġın sózdi sorawı arqalı tabadı. Bunnan keyin oqıwshılarga atlıqtıń (balanın atı menen) häreketin bildiretuġın sózdi sorawı arqalı tabadı. Mine, usınday princip boyınsha tórt gáp te analiz etiledi. Oqıwshılar taxtada jazıwlı gápti dápterine kóshirip jazadı hám häreketi bildiretuġın sözlerdin astın sızip qoyın dep (sorawlarına sózdiń ústine jazdırıw da, jazdırmaw da múmkin) tapsırıladı. Oqıwshılardıń ózlerinshe oqıp shıǵıwı tapsırıladı.

Bul dáwirde oqıwshılarga tanıs zatlar hám ózlerinshe taba alatuġın häreketi bildiretuġın sözler boyınsha jumıs islew jaqsı nátiyje beredi. Máselen, Oqıwshı ne qıladı? Quslar ne qıladı? Búlbıl ne qıladı? Qoraz ne qıladı? Iyt ne qıladı? hám t.b. usáǵan sorawlarǵa juwap tabıw kerek. Jáne de häreketi bildiretuġın sözlerdi zattın atın bildiretuġın sözler menen birlikte alıp qaraw tiyis.

Feyil boyınsha dáslepki juwmaq. Ne qıladı? Ne qılıp atır? degen sorawlarǵa juwap beredi. zattın häreketin bildiretuġın sözler zattın atın bildiretuġın sözler menen tiǵız haylanıslı boladı degen juwmaq beriwge boladı. Bul juwmaq oqıwshınıń óziniń hám ózine tanıs zattın häreketlerin bildiretuġın sözler menen bekkemlenedi.

Bul boyınsha dáslepki kónlikpeler ushin II klastın sabaqlıǵında hár qıylı tekstler berilgen. Sonın menen qatar napaday kónlikpeler payda etiwge boladı:

1. Kishi tekstler berilip, kóshirip jazıw hám häreketi bildiretuġın sözlerdin astın sızdırıw;

2. Teksten zattın häreketin bildiretuġın sözlerdin qasına qawıs ishine sorawların tawıp qoyıw;

3. Zattın atın bildiretuġın sözler berilip, häreketi bildiriwshi sózdiń sorawın qatar qoyıp, oqıwshılarga sorawlar arqalı zattın häreketin bildiretuġın sözlerdi tapırıw. Misalı, Oqıwshı: ne isleydi? Balıqshı ne isleydi? Qas ne qıladı?

4. Oqıwshı tárepinen tekst berilip, oqıwshılarga zattın atın bildiretuġın sózdiń atın bir sızın, zattın häreketin bildiretuġın sözlerdin astın eki sızın degen jumıs beriledi.

5. Basla, jaz, oqı, júz usáǵan zattın häreketin bildiretuġın sözler berilip, olarǵa túbirles sözler tapırıw. Misalı, oqı, oqıw, oqıwshı, oqıydı.

6. Oqıwshı tárepinen ayırım zatlardın atı berilip, oqıwshılarga unıń barlıq häreketin bildiretuġın sözlerdi tapsırıw arqalı jumıs isletiw. Misalı: Úyrek ushadı, júzedi, súngiydi, ǵañqıldaydı hám t.b. Sonday-aq, kóp zatqa ortaǵa bolǵan bir häreketi bildiretuġın sözlerdi tabıw. Misalı: qus, samolet, qagaz, shań, raketa -ushadı.

7. Oqıwshılarga tanıs zatlardın atın usınıp, olardıń qanday häreket etetuġın tapırıw. Misalı: balıq-júzedi, sıyr..... iyt..... at..... pıshıq.....

8. Häreketi bildiretuġın sözlerdi berip, ol kimniń ya neni häreketi ekenligin tapırıw. Misalı:oqıydı, qosıq aytadı, sayıyadı hám t.b.

9. Eki haǵanaga sözler toparın berip, birinshi haǵanaga zattın atı, ekinshi haǵanaga häreketi berilip, (häreketi bildiretuġın sözler aralashtırılıp beriledi) olardıń qaysı zatqa tiyisli ekenligin dápterine durıs kóshirip jazıw. Misalı:

10. Ayırım zattiñ atın bildiretuğın sözlerdi berip, oqıwshılarga ol sözlerdi häreketi bildiretuğın sözlerge aynaldırıw tapsırıladi. Misalı: oy-oyla, sälem-sälemles, uyay-uyqıla, baw-bawla, atız-anzda hám t.b.

Oqıwshı dáslepki sabaqlar bolğanlıqtan oqıwshılardıñ mümkinshiligin eske ala otırıp jumıs beriwdi esinde saqlawı tiyis. Oqıwshılardıñ küshi jetetuğın jumıs berse, olar jumıstı shın intası menen, sanalı türde islew mümkinshiligin aladı.

Al III klasta oqıwshılardıñ birinshi klasta oqığanları boyınsha eske túsiriwden baslap, bir qansha ámeliy jumıslar islenedi. Feyil menen birinshi ret tanısadı. Sorawları menen burın tanı bolğanlıqtan oqıwshılar jumıs isley aladı. Jumısınñ nátiyjesine süylene otırıp, zattiñ is-häreketin bildiretuğın sözlerdi feyil deymiz dep juwmaq beriledi hám sorawları menen ekinshi ret tanıstıradı yamasa oqıwshı oqıwshılar menen súwret, zattiñ özi, súwretler arqalı gırrıñlesedi hám sorawlar arqalı feyillerdi tapıradı hám sol arqalı juwmaqqı keliwge boladı.

Feyildin lingvistikalıq ózgesheligi basqa söz shaqaplarına qarağanda qospalı. Sonlıqtan, baslawısh klaslarda ayırım kategoriyaları menen ǵana tanıtıwǵa tuwra keledi. Máselen, I-klasta zattiñ atın bildiretuğın sözler menen ulıwmalıq sıpatta ǵana tanısadı. II klasta feyil, onıñ sorawları, bolımlı, bolımsız feyiller, III klasta feyil, sorawları, feyildin beıleniwı, feyildin máhátleri boyınsha bilim hám kónlikpeler aladı.

III klass oqıwshıların feyildin bolımlı hám bolımsız túrleri menen tanıstırǵanda bir-biri menen salıstırıw usılı arqalı iske asırıw kerek. Bul ushın dáslep bolımlı feyil boyınsha, keyin

bolımsız feyilge misallar beriledi. Bunı minaday keste arqalı islewsek boladı:

Ne isledi? Ne qıldı?

Ne islenmedı? Ne qılınmadı?

Kezti, kordı, qıttı, jandı, qavtı,
Ker, kerekti, qim ashıldı, qar jıwıldı,
Jıwıldı, jıwıldı hám t.b.

Ashpadı, kórmeydi, qırmadı,
Jıwmadı, qıstıpadı, kım yırmaıdı,
Kım ashılmadı, qım jıwınmadı, jıwın
jıwınmadı, jıwın t.b.

Oqıwshılar menen olardıñ turmısınan misallar alıp gırrıñlesiwden baslawǵa da boladı. Sonday-aq súwretler boyınsha sóylesiwden baslaw da múmkin. Qalay bolǵanda da oqıwshılardıñ sanalı türde belgili oy juwmaǵına isenim menen keliwin bildiriw tiyis. Bul ushın hár qıylı misallar islew arqalı bolımlı feyildin mánilik, grammatikalıq, bolımsız feyildin mánilik, grammatikalıq belgisindegi ózgesheliklerdi kórsete biliw tiyis. Sonın menen birge bolımlı feyil - mánisi jaǵıman istin bolǵanın, ornınan, ornınan bolımlıqın bildirse, bolımsız feyil is-häreketin bolmaǵanın, bolmaytuǵının, ornınan bolmaǵanın bildiredi, al grammatikalıq belgisi, bolımlı feyilge bolımsız feyildin -ma, -me, -pa-pe, -ba-be qosımması qosılıwı arqalı jasaladı degen juwmaq bergennen keyin hár qıylı misallar islep, bolımlı feyildi bir oqıwshıǵa aytırıp ekinshi oqıwshıǵa onı bolımsız feyilge aynatırıp, gezek penen bir qansha awızsha jumıs arqalı oqıwshılardıñ bilimin bekkemlewge boladı. Bunnan keyingi jumıshardı hár qıylı tekst misallar táwip, olarǵa qanday sorawlar qoyıw, mánisin anıqlaw, qosımaların tapırıw, bir-birinen ayırmashılıǵın tapırıw, qaysı söz benen baylanıstı ekenligin tapırıw boyınsha jumıs isleniwı tiyis.

III klasta feyil boyınsha jumıs islegende kóbinese oqıwshılardıñ sózdin mánisin anıǵarıp, sol arqalı oǵan sorawlardı dúris qoya bilıwına kóbirek úıbar beriw, sózdin zatqa ya belgisine häreketine tiyisli ekenligin anıqlay bilıwdi názerde tutıp oqıw kerek.

IV klasta oqıwshılardıñ feyil tuwralı túsinigi qalıptesedi. Sonlıqtan, buringi klasslarǵa qaraǵanda feyildin bir neshe kategoriyaların, formaların ayırıp, maqset etip qoyıladı. II klasta

úyrengenleri boyınsha bir qansha jumıs islewden baslap, feyil tawralı úyrengenleri esine túsiriledi hám bilimleri tolıqtıladı. Bul jerde kóbirek feyiller ústinen qadaǵalaw júrgizip, mánilik tárepine, mánisine qaray sorawlarınıń ózgerip otırıwına diqqatın awdarıp barıw kerek. Bul arqalı feyildin hár qıylı is-háreketi bildiretuǵının, háreketke baylanıslı tiyisli sorawlarınıń bar ekenligin, atıq, kelbetlik usáǵan bul da belgili sóz shaqabı ekenligin, biraq atıq zattuń anı, kelbetlik zattuń sım, al feyil sol zattuń is-háreketi ekenligin túsinedi. Sol arqalı bir-birinen ayrılp turatuǵının bileadı.

Bunnan keyin feyildin máhálleri menen tanıstırıwǵa ótedi. Bunda ámelıy jaqtan máhaldin ne ekenligi hám máhaldin qanday bolatuǵınligi sóz etiledi. Házirgi máhál, ótken máhál, keler máhál terimnileri menen tanıstırıw arqalı is-háreketin bolıwına baylanıslı gúrrıńlesedi. Sonday-aq búgin, keshe, erteń, házir degen waqıt ráwıshlerin paydalanıw arqalı da arısat túsindiriwge boladı. Bul jerde máhaldı bildiretuǵın feyillerdin mánisi menen sorawlarına da oqıwshılardıń diqqatın awdarıw ornlı. Oqıwshılar sorawlar arqalı mánisin túsiniw alıwına boladı. Máselen, házirgi máhál ne qılıp atır? degen sorawǵa jawap berip, is-háreketin házir bolıp atırǵanın ańlatadı, ótken máhál ne qıldı? ne isledi? degen sorawǵa jawap berip, is-háreketin ótken waqıtları bolıp ketkenin, keler máhál ne qıladı? ne qılmaqshı? degen sorawlarǵa jawap berip is-háreketin endi bolatuǵının kórsetedi.

Bunı keste arqalı túsindiriwge de boladı.

Házirgi máhál	Ótken máhál	Keler máhál
Ne qılıp atır?	Ne qıldı?	Ne qıladı?
Ne islep atır?	Ne isledi?	Ne qılmaqshı?
Ne qılıp jú?	Ne qıldıń?	Ne qılajaqpan?
Oqıp jú	Oqıdım	Baraman
Islep atır	Jazdım	Barajaqpan
Úyrenip jú	Úyrendim	Isleymen
Sóylep tur	Sóyleđi	Jazaman
Jazıp atır	Isledim	Jazbaqshıman

Feyildin máhálleri boyınsha hár qıylı shıǵıwlar islewdiń nátiyjesinde kónlikpe kelip shıǵadı. Oqıwshılar sózlerdin mánisi menen sorawlarına qarap tez bir-birinen ayıra aladı.

Baǵdarlamada da feyildin máhállerin ámelıy jaqtan bir-birinen ayıra bilewdi wazıypa etip qoyǵan. Biraq III klassın sabaqlıǵında hár bir máhaldı óz aldına sabaq etip ótip, olardıń hár qıylı grammatikalıq túrleriwin úyreniwdi usınadı. Sonıqtan oqıtıwshı bunday oqıwshılardıń ózlestirip alıwǵa muńkinshiligi joq materialardı oqıwshılardı usınbay, baǵdarlamamı basshılıqqa alıp atırw kerek.

Feyildin máhálleri boyınsha shıǵıw jumsların islegende dáslep ayırım sózler, onnan keyin is-háreketin iyesin bildiretuǵın sóz benen birlikte, onnan keyin gáp, tekst ishinde keltiriw balalardıń materialdı tez óziestirip alıwına jaǵday jasaydı.

Oqıwshılardı betlik kategorıyası menen tanıstırıwdıń barısında dáslep terim boyınsha sóylesiwden baslaw maqul. Sebebi, balalar bet degenniń ne ekenligine túsiniwi qıyın, feyil is-háreketi bildiretuǵın sóz ekenligin balalar bileadı. Sonıqtan, is-háreketi ayıwshın birinshi bet, onı tınlawshın ekinshi bet, bul ekewinen basqan úshinshi bet dep túsindiriw kerek. Misalı: men jumıs isledim, sen jumıs isledin, ol jumıs isledi.

Sonı menen birge jumıs islewshige baylanıslı ekenligin, jumıs bir adam tárepinen de, kópshilik tárepinen de isleniw tiyis ekenligi eskertilip, misallar menen túsindiriledi yamasa dúzilip qoyılǵan kestelerden paydalana otırıp túsindiriwge de boladı. Oqıwshılar ushın bul jerde betlik jalǵawınń túrlerin bir-birinen ayırıp tanıw qıyın. Sonı ushın olardı yadlawǵa yamasa kórip paydalanıp otırıw ushın plakat etip jazıp ildirip qoyıw hám kónlikkennen keyin alıp qoyıwǵa boladı.

Birlik				Kóplik			
San	házirgi máhál	ótkén máhál	keler máhál	san	házirgi máhál	ótkén máhál	keler máhál
I Men	oqıyap
otıramın
sózley
atıramın
jazıp
otıramın	oqıdım
otıradım
söyley
atıradım	oqıyaman
söyleyмен	I Bizler	oqıyap
otırмыз
söyley
atırмыз	oqıdık
otıradık	söyleймиз
II Sen	oqısań
sózley
atısań
jazıp
atısań	oqıdın
söyleди	oqısay
söyleйсін	II Sizler	oqısań
sözley
atısań	oqıdın
söyleдін	söyleйсіз
III Ol	oqıy
söyleп
atı	oqıadı
söyleді
atı	oqıyadı
söyleйді	III Olar	oqıy
söyleп
atı	oqıadı
söyleді	oqıyadı
söyleйді

Bunnan keyin hár qıylı feyiller menen tıareketi bildiretuǵın júriw, jawırw, oızǵalıw, gúresiw, oynıw, arıq islegendi bildiretuǵın óriw, kesiw, sabaw, qaǵıw usagan arıq feyiller menen) islesiw gerek. Birlik, kóplik, mähül, betlik formalarına salıp kóriw. Al maqtaw, uyqılaw, oylaw, sheshiw, sarǵayıw usagan abstrakt mähüli feyiller tıareketi mánisinıń abstrakt bolıwı sebepli oqıwshılar úsiniwge qıynaladı.

Baslawısh klassta feyil boyınsha alǵan bilimdi izbe-izlikke salıw, tereńlestiriw, oǵan kónlikpe payda etiw, uyanıqlı bilimge iye bolıw maqsetine tómendegi jumslardı orınlawı tiyis.

1) feyil boyınsha oqıǵanların takırlaw, bul ushın feyillerdiń mánisin baqlaw júrgizip, sóz shaqaplarınıń ishinde ózine tán ózgesnelik belgilerin túsine biliwge úyretiw;

2) feyillerge mánisine qaray otırıp durıs soraw qoya biliw kónlikpesin jetilistiriw;

3) teksten feyillerdi tawıp, olardı qaysı sanda, qaysı bette turganın ayıra biliw boyınsha jumıs islew;

4) berilgen misallardan yamasa ayırım feyil sózlerdiń mähallerin tawıp, olarǵa soraw qoydıńp úyretiw;

5) hár qıylı feyillerdi qollanıp gápier dúzip úyretiw;

6) feyil sózler berip, olardı hár qıylı mähálge qoyıp gáp dúzip shıǵıw;

7) teksten feyildi tawıp, onı qanday morfologiyalıq túrge enip turganın ayıra biliw;

8) qospa feyillerdiń jazıw normalarına qadaǵalaw jasaw, olardı qalay qollanıwdı úyreniw;

9) sóylew barısında feyillerdi sapalı paydalana biliwin rawajlandırıw;

10) feyilden alǵan túsiniqlerin qollanıp oqıtuwshı tárepinen usınılǵan kishigirni dóretilislik jumslar islew.

Feyillerdi talaw islep úyretiw ushın mınaday izbe-izlikli saqlap barıwdı talap etiw kerek:

1. Teksten feyildi durıs taba biliw;

2. Oǵan durıs soraw qoyıw;

3. Mánisin túsindirip beriw;

4. Feyildiń dáslepki túbirin tıqasınasın tıbiw;

5. Bolımli, bolımsız turın arıqlaw;

6. Qaysı sanda (birlik, kóplik), qaysı bette qollanıp turganın biliw;

7. Qaysı mäháldi bildiretuǵın ayıra alıw, dálillep beriw;

8. Qaysı sóz benen baylanısqa túsip turganın taba biliw.

İekseriw ushın sorawlar:

1. Baslawısh klaslarda feyildi izbe-izlik penen úyretiw jolları qanday?

2. Feyildi klasslar arasında baylanısh óriw jolların misallar menen dálillen ber.

3. Feyiller boyınsha islenetuǵın jumıs túrlerin ayı?

4. Baslawısh klass balalarınıń feyildi úyreniwı menen olardıń sóylewiniń rawajlanıwına tásiri?

5. Feyil boyınsha baǵdarlamalıq materiallardı klaslar boyınsha jobalastırıw.

Kelbetlikti oqıtuw

Baslawısh klaslarda kelbetlik penen sawar ashıw dáwirinen baslap-aq tanısadı. Biraq bul dáwirde kelbetlikler oqıwshılardıń til ósiriwinde paydalanıladı. Dáslepki jumıs II klassta baslanıp, oqıwshılar zatın tır-túsini bildiretuǵın, zatlardıń belgisin bildiretuǵın sózlerge sorawlar qoyıp úyrenedi. (Qanday? qaysı?) Bular boyınsha ápiwayı misallar isleydi. Kelbetlik atıqtan keyingi en bir kóp gezlesetuǵın sóz shaqabı. Sebebi, kelbetlik tikkeley atıqqa baylanısh. Sonıqtan oqıwshılardıń ápiwayı zatlardıń ózin yamasa súwretin kórsetip, olardıń belgileri boyınsha túsini kberiledi. Mäse'len, oqıwshılardı toptı kórsetip, qanday top? degen soraw taslanadı. Oqıwshılar oǵan qarap turıp onı belgisin - qızıl, domalaq, kishikene, gurbızdıń súwretin kórsetip, qanday garbiz? - Domalaq, kök, mazalı, úken. Zatlardıń túrine, kölemine, dämine, sapasına baǵlanısh sózler hár qıylı misallar keltiriledi. Bunnan keyin ǵana birinshi klass balalarına zatın tır-túsini bildiretuǵın sózler qanday? degen sorawqa jawap beredi degen qısqa jawmaq beriledi. Bul misallar menen dälilleydi. Hár qıylı misallar II klasstın Ana til kitabında berilgen.

III klasta kelbetlik boyınsha bir qansha tolıǵıraq maǵlıwmat aladı. Sonlıqtan, kelbetlik boyınsha beriletuǵın maǵlıwmatlar úsh basqısh boyınsha úyretiliwı tiyis: 1) birinshi basqıshqa, kelbetlik bolıp turǵan sózler boyınsha qadaǵalaw, sózlerdiń leksikalıq mánisi, sorawları boyınsha jumıs, Zattıń belgisi hár qıylı. Sonlıqtan, dáslep oqıwshılardıń tanıstı bolǵan zatlar hám onıń belgisin bildiretuǵın sózler menen islesiw. Bul dáwirde kóbinese sayaxatqa shıǵıw arqalı oqıwshılardıń dǵretiwshilik islerine baylanısh jumıs jaqsı nátiye beredi. Sonın menen birge hár qıylı súwretlerden de sabaqtıń maqsetine baylanısh paydalanıp otırıw kerek. Bul dáwirde kóbinese, atlıqqa baylanıstırıp úyreniw, gáp quraw, gáp ishinde sorawına qaray otırıp kelbetlikti tabıw, kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerdi sorawına súyene otırıp tawıp qoyıw, súwret, zatlardıń ózine qaray otırıp tekstler dúziw, onda kelbetlik sózlerdi qollana biliw hám t.b. boyınsha jumıslar islew oqıwshılardıń qadaǵalawshılıǵın, sóz mánisin tolıq túsine biliwin, olardı ornında qollana biliwin, oy-órisin, sóylewin rawajlandırıw usaqan oqıw harısındaǵı baslı máselelerdi sheship harıwǵa jaǵdaylar payda etedi.

Kelbetlik boyınsha jumıs islewdiń ekinshi basqıshında – alǵan bilimlerin qalıplestiriw, olardı tiyisli ornlarında sóylew, jazba tilinde qollana biliw, kelbetliklerdi durıs oqıp, jazıp úyreniw máselelerin sheshiw baǵdarında jumıs islenedi.

Oqıwshılardıń kelbetlik boyınsha túsiniǵın qalıplestiriwde sózlerdi klassifikaciya jasaw jaqsı nátiye beredi. Máselen, keste boyınsha úlgi etip kórsetiw múmkin.

Bunnan basqa da misallar tabıw nátiyesinde oqıwshılar kelbetlik bolatuǵın sózler zattıń qanday bolmasın bir belgisin bildiredi, olar qanday? degen sorawǵa juwap beredi, barlıq waqıtta atlıq penen baylanısh boladı, degen oy jawmaǵına keledi. Bul jawmaq bekkemleniw maqsetine awızsha, jazba túrde hár qıylı shıǵıw jumısları islenedi.

Kelbetlik boyınsha jumıs islep úyreniwdiń úshinshi basqıshında bunnan burınǵı basqıshlardıǵı jumıslar dawam etilip, kelbetlik sóz shaqabınıń biri ekenligi tuwralı túsiniǵın qalıplestirip harıw, kelbetlik sózlerdiń leksikalıq mánisi, onıń atlıq penen baylanısı, ayırım grammatikalıq túrleri basqa sóz shaqaplarınan geypara ozgeshelikleri, kelbetliklerdi sóylew, jazba

tillerinde qollana biliw, bul boyınsha hár qıylı bekkemlew jumısları ornınaladı. Bul boyınsha hár túrli shıǵıw jumısları II klastıń sabaqlıǵında kóplep berilgen.

Zattıń tır-túsini bildiretuǵın sózler	Zattıń damını bildiretuǵın sózler	Zattıń iyisin bildiretuǵın sózler	Zattıń kólemin bildiretuǵın sózler	Zattıń sapasını bildiretuǵın sózler	Zattıń sapasını bildiretuǵın sózler	Bir narseniń neden iselgenin bildiretuǵın sózler
aq
qara
qizil	mazali
ashshi
shıyrın	sasıq
tiyisli	dóńgelek
ulken
ushıqırlı	lawı
jehil
zildey	jana
góni
taza	anǵash jay
temir qapa
altın saan
hám t.b

Baslawsh klaslarda atlıq oqıw qanday áhmiyetke iye bolsa, kelbetlik te sonday áhmiyetke iye. Biraq soǵan qaramay kelbetlik boyınsha baǵdarlamalıq materiallar júdá az kóleimde usınıǵan. Kelbetlik sózler oqıwshılardıń tilinde kóplep qollanıladı. Sonlıqtan en aktual materiallar izbe-izlik penen úyretiliwı talapqa úayıq. IV klasta kelbetlik boyınsha material berilmegen. Biraq ámeliy jaqtan oqıwshılardıǵı gáp ishinde úyretilip harıwı tiyis.

Kelbetlik boyınsha oqıwshılardan I-II klaslarda úyrengenlerin izbe-izlikke salıw ushın takırarlaw sabaqlarınıń áhmiyeti ulti. Oqıwshılardıǵı bul dáwirde baǵdarlamaǵa saykes kelbetlik degen ne, sózdiń mánisi neni bildiredi, qanday sorawlarǵı juwap beredi, qaysı sóz shaqabı menen baylanısh qollanıladı, qosımataları bar ma, kelbetlikti jazıw normaların bilesen be? hám t.b. usaqan sorawlar boyınsha jumıs islew usınıladı. Qollanıwına baylanısh súwretler, zattıń ózine baylanısh qısqa dǵretiwshilik jumıs islew múmkin. Takırarlaw dáwirinde tallaw jumısına ayrıqsha iribar berip quraw kerek. Onı minaday etip talap etse boladı. 1. bul kelbetlik. 2. Gápke atlıq penen baylanısh, onıń túr, túsini bildiredi. 3. mánı anǵartadı. 4. sorawǵı juwap beredi. 5. Dáslepki taurı Eger jazıwında belgili bir qaǵıydaǵı saykes

bolsa, on da dälillew gerek. Geypara ornında sinonimin, antonimin uytırwıya da boladı. Sonın menen birge kelbetliktiñ mánisi, atqaratuǵın xızmetleri jaǵnan atlıqtan qanday ózgeshelikleri bar ekenligin bilıwı shárt. Bul keleshektegi sóz shaqapların bir-birinen qanday parqı barlıǵın úyrenip barıwına sebepti boladı.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Kelbetlikti úyretiw boyınsha qanday jumıstar islewge boladı?
2. Kelbetlik boyınsha tákirariaw, tallaw islew jolların kórset.
3. Kelbetlikti oqıwdı jobalastırıp úyreniñ.

Sanlıqtı oqıw

Baslawsh klassnıñ baǵdarılamasına sıykes II, III klasslarda sanlıqtı oqıw boyınsha materiallar usınalıp, oǵan 15 saat ajratılǵan. Oqıwshılar sanlıq boyınsha materiallar menen mektepke kelgenshe de, kelgenнен keyinde dáslepki waqıtlardan bastap-aq tanıs, olardı óz tilinde qollanadı. İlkısta birinshi ret ámelıy jaqtan izbe-izlik penen tanıtırwıya ótıledı. Dáslep, zattıñ sanın bildiretuǵın sózler boyınsha jumıs isleydi.

Bunda - ápiwayı zattıñ sanın bildiretuǵın sózlerdi bilip alıñ. Zattıñ sanın bildiretuǵın sózlerge sorawlar qoyıñ. Súwretke qarap sorawlarǵa juwap beriñ. Dáslep, neshe, keyin nesheinshi sorawına juwap beretuǵın sózlerdi kóshirip jazıñ. Tómendegi sorawlarǵa juwap ber hám t.b. usáǵan shınıǵıwlar ústinde jumıs islewdi I-klassnıñ sabaqlıǵında usınǵan.

Oqıtıwshı oqıwshılardıñ tájiriýbesinń azlıǵın esapqa ala otırıp ápiwayı jumıs islewden baslawı gerek. Balalardıñ turmısına baylanıştı zattıñ sanın bildiretuǵın sózler ústinde gúrrinlesiwden baslaw erinli. Bul gúrrin dáslep oqıwshılardıñ zattıñ atın úyrengen bilimi, zattıñ túr-túsi boyınsha úyrengenleriniń tiýkarında baslanıwı tiýisi. Durıs, balalar sandı biledi, biraq onıń mánisi, qollanıwı, qaysı sóz penen baylanısı, kelbetlik penen usas ekenligin ele ayırı almaydı. Sonıqtan, sanlıqtı úyreniw atlıq, kelbetlik penen baylanıştı analiz, sintez, salıstırw, juwmaq jolları menen úyretiw metodıahtı jaqtan talapqa juwap beredi.

Baslawsh klass balaları, sanlıqtı mánilik, ayırma morfologiyalıq belgisi, durıs jazıwı, durıs oqıwı, óz turmısında qolları bilıwı usáǵan wazıypalardı óz aldına maqset etip qoyıwı gerek.

Oqıwshılardıñ turmısına baylanıştı bolǵan maǵlıwıatlardan baslaw talapqa juwap beredi. Balalar qıylanbay ornılaydı. Misalı - Azat, penanda neshe bala oırsız? Klasta qansha bala bar? Úyinde neshe adam uradı? Nesheinshi klasta oqıysız? Ajaǵan, ya ajapan nesheinshi klasta oqıydı? Qaysı kóshede turasan? Nesheinshi jayda turasan? hám t.b. Sonday-aq zatlardı, súwretlerdi kórsetip olardıñ sanı boyınsha sóylesiw múmkın. Onnan keyin mánisin analiz etiw, qaysı sózdiñ sanın bildirip turǵanlıǵı hám t.b. boyınsha sóylesiw menen bul sózlerdi taqtaǵa jazıp, bulardı zattıñ sanın bildiretuǵına jawmaq beriwge boladı.

Bunnan keyin II klassnıñ sabaqlıǵında berilgen misallardan ishinen ulǵa qoyılǵan sabaqtıñ maqsetine baylanıştı jumıs isley beriwge boladı.

Tilimizdegi tiýkarǵı sanlar bir, eki, úsh, tórt, bes, altı, etti, segiz, toǵız (sanlıqlar) on, jıǵırma, otız, qırıq, eliw, alqıs, jetpis, sessen, toqsan, jaz, mın (jüzlikleri) usáǵan jıǵırma túbirden torıp, tsifr hám sóz órinde ushırasadı. Basqa qospa sanlardı qollanıw ushın óırendi sanlar, yamasa túbirdi qosıp ayıwǵa tuwra keledi. III klass oqıwshıları sanmı usı sırların úyreniw boyınsha jumıs alıp barıwı gerek, sonın menen birge oqıwshılardıñ bul dawırde bir qansha ámelıy jaqtan kónlikpesi de payda boladı. Sonıqtan sanlıqtı úyreniwdiñ maqsetin ayıw menen, tekst ishinde sanlardı qollanıwına qadaǵalıaw jasaw barısınan sabaqtı baslasa boladı. Analiz etiw óıwirinde dáslep atlıqlardı tabıwdan baslap, onı sorawın amıhaǵannan keyin, atlıqqa baylanıstırıp, onıń sanın bildiretuǵın sózlerdi arısat tapıwıya boladı. Onnan keyin onıń mánisi, sorawları, qalay qollanıwı turǵan, túbiri boyınsha analiz gúrriniń ótkeriwge boladı. Bunday analizdiñ barısında kelbetlik penen salıstırıp urawǵa da boladı. Sebebi, kelbetlik penen atlıq arasında aqıwlıq ta, ayırmaslıq ta (kelbetlik zattıñ belgisi) bildirge, sanlıq zattıñ sanın bililedi bar yamasa dáslep - q, penen kelbetlik beriliw, kelbetliktiń ortına sanlıqtı qoyıp teker kóriwge de boladı. Bu dawırde tek túbir sanlar ústinde islew sanlıq turadı, oqıwshılardıñ bilimin qalıalesitir alıw

Keyingi jumılar balaların bilim, kónlikpesin rawajlandırıw menen baylanıştırıp alıp barıladı.

Keyin sanaq sanlıq penen qatarlıq sanlıq boyınsha jumıs islenip, sanaq sandı qatarlıq sanğa aynaldırğanda ondağı mánilik, formalıq, sorawındağı ózgerislerdi oqıwshılar qadaǵalaw, jumıs islewdiń barısında ózlestirip, úyrenip baradı. Bunda sanaq sanlıq penen qatarlıq sanlıqtı salıstırıp úyretiwge boladı. Misalı, eki parta degen menen ekinshi parta degendegi, bes oqıwshı keldi, besinshi oqıwshı keldi degen misaldağı eki-ekinshi, bes-besinshi degen sanlıқтаǵı ayırmashılıqlar qanday dep bular arasındağı mánilik ayırmashılıq, sorawındağı ayırmashılıqlardı balalar túsinedi de, olardı bir-birinen ayıra alağı. Hár túrli misallar islew arqalı alǵan bilimlerin bekkemlew kerek.

Túsindiriw, bekkemlew dáwirinde minaday kestelerden paydalansa boladı.

Qansha?	Neshe?	Neshinshi?	Neshew?	San
Eki				2
Altı				6
On				10
Otız				30

Bunnan keyin sanlıqlardıń dúris jazılıw isine kóbirek kewil bólip otırıw tiyis. Bul ushın dáslep joqanda kórsetilgen (20 san) sandı berip, olardı qalay jazıladı dep, dápterine jazdırıw jumısı ornınadı. Neshinshi sorawına jawap beretuǵın sanlıqlardı dáslep sózler menen berip, onı san menen qalay jazıw kerek. (Úshinshi 3) dep kórsetip qosımтанı ne qılamız yamasa qosımтанı qanday belgi menen hersek dúris boladı degen sorawlar arqalı qatarlıq sanlıqtıń jazılıwın úyretiwge boladı. Bul ushın minaday misal usın ornalı. Birinshi kóp noqattıń ornına birinshi ret qosımтasın qoyıp, ekinshi kóp noqattıń ornına tiyisli belgisin qoyıp kóshirip jaz.

Minaday jumıs islewge de boladı, 40, 50, 60, 70, 80, 90 sanları berilip, olardı dápterlerine jazǵanda qatarlıq sanlıqqa aynaldırıp jazıw tapsırıladı, bunnan da oqıwshılar sanaq sannıń keynine

qatarlıq sannıń qosımтasın qosıp jazıwǵa úyrenedi. Sonday-aq dara sanlıqlardı qosıp sanlıqlarǵa aynaldırıp ta úyretiw jumıların islewge boladı. Bunday shıǵıwlar oqıwshılardıń ortografıyalıq qıratılǵın arttırıp baradı.

Sanlıq boyınsha alǵan bilimlerin izbe-izlikke salıw hám qalıptestiriwde tákirarlaw, sanlıqlardı analizlew isleriniń áhmiyetli ekenligin esten shıǵarmay, basqa sóz shaqaplarındaıy buǵan da tákirarlaw, talaw jumıların júrgizip otırıw metodikalıq talapqa jawap bereği.

Тексеріу үшін sorawlar:

1. Sanlıq penen jumıs islewdiń maqsetin ayt.
2. Qalay oqıw joıların qaraп shıǵın.
3. Sanlıq penen atlıqtı qalay baylanıshı etiwge boladı?
4. Sanlıqtıń jazılıwına baylanısh qanday jumılar islewge boladı?

Almasıqtı oqıtıw

Almasıq baǵdarıamına sáykес IV klasta oqıtıladı. Oqıwshılar almasıqqa mektepke kelgen kúnnen baslap-aq ushırasadı. Keyin sóz shaqapların ótiwde, ásirесе atlıqtı, feyildi ótken dáwirinde tarım, bellikti oqıǵanda jumıs ornılaydı. Biraq ol tek ámeliy jaqtan ǵana qollanıp úyreniw, olardıń almasıq ekenligi tuwralı tek IV klasta birinshi ret gezlesedi. Almasıqlar, ásirесе, bellew almasıqları oqıwshılardıń sóylew tilinde kóp ushırasadı. Sonlıqtan almasıqlardı úyreniwge kóbinese stilistikalıq jaqtan áhmiyetli kategoriya sapatında qaraw kerek. Oqıwshılardıń almasıqlardı (ásirесе, bellew almasıqların) óziniń sóylew, jazba tillerinde paydalanıwı - olardı bir sózdi qayta-qayta qollana beriwde qutqaradı. Sonlıqtan, almasıqlardı úyreniw baslawısh klasta oqıwshılar ushın áhmiyetli dep qaratıladı.

Oqıwshılardı almasıq tuwralı tolıq maǵlıwmat berilmeydi. Al olardıń qollanıwında eń belsene qatnasatıǵın bólimleri ǵana úyretiledi. Almasıqlardı oqıwshılardıń sapalı ózlestirip alıwı, onı is jazında qollanıp biliwince kórinedi. Sonlıqtan, almasıq tuwralı onı úyreniwdiń áhmiyetli tuwralı túsindiriw ámeliy jumıs waqtında

alıp barıladi. Oqıwshı bul ushın aldın ala tayarlangan minaday keste paydalansa boladı.

Bet	Shártı	Birew bolsa	Kópshilik
I.	Kimde kim qasındagı tırlawshıǵa qarap sóylese yamasa onnan bir nárse soramaqsın bolsa	<i>men</i>	<i>biz, bizler</i>
II	Eger tırlawshıǵa qarap sóylegende yamasa onnan bir nárse sorasa, atın aytpaǵan jaǵdayda	<i>sen</i>	<i>óiz, óizler</i>
III	Sóylewshı menen tırlawshıdan basqa bolsa, (úshinshı tárep) yamasa aytilatuǵı pikirdiń dereǵı bolǵan zatıń atı ayılmasa	<i>ol</i>	<i>olar</i>

Yamasa minaday misallar islew arqalı da almasıqlar menen tanıstırıwǵa boladı.

1. Azat úshinshı klasta oqıydı. Ol hár kúni taza hawada dem aladı. Men búgin klasta gezekshı bolǵım. Klastı tazaladım. Sabaqtan kelip úkelerimdi oynatamın. Olar meniń menen oynaydı. Bizler úy jumıslarına kómek beremiz. Polat, sen sabaq tayarlaysañ ba? Gúlnaz, Gúlnaz, sizler kınóǵa barasız ba?

2. Oqıwshı:

-Bulardı sóylep turǵan kim?

-Men - sózi qaysı sózdiń ornına almasıp kelgen?

-Sen - sózi she?

-Ol - sózi she hám t.b.

Ústınday retı menen gúrrin arqalı almasıq sózlerdiń qaysı sózlerdiń ornına qollanıp turǵanını anıqlaw, *bizler, sizler, olar* sózleri qaysı sózlerdiń ornında qollanıp turǵanını anıqlanadı, keyinde, bular ne ushın *men, bizler* bolıp qollanıwı boyınsha sóylesiledi. Bunday analizden keyin bul sózlerdi retı menen (*men, sen, ol, bizler, sizler, olar*) dúpterine jazıp alıw tapsırıladi hám bulardı qanǵay sózler dep soraw ketek, eger oqıwshılar qıylansa, almasıwshı sózler ekenligin, al sabaqlıqta bunı almasıqlar dep ataytuǵını ayıladi hám oqıwshılardı ne ushın ekenligi

túsindiriledi. 3. sılay etim almasıqın máni si tshıladi. Misallar islew arqalı túsindiriledi. Almasıqlar boyınsha jumıs islew ushın sabaqlıqta jeterli materiullar berilgen. Misallar islew úáwirinde bul tıpdaǵı almasıqlardıń betlew almasıqları ekenligi hám olardıń máni leri túsindirili p, qollanıw jaǵdayları dáلیلenip qurılıwı tıyıs.

Bundan keyingi sabaqlar betlew almasıqlarınıń sepligi boyınsha tkeriledi. Oqıwshılar seplik jalǵawları menen tınıs belawatı bıyılansı, oqıwshı tárepinen tayınlangan keste menen islesiw arqalı oqıwshılardıń esine túsiriw maqsetinde gúnnilestiriledi. Bunda seplik jalǵawları, olardıń sorawlar, qosımataları oqıwshılar menen gúrrinlesiw arqalı esine salınadı. Ornan keyingi jumıs keste menen alıp barıladi.

ráwısh, onıń máńisi menen tanıstırıwdı birinshi wazıypa etip qoyıw kerek. Sebebi baslawısh klass balaları atlıq, kelbetlik, sunlıq, aımaslıq sózlerine túsingen menen feyil, ráwısh sózlerine (hatteki) geypara oqıtıwshılar da túsinbeydi. Onnan keyin kelbetlik penen atlıq, ráwısh, feyillerden dúzilgen sózlerdiń dizbeklerin alıp, olardı bir-biri menen salıstırıp, analiz etedi. Bul jerde atlıq penen kelbetliktiń arasındagı qatnastı, onıń belgisi, qanday sorawǵa juwap beretuǵınlıǵı anıqlanǵannan keyin (oqıwshılar burın jumıs islegenlikten bularǵa analiz bere aladı, belgisine túşine aladı, sorawlar qoya aladı) ráwısh penen feyil, kelbetlik penen atlıqtıń arasındagı qatnasqa súyenip analiz jasay aladı. Eger oqıwshılar qıylansa, oqıtıwshı silbew berip oıradı. Solay etip, ráwısh penen feyil arasındagı qatnastı anıqlawǵa múmkinshilik aladı. Bul jerde oqıtıwshı kóbirek sózdiń máńilik jaǵına itibar berip otırıwı tiyis. Sebebi, oqıwshılar sózdiń máńisine jaqsı túsingen jaǵdayda ǵana jumıs isley aladı. Onnan keyin hár bir sózdiń máńisine túsiniw olardıń sorawın durıs qoya biliwge de múmkinshilik beredi. Solay etip ráwıshterdi qollanıp, bir neshe misallar menen islesip, analiz etip sorawların anıqlaw arqalı juwmaq beriwge boladı.

Baslawısh klass balalarınıń ótiletuǵın materiallar boyınsha qadaǵalaw jasawı, olardıń zıyrekligin tárbiyalawda durıs joılarınń biri dep qaraladı. Sonıqtan, jumıs islew dáwirinde onıń keyninen qadaǵalap barıw usılların kóbirek qollanıwǵa boladı.

Oqıtıwshı túsindiriپ bolıw menen jumıs islewge ótip ketedi. Negizinde, oqıtıwshı túsindiriپ bolıw menen oqıwshılardıń ózinshe oyıanıwına, qadaǵalawına, túsindirgenin ózinshe oqıp shıǵıwına ruxsat etiw metodikalıq jaqtan sınalǵan usıllardıń biri bolıp esaplanadı.

Keyingi sabaqlarda ráwıshı bekkemlew jumıstarın islew, oqıw boyınsha jumıs alıp barıladı. Jumıstar joqarıdagı ráwıshı úyreniw boyınsha aldına qoyılǵan maqsetke baylanısh alıp barıladı. Baǵdarlamada ráwısh temasına 7 saat bólingen. Bul hár qıylı shıǵıw júlislarin islewge, takıratlawǵa, dóretiwshilik jumıstar islewge tolıq jetedi. Oqıtıwshı waqıtı sabaqtıń aldındagı maqsetke saykes puxtalıq penen órimli paydalanıwı tiyis.

Tirkewish hám dáńekerlerdi oqıtıw. Baǵdarlamada bular ushin segiz saat ajratılǵan. Alбетте, oqıwshılardıń tirkewish penen dáńeker ústinen qadaǵalaw jasaw hám olardı ámeliy jaqtan qollanıp úyreniwine berilgen waqıt tolıq jetedi. Baslawısh klasslarda bulardı úyreniwdiń áhmiyeti hám wazıypası sonnan ibarat. Ol da bolsa oqıwshılar gáp ishindegi sózlerdiń grammatikalıq baylanısın, olardıń tilin rawajlandırıw, orıńǵan yalıq qırǵılıǵın osiriw, ayrıqsha balalardıń stilin bayıtıw usaqan áhmiyetli wazıypalardı sheshiw isinde sheshiwshi orınlardıń birin tutadı. Bul ushin oqıwshılarga, birinshiden, tirkewish degen ne, dáńeker degen ne, olarda máńilik ózgeshelikler bar ma, ne ushin sóz shaqabı dep ataymız? degen sorawlar qoyladı. Sebebi, oqıwshılar bul jerde burın ushıraspaǵan qubıas penen gezlesedi. Sonıqtan olarda máńisi joq sózler qalay sóz shaqabı boladı, yamasa bulardıń sorawı da joq, degen oy keliwi sózsiz. Sonıqtan baslawısh klass balalarına isenimli rárde dálillew arqalı túsindiriwge tuwra keledi. Sorawları bar ma hám t.b. Sorawlar ústinde gúrınlesiw ótkeriw menen sabaq haslanadı. Misallar menen dálillenedi hám bulardıń kómekshi sózler ekenligi dálillenedi. Ol ushin máńili sózler menen (tirkelетуін sózler menen) qatar alıp, olardıń berip turǵan máńisi dálillenedi. Sebebi, tirkewishler tek óziniń dizbeklesip keletuǵın sózleri menen qatar kelgen jaǵdayda ǵana leksikalıq máńige iye boladı. Sonıqtan, tek onı dálillew, sóz shaqabı wazıypasında kórsetiw sóz dizbeginde ǵana kórsetiledi. Ekinshiden, oqıwshılarga gáp ishindegi tirkewish penen dáńeker tuwralı bir tema ústinde analiz islenip tur. Oǵan qarap eki tema birdey dep túsiniw kerek emes. Al hár bir temanıń ózgesheligin eske ala otırıп jumıs islew usınıs etiledi (xızmeti menen tanıstırıw). Sebebi, kómekshi sózlerdiń tıykargı máńisi tek gáp ishinde ǵana ayqınlanadı. Ushınshiden, tirkewish penen dáńekerdiń jazıwı boyınsha jumıs islew arqalı oqıwshılarga olardı qalay qollanıw joıların úyretip, is júzinde kórsetip otırıw kerek. Tórtinshiden, ayırım tirkewishlerdiń xızmeti gáp ishinde, seplew jaǵawları menen jaqınlıǵın kórsetiw arqalı mınaday keste menen kórsetiw olardıń gáp ishindegi xızmetiniń jaqınlıǵı, ózgesheligi misallar menen dálillenedi (sebebi, oqıwshılar seplew

jalğawları boyınsha jumıs islegenlikten bunday qubılısqa túsine aladı).

Seplik	Mısallar	Tirkewishler
Ataw	<i>Sawınshı</i>	<i>Menen, benen, penen, ushin, haqqında, tuwralı, sıyaqlı, arqalı hám t.b.</i>
Iyelik	-	-
Barıs	<i>Sawınshıǵa</i>	<i>qaray, qarşı, keyin, shekem, deyin hám t.b.</i>
Tabıs	-	-
Shıǵıs	<i>Sawınshıdan</i>	<i>Keyin, soń, basqa hám t.b.</i>
Orın	-	-

Oqıwshılar menen hár qıylı mısalılar islewdiń nátiyjesinde bókkenlenip, balalardıń isenimli túrde juwmaqqa keliwine qaray alıp baradı.

Oqıwshılar menen bul boyınsha jumıs islew basqa sóz shaqapları menen jumıs islewge qaraǵanda kóp ǵana qıyınshılıq, ózgesheliklerge iye. Sonlıqtan, jumıs islegende hár waqıtta dizbeklesip turǵan sózleri menen qatar alıp, olar menen birge analiz etken jaǵdayda ǵana balalardıń tásinikli boladı. Bul ushın kńapta berilgen mısalıardı ámeliy analizlep salıstırıw usılı menen kóbirek islew talap etiledi. Tek sol jaǵdayda ǵana oqıwshılar isenimli bir juwmaqqa kele aladı. Ásirese, tirkewish penen dánekerdiń xızmeti balalar ushın birdey bolıp kórinedi. Alбетте, bul oqıwshılardıń tájiriyesiniń azlıǵına baylanıslı. Sonlıqtan, oqıwshı oqıwshılardıń ózgesheliklerin eske ala otırıp, olardı tanıp, tilinde kóbirek qollanılataǵın tirkewish hám dánekerler boyınsha jumıs islew usınıladı. Sonı menen birge, oqıwshılardıń tilde paydalanıwına kóp tásir etetuǵın esapqa ala otırıp, olardı tilde qollanıp barıw isine kóbirek itibar beriw kerek. Bul ushın oqıwshılardıń sóylew tiline qadaǵalaw jasaw, dóretiwshilik jumıslar islep barıw da usınıs etiledi.

VII. BASLAWISH KLASSLARDA SINTAKSIS HÁM PUNKTUACIYA ELEMENTLERIN ÜYRENIW

Baslawish klass oqıwshılarına gápti úyretiw en bash jumıslardıń biri. Sonlıqtan, mektepke keliw menen gáp boyınsha ápiwayı jumıslardan (sorawlarǵa gáp penen juwap beriw, gápti durıs qollana biliw, gápti analizlew, gápten sózdi ayırıp alıp, onı buwınǵa, buwındı seslerge ayırıw hám bunı kerisinshe islew h. t.b.) baslap, keyin ala tereńlestirip barıladı hám baslawish klassardıń hárinde úyretiledi. Baslawish klass oqıwshılarınıń aldına bagdarlamǵa sáykes mınaday talaplar qoyıladı: **II klasta** – sóylewden gápti ayıra biliw, gáptiń kim, ne haqqında ayılǵanm, gáptiń tamamlanǵan oydı bildiretuǵınm, onıń bir sózden de, bir neshe sózden de turatuǵınlıǵın, gáptegi sózlerdiń biri-biri menen baylanısın, noqat, soraw hám úndew belgileriniń ne ushın qoyılǵanlıǵın úyreniw hám olardı ámeliy jumıs penen baylanıslı ózlestiriw. **III klasta** – gáp, gáplerdiń mánilerine qaray túrleri, xabar, soraw, úndew gápler, olardıń ózgeshelikleri, gáp aǵzaları baslawish, bayanlawish, olardıń sorawların ayırıp biliw menen bular boyınsha ámeliy jumıslar islew, qollanıp úyreniw, Punktualıyǵı (irkilis belgilerin) úyreniw.

IV klasta gáp boyınsha jumıstı dawam etiw menen gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları tolıqlawish, anıqlawish, pısıqlawish, gáptiń birgelikli aǵzaları, olardıń baylanıw jolları, dizbekli qospa gápler, túwra gáp, olardıń irkilis belgilerin úyreniw menen ámeliy jumıslar islewdi wazıypa etip qoyǵan.

Oqıwshı gáp boyınsha jumıs islegende birinshiden, oqıwshılardıń gáp haqqındaǵı grammatikalıq túsiniǵın qalıplestiriw, ekinshiden, gáptiń qurılısın analiz etip úyreniw, úshinshiden, óziniń sóylew tilinde gáptiń ayılıw jaqtan intonatsiyalıq normasınıń maǵsetine baylanıslı qollanıp biliw qalıplestiriw, tórtinshiden, sózlerdi gáp ishinde ornı menen durıs qollana biliw, gápti jazba túrde paydalana biliw, besinshiden, gáptiń máni boyınsha túrlerin bir-birinen ayıra bilip, olarda bas hárip, kishi hárip, noqat, soraw, úndew belgisin óz ornında durıs qollana biliw, altınshidan, gáptegi sózlerdiń bir-biri menen baylanısın, gáp aǵzaların bir-birinen ayıra biliw, gáp dúziwdegi gáp aǵzalarınıń tutan ornın ayıra biliw, jetinshiden, gápti úyreniwdiń

barisida analiz-sintez usulini qollanish orqali balalarning tili, o'qirishni ravaqlandirib berish usuliga boshli masalalar ham jumada sheshiladi. O'z uddiga tiykaragi vaziyatni e'tibor qilib olinishi kerak.

Bul uzaq vaqtlar talab etetugini bolalarning, jehildan awirga qaray degen printsipti bashli, qogha ala o'tirib, izbe-izli turde, jumistun awir menen jehilin awirastirib, har qiyli formalarda qollanib jumis islese g'ana jaqsi natijeg'e erishiwe boladi. G'apti qollanish menen, ol boyinsha jumis islewde parq bar. O'qiwshi o'qiwga kelmesen inann-aq g'aptin barliq turin paydalanib biledi. Al mektepk'e kelish menen qollanib jurgan g'apler boyinsha jumis islewge o'tirib, onni eki tareptin qatnas qurak, soylewde bir bolimi ekenligin, sorawlarqa g'ap orqali jawap bergende oydi bildiretugini, g'ap oylawdin jawmagi ekenligin, onni birlikleri soz bolatug'nligin an'gara baslaydi ham turarli jumis islew basqishina o'tedi.

Soylegende g'ap orqali aytish, olar sozden turatugini boyinsha daslepki waqtlardan baslap-aq uyretilib bariladi. Geypara ormlarda g'aptin bir sozden bolatug'nligi da eskertiledi. (Kun issi, 1 miq, Tus bolwga shamasu). G'apler korsetiw orqali misallar menen tanistiriladi. Misallar orqali tusindirishden keyin tomendegidey har qiyli jumislar berish orqali olardi belgili bir oy jawmagina qaray bagdarlaymiz.

I. Minalar g'ap bola ma?

Bahar erte

Balalar mektep

Biz muz shana ayda

Bala jilhi kiy

III. Tamamlanbağan oydi
bildire me?

Men kitapxanadan

Men Azat penen

Bizler kinoqa

Kino

II. Bular she? Ne ushin?

Bahar erte keldi

Balalar mektepk'e barda

Bizler muzda shana aydadiq.

Balalar jilhi kiyindi h.t.b.

IV. Tamamlangan oydi
bildiretugin etip aytin

Men kitapxanadan

Men Azat penen

Bizler kinoqa

Kino

Yamasa g'ap dazib, onni kim, ne rawrati aytilib turganini an'qlaw, g'apte neshe soz harin soriw, koshirip jaziw, dawislap

o'qiw, o'qiganda intonaciyani saqlaw, eki balani shugurib, bir-biri menen soylestirish, sawretler boyinsha soylesh, onnar g'apti ayirib, an'iz etiw, bir sozden, bir neshe sozden g'aptin daziliwin, daziliwdegi tiykaragi printsipti ameliy jaqtan korsetiw orqali, yamasa sozler berib, onnan g'ap dazdiriw, soz penen g'aptin parqni ayirib bilish ham t.b. jumislar islew orqali g'aptin tamamlangan oydi bildiretugini, g'ap bir sozden de bolatugini turarli jawmagga kelinesi. Bul pikirler sawretlerge qarap o'qitishni jandem menen g'ap dazdiriw orqali bekkemlenedi.

II, III klasiarda g'ap haqqinda birinshi klasiagi algan bilimni bekkemlew ham tereklestiw, konlikpe payda etiw jumislari islenedi. Endi g'aptin kim, ne haqqinda aytilatugini, g'aptin keyinde naqat qoyilatugini boyinsha daslep bildirish jasap, g'aptin magsetine qaray xabar, soraw, undew g'apler bolatug'nligi, bir-birinen ozgeshelikleri boyinsha jumis islenedi.

Solay etip, o'qitishlar g'aptin tiykaragi belgileri, ameliy jaqtan xabar, soraw, undew g'ap terminleri, olardi manalik belgileri boyinsha turlerine toqtap, apiwayi bir narse haqqinda xabar g'ap ekenligin, soraw manisin aqlatitugini, g'apler soraw g'ap delinetugini, adamin har qiyli sozimlerin bildiretugini manili g'apler undew g'ap delinetugini har qiyli shugurilar islew orqali tusindirish bekkemlep o'tiradi.

III klasi g'ap turarli bilimni jane de tereklete kelip, qospa g'ap, dizbekli qospa g'ap, dizbekli qospa g'apler turarli tusinik alip, ameliy jumista jay g'ap penen qospa g'ap arasindagi ayirmashiliklardi bilip o'tiradi. O'qitishlarning o'qiw konlikpelelin aliw, o'qiganini analiz ete aliw, g'aptin manisine qaray bir-birinen manilik, intonaciyaliq ozgesheliklerin isenimini turde ayira bile aliw boyinsha kobirek jumis islew usimladi.

G'aptin intonaciyaliq ozgesheliklerin uyretiwde zhmijetini eske ala o'tirib, o'qitishni kobirek jumis islep, nar qaysisindagi ozgeshelikni aytqiziw menen ameliy jaqtan korsetiw kerak. Buni ushin birinshi ret, xabar g'apti o'qitwda g'ap keyinde dawis to'qimani peshleytug'nligi ham naqat qoyilip, onnan keyin bas harip penen jazilatugini birinshi klasiadan baslap-aq uyretiledi. II klasi jumis dawam etiw menen birge soraw, undew g'aptin intonaciyaliq ozgeshelikleri uyretiledi. Qaysi orinda qalay

qo'llanilishi is jüzinde kórsetiledi hám bul boyınsha shıǵıwlar ótkeriledi. Hár bir islenen ámeliy jumıs - úyreniletuǵın orfografiyalıq, punktuatsiyalıq normaǵa tıǵız baylanış bolıwı shárt. Bul boyınsha ana tili sabaqlıǵında materiallar tolıq berilgen. Sonın menen birge gápkke baylanış jumıs ana tili sabaqlıǵında da dawam etip, ana tilinde úyrenenlerin bekkemlep otırıwı tiyis.

Gáp aǵzaların úyretiw

Oqıwshılar gáp aǵzaları menen birinshi klasta baslap-aq tanısadı. Bas aǵzalar boyınsha jumıs islew gáp ishinde tiykarǵı orındı iyeleytuǵın túsindirip, oqıwshılardıń logikalıq oy-órisin ósiriwge járdem beredi. Bulardı gáptiń bas aǵzaları dep úyretiwdiń tiykarǵı sebebi, olardıń gáp ishinde shólkemlestiriwshi orındı iyelewinde ǵana. Gáp hám onıń aǵzalarınń hámmesi de belgili orındı iyeleydi. Solay da, gápti analiz etiw bas aǵzalardan baslanadı. II klasta ápiwayı gáptiń kim, ne haqqında ayılǵanın hám ol haqqında ne delingenin bildiretuǵın sózlerdi taba biliwdi úyretiw isinen baslanadı. Bul jumıslardıń barlıǵı da bas aǵzalar boyınsha ámeliy sıpatta kónligiw, sorawların tabıw, mánilik belgilerindegi ayırmashılıqlardı túsine biliw, olardı bir-birinen ayıra biliw sıyaqlı jumıslar islenedi. Kópshilik jaǵdayda eki, úsh, tórt sózden tıratuǵın gáp bolıwı tiyis. Misalı: *Samolet ushti. Bútbil sayradı. Lagerde balalar dem aladı.*

Oqıwshılardı mánisi anıq, túsiniikli sózlerden quralǵan gáplerdi názerde tutıw kerek. Múmkınshiligi bolsa almasıqlar qatnasatuǵın gáplerden almaw kerek.

III klassqa keliw menen balalar gáptiń bas aǵzaları - baslawısh, bayanlawısh penen tanısıwdıń taza basqıshına ótedi. Oqıwshılar bir qansha kónlikpeler alıwına baylanış, endi gápti analiz etkende gáptiń kim, ne haqqında ayılǵanın hám ol haqqında ne delingenin qıylarbay taba aladı. Sonlıqtan, baslawısh, bayanlawısh terminin, bir-birinen mánilik ózgesheliklerin, sorawlarını ayırmashılıqların túsine aladı. Endigi jumıslar da usı jaǵdayǵa baylanış alıp barıladı. Oqıwshılar bes, altı sózden dúzilgen gáplerdiń ishinen baslawısh penen bayanlawısh tabıwına boladı. Tiykarǵı jumıs retinde baslawısh penen bayanlawısh gáp ishinen darts tabıw, olardıń

ayırmasılıqların biliw, kónlikpe jumsların islew menen shıǵıladı.

IV klasta gáp, gáptegi bas aǵzaları úyreniwdi dawam etiw menen birge, gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaların úyreniwge ótedi. Gáp aǵzaların darts úyreniw - oqıwshılardıń gápti tolıq úyreniwine jaǵday jasaydı. Sonlıqtan, bas aǵzalar boyınsha úyrenenlerin tirek etip alıp, olardı bekkemlep barıw menen birge, ekinshi dárejeli aǵzaları anıqlawǵa ótileti. Dáslepki sabaqlar gáp haqqında, onnan ekinshi dárejeli aǵzalar menen tanısıwǵa ótedi. Bul ushın aldın ala oqıtıwshı tárepinen dúzilip kelinggen keste menen islesiwden baslaǵan jaqsı. Keste menen tanısıwdıń barısında gáptegi bas aǵzalar menen qatar ekinshi dárejeli aǵzaların bar ekenligin anǵaradı. Kestede berilgen misaldı analiz etiw isinen baslanadı. Oqıwshılar kestede berilgen gápti oqıydı hám analizdi tómendegishe isleydi: *Jıl qusları gúzde jılı jaqlarǵa uship ketedi.* Birinshi ret - gáptiń ne haqqında ekenligin anıqlaydı. Ekinshi ret, ne rawralı ayılǵanı tabılıp, olardıń baslawısh hám bayanlawısh ekenligi ayıladı. Sonın menen birge bul gápte basqa sózlerdiń de barlıǵı, olardı soraw qoyılıp kórsetiw tallaw jasaladı.

- Bul gáp quslar haqqında, sonlıqtan birinshi ret sol gáptegi iyenı rawıp, onı sorawın anıqlaydı:

- Neler uship ketken? - quslar.

- Quslar ne qıldı? - uship keti.

- Qashan uship keti? - Gúzde.

- Qayda uship keti? - Jılı jaqlarǵa.

- Qaysı quslar? - Jıl qusları.

Usınday tallaw jolı menen oqıtıwshı oqıwshılardı gáp ishindegi baslawısh penen bayanlawıshqa mánisi jaǵınan baylanış, tolıqtırıp turǵan sózler - ekinshi dárejeli aǵzalar bolatıwınan eskertiw menen, olardıń gáp ishindegi orın kórsetedi hám gápte qalay qollanıw jolın úyretedi. Kestede ekinshi dárejeli aǵzalar bas aǵzalardan bólinip kórinip turǵanday bolıwı kerek. Bunı ekinshi jol menen de kórsetiwge boladı. Dáslep oqıwshılardıń úyrenen boyınsha bas aǵzalardan tıratuǵın gáp dúzdiriw kerek.

Oqıwshılar keldi. Endi oqıtıwshı oqıwshılardıń qatnasıwı menen gápti tolıqtırıw ushin:

- Qane, balalar, bul jerde bizge belgili nárse tek oqıwshılardıń kelgenligi ǵana, al olar tuwralı bizge basqa hesh nárse belgisiz. Sonlıqtan bul gápti tolıqtırıp, olardıń nege kelgenin, qashan kelgenin, qayda kelgenin anıqlawımız kerek. Buni anıqlaw ushin múmkınshılık izleyik, ne kemis?

Oqıwshılar pikirimizdi tolıqtırw ushin bir neshe sózlerdiń jetispey turganın aytadı. Sonlıqtan oqıwshı: - birinshi oqıwshılardıń qayda kelgenin anıqlar alayıq deydi, onnan keyin nege kelgenin bileyik, úshinshi ret qashan kelgenin bileyik, sonda bizge barlıq jaǵday anıq bolatuǵınlıǵın, yamasa pikirdiń, oyımızdıń tolıq belgili bolatuǵınlıǵın eskertedi, buni soraw taslaw arqalı tolıqtıradı.

-Oqıwshılar keldi.

- Oqıwshılar qayda keldi? - Mektepke.

-Qashan keldi? - Azanda.

- Ne ushin keldi? - Oqıwǵa.

Minekey, balalar, endi bizge barlıq ayıtılajaq pikir túsiniikli. *Oqıwshılar azanda mektepke oqıwǵa keldi* bolıp, hámmesi ayan boldı - dep aytajaq pikirimizdi tolıqtırw ushin bas aǵzalardan basqa gáp aǵzaları da qatnasıwı kerekligin hám bulardı ekinshi dárejeli aǵzalar deytuǵınımızdı, tilimizde ekinshi dárejeli aǵzalar bolıp keletuǵın tolıqlawısh, anıqlawısh, pısıqlawısh usaqan gáp aǵzalarınń barlıǵı ayıtılw menen awızsha jáne misallar menen bekkemlenedi hám ne ushin olardıń ekinshi dárejeli aǵzalar ekenligi eskertilip, kitabınan olar menen tanısıwǵa múmkınshilik beriledi, shınıǵıwlar menen bekkemlenedi.

Baslawısh klass balalarınń gáp aǵzaları menen tanısıwı, oǵan kónligiwi qıyın. Sonlıqtan oqıwshı gáp aǵzaların bir-biri menen baylanıstırıp, salıstırıp úyretiwdi názerde tutıwı tiyis. Balalar sóz shaqaplarına dúris kónlikken bolsa, olar menen de baylanıstırıp jumıs islewge boladı. Máselen, *bulbil sayraydı*. Balalar ushin bul bas aǵzalar ekenligi belgili. Sonlıqtan sóz shaqabı menen baylanıstırw ushin:

- Bulbil neniń atı?

- Bulbil qusnıń túri.

- Qaysı sóz shaqabı?

- Atıq, gáptiń qaysı aǵzası, - baslawısh.

- Sayraydı, bul neni bildiredi?

- Bul bulbilin sayraǵanın bildiredi, onıń háreketi.

- Qanday sorawǵa juwap beredi?

- Ne qıldı?

- Qaysı sóz shaqabı?

- Feylil.

- Gáptiń qaysı aǵzası boladı?

- Bayanlawısh.

- Minekey, balalar, kórdińiz be, sóz shaqabı gáp aǵzaları menen aǵız baylanıshı boladı. Bulardı bir-biri menen shatastırıp alıwǵa bolmaydı dep eskertiw menen ekewiniń baylanısı hám ayırınasıwı boyınsha balalar bir juwmaqqa alıp kelinedi.

Mektep ameliy jumıslarında tallowdı mımaday túrde de júrgizedi.

Balalar azanda dem alıs úyinde dem aladı. Bul gáptegi *balalar dem aladı* - gáptiń bas aǵzaları. Qayda dem aladı? - dem alıs úyinde; - dem alıs úyinde- ekinshi dárejeli aǵza; - qashan? Jazda; jazda - ekinshi dárejeli aǵza hám t. b.

Oqıwshılar ayırım sóz boyınsha jumıs islese qıylanadı. Sonlıqtan baylanısıp turgan sózleri menen alıp qaraw olar ushin bir qansha jenil.

Begdarlanıwǵa sáykes IV klasta oqıwǵa «Gáptiń birgelikli aǵzaları» teması usınılǵan. Bul tema gáp aǵzaların úyrengenimen keyin, oqıwshılar ushin qıyın soqpaǵan menen gáptiń birgelikli aǵzaları boyınsha islew - oqıwshılardıń sóylew, esitiw, intonatsiyalıq sezimleri menen baylanısıp bolıp, solardı rawatandırıwǵa baǵdarlanıp alıp barıladı. Sebebi gáptiń ishindegi birgelikli aǵzaları oqıǵanda hár bir birgelikli aǵzadan keyin pauza boladı, hár bir birgelikli aǵzadan keyin logikalıq pauza etiwge rawa keledi, al jazıwda olardıń arasına útir qoyılıp barıladı yamasa kómekshe sózler menen bólinedi. Mısali, *Aysara Saliyma, Serezil, Gullıan úshinshi klasta oqıyadı. Men hawamız kúvından ham anıqatlandı*. Sonlıqtan gáptiń birgelikli aǵzaları úyreniwdiń tiykarǵı máseli - oqıwshılardıń sóylew, jazıw tıw rawatandırıw menen punktatsiyalıq kónlikpelerin qalıptastırıw bolıp esaplanadı.

Oqıwshı aldın ala keste tayarlap qoyıp, «Kombayn oradı, jıynaydı, tüyekleydi» - degen misalğa diqqatın ayardıp, birgelkili aǵzaların bir qıylı mánili sózlerden bolatuǵınligın, olardıń bir qıylı sorawǵa jawap beretuǵın da eskertedi hám sol boyınsha oy juwmaǵına alıp keledi. Máselen, *mektep baǵında alma, erik, shabdal, qárelı, shıye ósedi*

- Balalar, bul gáp ne haqqında?

- Mekteptiń baǵında alma, erik, shabdal, qárelı, shıye ósetuǵınligı haqqında yamasa mekteptiń baǵında miywelerdiń ósetuǵın haqqında.

- Qanday soraw qoyamız?

- Mektep baǵında neler ósedi? - dep soraw qoyamız.

- Qanday juwap qaytarıwǵa boladı?

- Mektep baǵında - alma, erik, shabdal, qárelı, shıyeler ósedi.

Oqıwshı juwmaq jasay kelip, bul sózlerdiń barlıǵınıń birdey ekenligin hám olardıń bir sorawǵa, baslawıshıń sorawına juwap berip turǵanlıǵın eskertip, usınday bir sorawǵa juwap berip keletuǵın gáp aǵzaları birgelkili aǵzalar bolatuǵın aytadı. Gápтіń barlıq aǵzaları da birgelki bolıp ushırasadı. Olardıń arasına útir qoyıladı, oqıǵanda pauza menen bólinip turadı degen juwmaq jasaladı. Solay erip, gápтіń hár bir aǵzası boyınsha dáslep awızsha, keyin jazba nırde jumıs alıp barıladı, bir neshe kónlikpe jumıslarınan keyin:

1) Gápтіń ishinde bir sorawǵa juwap berip keletuǵın gáp aǵzaları birgelkili aǵzalar boladı;

2) Gápтіń birgelkili aǵzaları bas aǵzalar da, ekinshi dárejeli aǵzalar da boladı;

3) Gápтіń birgelkili aǵzaları bir-birinen jazıwda útir menen ayrılıp turadı;

4) Aytqanda ya oqıǵanda gápтіń birgelkili aǵzalarınıń arasında pauza jasaymız;

5) Eger gápтіń birgelkili aǵzalarınıń keyingi ekewin kómekshi sózler bolıp tursa, onda olardıń arasına útir qoyılmaıdı;

6) Gápтіń birgelkili aǵzalarınıń arasında kómekshi sózler qaytalarsa, onda aralarına útir qoyıladı. (Kombayn hám oradı, hám jıynaydı, hám tüyekleydi).

Oqıwshı bunday juwmaqtan seyin oqıwshılar isleytuǵın hár qıylı jumıslar beriwge boladı. Máselen, - sen atızǵa bardıń, onda nelerdi kórdiń? Sen baǵqa bardıń, onda neler ósip tar? Eger báharde atızǵa barsañ neler isleysañ? h.t.b.

Gápтегі sóзлердің байланысы бойынша jumıslar

Baslawısh klaslarda gápтегі sóзлердің байланысы бойынша jumıs islew qıyın, biraq kerekli. Sonlıqtan, buni oqıwshılar óz elema tema retinde ótpegen menen klassqa keliuden gápтегі sóзлердің байланысын úyrenip otıradı. Alбетте, oqıwshılar buni ámeliy taqtan úyrenedi. Olar hár kúngi jumısında sóзден gápке óiw boyınsha isleydi. Dáslep, «*Sózlerдің байланысы*» degen temin menen tanıspañ menen bir-birew menen sóylesiw ushin sóзлердің óz-ara байланыswına payda bolatuǵın gápтер paydalanıwımız kerek ekenligin ańǵaradı. Biraq sóзлердің байланысы mánilik jaqınlıqtan, grammatikalıq qurallardıń járdeminen kelip shıǵatuǵın ańǵara almaydı. Bulardı úyretiw tiykarǵı wazıypa bolıp turadı. Sonıń menen birge bul boyınsha jumıs islew tikkeley balalardıń oylawı, logikalıq oylay biliw jolı menen, tiliniń rawajlanıwı menen tikkeley байланыsı bolıp, oqıwshılardıń belsene jumıs islewine tosırılıq jasaydı. Sonlıqtan, oqıwshı bul qıyınshılıqlardı jeńiw ushin jeńilden qıyınǵa, jeńkeден qospatıǵa qaray islew principin názerde tutıwı tiyis.

III klastan baslap gápтіń bas aǵzaların úyreniw menen birge sóздің байланыsı úyretiledi. Usı dáwirden baslap baslawısh perer bayanlawısh gápті quraydı, al basqa aǵzaların gápті dóze almaytuǵın is júzinde kórip, túsiniп aliwı kerek. Bul usluq dáslep «*Bılbil sayraydı*» degen gápті alıp, onı sorawlar arqalı analiz etiwden baslaymız. Ne sayraydı? - *Bılbil*. Bılbil baslawısh, Bılbil ne qıladı? - Sayraydı. Sayraydı - bayanlawısh degen - jol menen gápтіń bas aǵzaları úyretiledi. Bul jerde tek bas aǵzalar úyretiw ǵara názerde tutılmaı, al gápтегі sóзлердің байланыs w jolları da názerde tutılıp úyretiledi.

Baslawısh klaslarda gápтегі sóзлердің байланыsı úyretiwde birinshiden, jumıs balaların oy-sezini hám sóylew rawajlandırıw menen байланыsı alıp barıladı, sebebi sóзлердің bir, menen байланыsı sintaksislik qubılıs bolıp, oqıwshılar

sözlerдің logikalıq baylanısı menen islewine qaray haǵdarlap otıradı. Bunday qubılıstı úyreniw – olardıń sanalı oylawına tásir jasaydı hám hár kúńgi jumıs, olardıń oylawına, oylanıwına baylanıstı sóylewine tásir jasap otıradı. Ekinshiden, gáptegi sözlerдің baylanısı boyınsha islew olardıń orıǵraflıyalıq kónlikpelerine tásir jasap otıradı. Sebebi, sözlerдің arasındaǵı sintaksislik baylanıstı durıs qollana alıwdı úyretiw, söz benen sózdi baylanıstırıwshı quralardı durıs qollana biliwine jaǵdaylar jasaydı, balalar usı qubılıstı úyreniw arqalı olardıń durıs jazıw principin de úyrenip baradı. Úshinshiden, sözlerдің bir-biri menen baylanısı gáptiń elementi bolıp, oqıwshılar gápti durıs dúziw principin úyrenedi. Bul da gezeginde, oqıwshılardıń sintaksislik materiallardı sheberlik penen paydalanıw mómkinshiligin keltirip shıǵaradı. Solay etip, sözlerдің baylanısı boyınsha jumıs islew oqıwshılardıń hár tárepleme grammatikalıq oy-órisiniń rawajlanıp otırwına shártli jaǵdaylar jasap otıradı. Bul joqarıdaǵı atap ótilgendeı, haǵdarlamalıq materiallar tiykarında sheberlik penen islewge baylanıstı boladı. Sonlıqtan oqıtıwshı grammatikalıq materiallardı úyreniw barısında gáptegi sözlerдің baylanısı boyınsha jumıstı hár kúńi durıs paydalanıp barıwı shárt. Bul jerde baslı nárse - gáp aǵzalarına durıs soraw taba biliw boyınsha kóbirek sınıqtırıw oqıwshılardıń jumıs islewine durıs mómkinshilik jasaydı. Sonlıqtan, úshinshi klasta bas aǵzalar, olardıń arasındaǵı grammatikalıq baylanıstı úyreniw, tórtinshi klasta gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları boyınsha oqıwshılardı jumıs islewge tayarlaydı. Sonıń menen birge morfologiyalıq birliklerdi úyreniw gáptegi sözlerдің baylanısın biliwge tırek boladı. Sebebi, sepliktiń, sunnıń, qosımnanıń, kómekshi sözlerдің xızmeti-sintaksislik birlikti qurawǵa tikkeley qatnasıp otıradı. Sonlıqtan, gáptegi sözlerдің baylanısın olar menen baylanıstı alıp barıp, olardıń ahmiyetin is júzinde kórip otırıp paydalı.

Sintaksislik ádebiyatlarda ayırım kórsetilgenindeı bas aǵzalar (Quslar sayradı) gápti quraydı. Biri basqa jol menen de isenimli rárde kórsetiwge boladı. Misalı: *Balalar mektepke erte jıynaldı* - oqıwshılar, bul gáptegi bas aǵzalar, bul bolıp alın.

- Mine, kórdińiz be, bas aǵzalar ekinshi dárejeli aǵzalardıń qatnasıwısqı-aq gápti durıs aladı. Tıyanıq tıpkirdi bıdire aladı.

Bas aǵzalar baylanıstı dúze almaydı. Bular ekewi gápte teń qatnasıstı, bir-birine gárezli boladı. Al, söz dizbegi bolsa, eki ya onnan da kóp sözlerдің bir-biri menen grammatikalıq quralardıń járdeminde payda bolatıǵın sintaksislik birlik. Söz dizbeginiń, söz dizbegi gáptiń materialı. Söz dizbeginde birewi bas, ekinshisi baǵınıwshı boladı. Misalı, *Dúnıa jızi adamları paraxatshılıqtı qáleydi* degen misalde eki söz dizbegi bolıp, onıń birinshisi *dúnıa jızi adamları*, ekinshisi *paraxatshılıqtı qáleydi*. Bundaǵı bas hám baǵınıwshı tabıw ushın sorawlar qoyladı.

Kalıqlıq mashınası fermaǵa ketti.

Nenıń mashınası? Qayda ketti? Soraw qoyatıǵın aǵza bas, sorawǵa jawap bolıp turǵan aǵza baǵınıwshı. Gáptegi sözlerдің baylanıstı úyreniw kóp ǵana shınıǵıwlar ótkeriwdiń barısında qalıptesedi. Bul boyınsha sabaqlıqta jeterli materiallar berilgen. Buǵan qosımnan Oqıtıwshılardıń ózi de bar qıylı shınıǵıw materialların tayarlap otırıp talap etiledi.

Оқушılardı ırkilis belgileri menen tanıstırıw jolları

Baslawshı klass oqıwshılardıń ırkilis belgilerin úyretiw, olar boyınsha kónlikpeler payda etiw áhmiyetli jumıslardıń bir. Sebebi, ırkilis belgilerin úyretiw arqalı olardıń intonaciyalıq jaqtan durıs sóylew, durıs jazıw kónlikpeleri qalıptesedi. Balalar mektepke kelip gáp penen jumıs isleydi, hár bir gáptiń keynime noqat qoylatıǵın eskertiledi. Sonday-aq jazıwǵa birinshi kirisiw de noqatın baslanadı. Sonlıqtan, eń dáslep balalar noqat penen, onnan keyin soraw belgisi menen tanısaadı. Bular tek ámeti jumısın barısında kórsetilip, sóylegende bir gáp ekinshi gápten óz ırkilis penen bólinip turatıǵın, dawıs azmaz pasenleytuǵın aytıw menen onı oqıtıwshı ózi kórsetedi. Al jazıwda ırkilis noqat belgisi penen belgilenedi. Bul gáptiń piketin kórsetedi. Bul tayarlangan keste boyınsha kórsetiledi hám oqıwshılardıń ózlerine aytırıp, úyretilip otırıladı. Jumıs barısında oqıwshılar noqat soraw belgisi, kóp noqat, ótir, ándew belgi, qos noqat belgilen menen tanısaadı. Apiwayı bir neshe shınıǵıwlar dan keyin olar kónlikpe oǵayda bolıp, olardıń ayırmasına tusinedi. Bir dawıs tereńlestirip aytıw ushın II klassnıń ana tili sabaqlıǵındaǵı ırkilis belgileri toptatıǵanda, gáp tamamlanǵan aydı bildiredi. Gáp

aqırına noqat qoyladı. Gáptiń birinshi sózi has háripten baslanadı» - degen maǵlıwmat penen tanıştırıladı hám ámeliy jumıslar menen hekkemlenedi.

III klusta gáptiń máńisi jaǵınan túrlerine toqtaǵanda: «Xabar máńisin ańlatatúǵın gáp xabar gáp dep ataladı. Xabar gáptiń sońında dawıs tolqını páseńleydi hám kishigirim irkilis islenedi. Xabar gáptiń keynine noqat qoyladı» - dep úyretilip, ámeliy jumıslar barısında oqıwshı onı qalay ayılıwı kerекligin kórsetedi. Soraw, úndew gáp boyınsha da olardıń ayılıwı, jazılıwı kórsetilip, bekkemlenedi. Sonıń menen birge oqıwshılardıń dıqqatın hárhama gáplerdiń ayılıwındaǵı pátke, dawısın páseytiw, kúsheytiw aytıw shıǵıwların úyretip otırıw kerек.

IV klusta gáptiń birgelik aǵzalarına toqtaǵanda útir belgisi boyınsha maǵlıwmat beriledi. Noqat penen útir arasındǵı ayırmashılıq salıstırıw arqalı úyretiledi. Misalı. Orazbay kitap oqıp atır. (Dawıs páseyip, irkilis islenedi) Orazbay. Marat. Qasımlar kitap oqıp otır. Bul jerdegi noqatta irkilis islenip, útirdegi irkilistiń parqı kórsetiledi. Bir neshe ret shınıqtırıladı. Solay etip, jumımaqlaǵanda noqattaǵı irkilis - pikirdiń tamamlanǵanın, al útirdegi irkilis pikirdiń dawam etetuǵının kórsetedi.

Sonday-aq, mektep baǵdarlamasına IV klusta qospa gáp, tuwra gáp temaları kirgizilgen. Qospa gápti úyretkende de útir boyınsha tanıstırıw dawam etiriledi. Al tuwra gáp tanıştırılǵanda urnaqshalardıń, útirde qay jerde qollanıwı ámeliy jaqtan kórsetilip, shınıǵıwlar menen hekkemlenip otırıladı. Bul jumıslardı oqıw sabatında da dawam etip, balalar oqıwdıń barısında sóylewinde irkilis belgileri boyınsha alǵan tájiriybelerin durıs qollanıw oqıwına itibar berip otırıw kerек. Bul jaǵday olardıń tásirli oqıy, sóyley alıwına kóp ǵana tásir jasap otıradı.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Baslawısh klass balalarınń sintaksislik bilim alıwınıń áhmiyeti ne?
2. Sintaksis boyınsha bilim qanday izbe-izlikte beriledi?

3. Gáp penen, gáptegi sózlerdiń baylanısı menen qalay tanıştırıladı?

4. Bas aǵzalar menen ekinshi dárejeli aǵzalar úyretiwde qanday ózgeshelik belgilerine súyenip is ahp barıladı?

5. Sintaksislik talaw jumısı qalay shólkemlestiriledi?

6. Tákirarlaw sabaqlarınıń áhmiyetin ayt.

II klass ushın bir saatlıq sabaq úlgisi

Tema: Baslawısh hám bayanlawısh - gáptiń bas aǵzaları

Sabaqtıń maqseti: 1. Gáptiń bas hám ekinshi dárejeli aǵzaların tanıp bilwdi rawajlandırıw. 2. Baslawısh penen bayanlawıshtıń úykarǵı belgileri menen tanıstırıw. 3. Gáplerdi durıs dúze bilw konlikpelerin jetilistiriw.

Sabaqtıń barısı:

1. Gáptiń tamamlanǵan oydı bildiretuǵın sózler dizbeginen turatuǵın tákirarlaw. Gáptiń bas aǵzaları boyınsha qadaǵalaw jurgiziw.

- Tómenдеги tik sızıqtıń oń hám shep tárepindegi sózler gáp bolıp tur hám ne ushın?

Jer, adam, fabrikalar,	Elimizde	qurılısshılar
zavodlar, mektepler;	fabrika, zavod, mektep,	
	emlewxanalar qurıp atır.	

Sózler toparın hám gáplerdi salıstırıwdıń barısında gáp tamamlanǵan oydı bildiredi degen oy jumıǵına kelineди.

- Tik sızıqtıń oń jaǵındaǵı gápti kóshirip jazıń.

Jazǵanda gáptiń baslanıwın, tamamlanıwın ne menen kórsetiniz?

Sóylegende gáp keyninde qanday ózgeris kórinedi?

- Gáptiń kim haqqında ayılıp tarǵanın kórsetetuǵın sózdir (Qurılısshıları astın bir sızın. Ol sóz qanday sorawǵa jawap beredi)?

Qurılısshılardıń ne islegenin bildiretuǵın sózlerdiń astın bir sızın (qurıp atır).

Bul sózler qanday sorawǵa jawap beredi?

Oqıwshılar oqıwshınıñ aytıwı menen «Biziñ elimizde ulı qurılıslar jürip tur» degen gápti jazadı.

- Gáptiñ ne haqqında ayılıp turğanın kórsetetuǵın (Qurılıs) sózdiñ astın bir sizdiñ nâm awızsha sorawın tabıñ.

- Hár bir gápte bizler eki sózdi ayırıp belgiledik. Tek sol belgilengen eki sózdi cizip oqıñ (oqıydı). Mine usılar gáptiñ bas aǵzaları boladı. Biziñ tilimizde eki bas aǵza - baslawısh hám hayanlawısh bar. (Oqıwshı taxtaǵa bulardıñ terminin jazadı, yamasa kеспе qagazdan kórsetedi).

- Baslawısh qanday sorawlarǵa juwap beredi?

- Bayanlawısh qanday sorawlarǵa juwap beredi?

Joba boyınsha juwmaq: 1. Baslawısh degenimiz ne? Ol neni bildiredi? Qanday sorawlarǵa juwap beredi?

2. Bayanlawısh dep nege aytamız? Ol neni bildiredi? Qanday sorawlarǵa juwap beredi?

II. Bas aǵzalarǵı bildiriw boyınsha shınıǵıw.

1. Awızsha gápler dúzdirip, onnan bas aǵzalarǵı tabıw.

Soǵı waqıtları ózleriniñ oqıǵan kitaplari, kórgen kinoları boyınsha gápler dúzdiriw.

Ne tuwralı gáp dúzdiniz? Ondaǵı bas aǵzalarǵı ayıp berin.

2. Gápti kóshirip jazıp, onı talaw.

Taxtaǵa jazıw:

- 1. Reaktiv ... júdá joqarılap ushadı. 2. Aspandı ashıq aq sıziq

... - Birinshi gápte qaysı aǵza túsirilip qaldırılǵan? 2. Aspanda ashıq aq sıziq ...

Birinshi gápte qaysı aǵza túsirilip qaldırılǵan? Baslawısh túsirip oqıǵanda bizge ne belgisiz bolıp qaldı? (Gápte ne haqqında ayılǵan). Mánilik jaqtan sáykes keletuǵın sózdi sol jerge qoyın (samelet).

Ekinshi gápte qaysı aǵza túsirilip qaldırılǵan? Bayanlawısh túsirip qaldırıw menen bizge ne belgisiz boldı? Mánilik jaqtan sáykes keletuǵın sózdi rawıp qoyın. (payda boldı, kesip tur). Qaysı sózler durıs keledi?

Oqıwshı ózine tiyislin taxtaǵa jazadı: Samelet, payda boldı.

- Gápti kóshirip jazın, bas aǵzalarǵı astın sizin.

3. Jmtası qıyın sózler boyınsha shınıǵıw islep, onı analiz etiw. (Sózliktegi sózler boyınsha islewge de boladı).

Hár bir gápteǵı túsirilip qaldırılǵan sózlerdi mánı sáykesligine qarap, ornına qoyıp kóshirin. Baslawısh penen hayanlawısh tawıp astın sizin.

1. ... klasqa keldi. 2. Sabaq waqtında ... 3. ... qızıǵı oyın oynadı. 4. Quslar jılı jaqlarǵa ...

Tekseriw: hár bir gápteǵı tek bas aǵzalarǵı ǵana oqın. Ondaǵı baslawısh penen hayanlawısh tawıp bir-birinen qanday ózgesheligi baqlıǵın ayıp berin. (Neni bildiredi, qanday sorawǵa juwap beredi).

Uyda oqıwshılar ózlerinshe gáp dúzıp yamasa sabaqlıqtan berilgen shınıǵıwdı ornılap, bas aǵzalarǵı dálillep beriw ushin tapsırma beriledi.

Orfografiyanı oqıw metodikası

Baslawısh klass balalarına orfografiyahq bilim beriwdiñ áhmiyeti. Orfografiya - grek sózi bolıp, (orthos-duris, grapho-jazaman) degen sóz birikpesinen turıp, bizinshe «durıs jazaman» degen mánini arılatadı. Orfografiya durıs jazıwǵa úyretiwshi grammatikalıq qaǵıydalar menen tıǵız baylanıshı bolıp, belgili bir izbe-izlikti qamıydı. Baǵdarlamalıq beriletuǵın materiallar menen tıǵız baylanıshı. Sonlıqtan baǵdarlamalıq materiallardı ózlestiriw menen oqıwshılardı orfografiyalıq jaqtan bilimli eriw, onı durıs ózlestiriw, teoriyalıq jaqtan da, ámeliy jaqtan da áhmiyeti ulı. Bul boyınsha bilim alıw oqıwshılardıñ dáslepki qádemi bolıwına baylanıshı oqıwǵa keliw menen durıs jazıw normaların ámeliy jaqtan úyretip otırıwǵa tuwra keledi. Durıs jazıwdı úyreniw baslawısh klass balaları ushin en áhmiyetli qural. Durıs oqıy almaytuǵın hala durıs jasa bilmeydi. Kerisinshe durıs jasa almasa durıs oqıy da almaydı. Bul olardıñ keleshekteǵı oqıwına jaman tásir etedi. Sonlıqtan hala sawatlılıqtı úyreniwdiñ áhmiyetin, soǵan baylanıshı jumıs islewdi názerde tutıwı tiyis. Dáslep hár bir sóz, onıñ oqılawı, jazılawı boyınsha jumıs baslap, keyin grammatikalıq qaǵıydalarǵa baylanıshı tema ótiledi. Mäselen: «Gáp» temasın ótilwde «Gápti durıs kóshirip jaz. Gápti bas harıpten basıap jaz. Gáptiñ keynine noqat qoy» hám t.b. apılawı

qağıydalar boyınsha isleydi. K.D.Ushinskiydiñ kórsetkenindey: «Tek grammatikani úyreniw arqalı ǵana oqıwshılardı sawatlılıqqa úyrete almaymız, grammatikaga tiykarlanǵan ámeliy jumıs ta kerek. Ekewin teńdey ózlestiriw arqalı ǵana maqsetke erise alamız».

Oqıwshılardı durıs jazıwǵa birden úyretiw qıyın. Sebebi, bul birinshiden, sóylew menen oylawǵa baylanısh, sonlıqtan, dáslep, balardı sintaksislik jaqtan ǵápti durıs dúze biliwi, stilistikalıq jaqtan sózlerdi orn-ornı menen durıs qollana biliwi menen baylanısh. Ekinshiden, balalardı durıs jazıwǵa úyretiw, oǵan kónlikleriw qıyın da, qospalı jumıs. Sebebi, oqıwshı ápiwayı sanıǵıwdan baslap, balalardıń dóretiwshilik jumıs islew dáwirini arasıdaǵı joldı ámeliy jaqtan jumıs barısında basıp ótedi. Bul - sózdi fonetikalıq analiz ete biliw, sózdiń morfoloǵiyalıq quramın tolıq analiz etiw, sózlerdiń, orfogrammalıq qağıydaların yadtań biliw, olardı qağıydaǵa sáykes tallay biliw degen sóz. Bul mektepke kelgen kúnnen baslap baslawısh mektepti pitkeriw arasında basıp ótetuǵın joı. Baslawısh klass oqıwshısı usı jaǵdaydı bilse ǵana oqıwshılar menen islese aladı. Úshinshiden, hár bir úyrengeńniń avtomatlastırıw procesine ótkeriw. Bul orfografiyalıq qubılıslardı sanalı ózlestiriw menen baylanısh. Orfografiyalıq háreket ástelik penen ǵalıpleseı. Oqıwshı oqıwshılardıń hár bir orfografiyalıq qubılıstı sanalı meńgere alıwına erisip otırwı kerek. Durıs, barlıq orfografiyalıq qubılıstı avtomatlasqan túrde bala meńgere almaydı. Bul balalardıń keleshekte jazıwda ǵátelikke joı qoymawına jaǵday tuwdıradı.

Baslawısh klass balaları ushın durıs jazıwdı úyreniw qansha áhmiyetli bolıwına qaramay, kónlikpe payda etiw isin shólkemlestiriw oqıwshı ushın qıyın process. Sonlıqtan, oqıwshılardıń mektepke kelgen kúnnen baslap fonetikalıq, morfoloǵiyalıq, sintaksislik hám stilistikalıq jaqtan durıs jazıw normasına baylanısh qubılıslardı sanalı ózlestirip barıwına erisiw, shólkemlestiretuǵın hár bir ámeliy istin oqıwshılardıń sózlerdi morfoloǵiyalıq, fonetikalıq jaqtan esiriw - artikulyatsiyalaw, mánilik, grammatikalıq, kóriw uqıplarıń iske qosıw sıyaqlı jumıslar nátiyjeliikke erisireı.

Orfografiyalıq qağıydalar boyınsha jumıs islewdiń jolları. Oqıwshılardı durıs jazıwdı úyretiw mektepke kelgen kúnnen baslawısh menen hesh qanday orfografiyalıq qağıyda úyretilmeı. Orfografiyalıq qağıyda boyınsha jumıs islew júdá qıyın hám qospalı. Sonlıqtan, dáslep grammatikalıq qağıyda úyretilip, onnan keyin orfografiyalıq qağıydaǵa ótiw kerek. Sebebi grammatikalıq qağıyda orfografiyalıq qağıydanıń tiykarı bolıp esaplanadı. Máselen, III klasta atlıq teması óiledi. Atlıqın mánilik jaqtan túrleri - menshikli hám ǵalabalıq atlıqtı bilgenen keyin ǵana menshikli atlıqlardıń bas hárip penen jazılauıǵın úyretiledi. Bunday izbe-iz úyreniw - fonetikalıq, leksikologiyalıq, grammatikalıq materiallardı úyreniwdiń barlıq basqıshında da iske asıp otırıwı tiyis.

Oqıwshılardıń orfografiyalıq qağıydanı ózlestiriwı jumısı durıs ayımlastırılıwǵa baylanısh.

Bul ushın oqıwshıń tájiriybeliligi, metodikalıq sheherligi talap etiledi. Oqıwshı óz klasınıń múnkinshiligi menen oqılauısh materialdıń sáykes keliwine jaǵday jasaw kerek. Máselen, ayırım orfografiyalıq qağıydalar jeńil. Sonlıqtan, bunı oqıwshılar tez meńgere aladı. Al ayırımları qıyın, bul boyınsha bir qansha islewge, bekkemlewge tuwra keledi. Ayırım jumıslardı bir neshe variantı penen de islewge boladı. Sonlıqtan oqıwshıń jumısınıń nátiyjeli bolıwı shólkemlestiriwge baylanısh boladı.

Oqıwshılardıń qağıyda boyınsha jumıs islep, onı ózlestiriwine baylanısh E.Berdimuratov, Q.Pirniyazov minaday joldı usınadı: «Oqıwshılardıń hár bir orfografiyalıq qağıydanı ózlestirip alıwı belgili bir izbe-izlik penen iske asadı. Máselen, birinshi ret, balalar qağıydanı esitedi, sonlıqtan bul dáwirde olarda dáslepki túsinik payda boladı. Oqıwshı tárepinen qağıydaǵa sáykes tayın materiallar usınaladı. Ózleriniń tanısqan orfografiyalıq qağıydasına sáykes material ústinde birinshi jumıs islep kóredı. Oqıwshı balalardıń isine tikkeley basshılıq etip otıradı. Ekinshi rette de, oqıwshı tayın materiallardı usınadı. Biraq bul waqıtta oqıwshılar orfogramma boyınsha ózlerinshe jumıs islew basqıshına ótedi. Oqıwshılar úyrengeń qağıydasın qaysı orında qulay ulıanıw isine ótedi. Bul eki basqısh oqıwshılardıń qağıydaǵa sáykes dáslepki jumıs islewı bolıp, olar jumıs waqtında

kóp ǵana qıymshılıqlarǵa ushıasadı. Oqıtıwshı bul jaǵdaylardı esine alıp, olarǵa tez-tez járdem kórsetip otırıwı tiyis. Ushınshı basqıshqa oqıwshılar jumıs islewge bir qansha kónligedi. Sonıqtan tekstı ózleri kóshirip, úsirilgen hárip, sózlerdi qaqıydanı bassılıqqa ala otırıp qoyadı. Gápler dúzedi. Orfogrammaǵa sáykes óz jumısların ózleri tekserip kóredi.

Tórtinshi basqıshqa úyrengen qaqıydalarına sáykes oqıwshılar óz betinshe oqıtıwshınıń talap etiwine sáykes jumıs isleydi. Bul keyingi eki basqısh orfogrammanı tolıq ózlestirip, ózlerinshe jumıs isley alıw dáwiri boladı. Oqıwshılardıń orfogrammanı qollanıwda avtomatlasqan iskerliginiń dáslepki basqısı boladı.

Besinsshi basqıshqa oqıwshılardıń orfografiyalıq bilimin izbeizlikke salıw, jumıs iskerliginiń avtomatlasırılǵan procesiniń qalıptesiwi. Bırnǵı islegen jumıslarınń eń kerekli dep tabılǵanları tákiratlanadı. Jumısında ketken kemshiliklerin ózleri tekseredi, dúzetedi. Úyrengen orfografiyalıq qaqıydaların keleshekte úyrenetuǵın orfogrammalarına úykar etedi. Hár bir orfografiyalıq qaqıydanı ózlestiriwi asınday bes basqısh penen alıp barıladı [15:247-248-b.].

Álbette, bul tájiriybeler mektep turmusında sınalǵan durıs pıkar. Bırı baslawshı klasta orfografiyalıq qaqıyda boyınsha jumıs islegende balalardıń uqıwın, materialdı eske ala otırıp oqıtıwshınıń qollanıwına tolıq boladı.

Sonıń menen birge, úyreniletuǵın qaqıydanıń nege baylanışılıǵına da itibar berip barıw kerek. Máselen, ayırım qaqıyda sózdıń túbirine baylanış bolsa, ayırımları seslerge baylanışlı boladı. Qaqıyda jeke sózlerge yamasa qosımatalarǵa tiyisli dúzilmeydi, al belgili bir topar sózlerge (misali, menshikli atlıqlarǵa), qosımatalarǵa sáykes dúziledi. Sonıqtan, qaqıydanı úyretkende usı ózgesheliklerdi názerde tutıp jumıs islew kerek. Bir qaqıydanı ekinshi qaqıyda menen salıstırıp, olardaǵı ayırmaslıq, usashlıq tárepiń ashıp úyretiw oqıwshılarda oylaw iskerliginiń payda bolıwına alıp keledi. Durıs jazıwǵa úyretiwdiń qıymıǵın, qosımatalıǵın eske alıp sabaqtıń kórsetimeliligini durıs paydalana etiw kerek. Máselen, hár bir qaqıydanı úyreniwdiń barısında sol orfografiyalıq qaqıydanı plakatqa jazıp ildirip qoyıw, yamasa hár kúni bir orfografiyalıq qaqıydaǵa kommentariy berip

barıw, oqıwshılardıń tez kónligip ketiwine múmkinshilik beredi. Sonıń menen birge hár bir orfografiyalıq qaqıyda boyınsha jumadı bolıp islew, sabaqlıqqa súyenip ózinshe islew, jeke islesiw jolların da qollanıp otırıw kerek. Sonday-aq, hár bir orfografiyalıq qaqıydanı úyreniw birdey metod penen iske asa bermeydi. Materialdıń ózgesheligine sáykes metod talaw talap etiledi.

Oqıwshılardıń orfografiyalıq bilimin qalıptestiriwde islenetuǵın jumıs túrleri. Atapótilgenindey hár bir orfografiyalıq qaqıydanı úyreniwdiń bes basqısı bar eken. Al sol bes basqısh durıs ózlestirip, oqıwshılardıń bilimin qalıptestiriw, oqıwshılardı kónliksetiw ushın hár qıylı ámeliy jumıslar islenedi. Usınday hár qıylı jumıslar islewdiń barısında ǵana oqıwshılardıń orfografiyalıq bilimin qalıptestirip, kónlikpe payda etiwge boladı. Álbette, bul uzaq waqıt, izne-iz jumıs islewdi talap etedi. Mektepte kóbirek qollanıp júrilgen ámeliy jumıslarǵa mınalar kiredi:

1. *Grammatikalıq-orfografiyalıq talawlar*; 2. *Kóshirip jazıw*; 3. *Diktantıw*; 4. *Leksikalıq-orfografiyalıq shıǵıwlar*; 5. *Bayanlar*.

Kóshirip jazıw. Bul úyrenilip atırǵan orfografiyalıq qaqıydanı hekkemlew maqsetinde oqıtıwshınıń tapsırmasına sáykes islenetuǵın shıǵıw jumıslarınń bir túri. Máselen, kóp noqtanıń ornına tiyisli hárbin qoyıp jazıw. *Báh...r keldi. K...n jıl...dı hám t.b* (1-klass). Bul durıs jazıwǵa úyretiwdiń dáslepki ápiwayı jumıslarınń biri. Baslawshı klaslarda kóshirip jazıw degende kalligrafıyalıq, orfografiyalıq talaw tiykarındaǵı kóshirip jazıwdı názerde tutıw kerek. Hár bir shıǵıw jumısı teorıyalıq jaqtan da, ámeliy jaqtan da oqıwshılardıń úyreniwine múmkinshilik rawden alatıwın bolıp, olardıń oylanıp isley alıwına qolaylastırılıp beriliwı tiyis. Hár bir jumısta oqıwshılardıń diqqatın, sanalı islewini boldırıw maqsetinde, kóshirip jazıw aldınan bir qatar oqıp shıq, túsip, ne islew ústinde oylan, hár bir sózdi buwınǵa bolıp ózinshe aytıp sóz, onnan keyin buwınlaw principi menen jaz. Keyin qoyılǵan wazıypaǵa sáykes tekserip shıq, degen tapsırmaıar beriledi. Bunday etip dáslepki elementlerdi úyretiw, olardıń jumıs islew jolına túsiniw ketiwine múmkinshilik rawdıradı. Jumısın maqsetine baylanışlı kóshirip jazıw grammatikalıq, leksikalıq sóz jasaw sıpatlarına baylanışlı boladı, biraq barlıǵı da orfografiyalıq qaqıydaǵa tiykarlanǵan boladı. Bir-birine uǵız baylanısqa halda

jumis alip harıw oqıwshılardıń grammatikalıq, leksikalıq sóz jasaw boyınsha alǵan bilimlerin de bekkemlep harıwına jaǵdaylar jasaydı. Bularǵa baylanısh júrgiziletuǵın tiykargı jumıslar tómendegiler:

1. Kóshirgende kóp noqatnı ornına tiyisli sózdi yamasa qosımta qoyıp jazıw;

2. Kóp noqatnı ornına tiyisli háriplerin tawıp qoyıp kóshirip jazıw;

3. Qaǵıydaǵa sáykes sózge tiyisli qosımsha morfemalardıń tiyislisin qoyıp jazıw hám qanday qaǵıydaǵa sáykes jazǵannı dálilletiw;

4. Tekste berilgen sózlerdiń (ayırım-ların) formasın ózǵertip kóshirip jazdıw;

5. Teksttegi stillik jaqtan durıs ornalastırılmaǵan sózlerdi ornına qoyıp gáp dúzip, kóshiriw;

6. Sóz keynindegi k-g, q-g hám t.b. harıplerdi bir-birine baylanısh durıs dúzip, onı dálillew;

7. Oqıǵan shıǵarmalarınan belgili bir orfografiyalıq qaǵıydaǵa baylanısh sózler, gáplerdi kóshirip jazıw;

8. Súwretler usınıp, ol boyınsha úyrenip atırǵan qaǵıydaǵa sáykes sóz, gáp dúzip onı dálillew;

9. Oqıtıwshı tárepinen berilgen sorawlarǵa sáykes kitaptan jawapların kóshirip jazıw;

10. Sózlerdi belgili túrlerge ózǵertip kóshirip jazıw. Bul oqıtıwshı tárepinen sepliik, betlik jalǵawlarına baylanısh beriledi, hám t.b. Bunday kóshirip jazıwdıń formatı hár qıylı, oqıtıwshı ótilip atırǵan qaǵıydaǵa sáykeslendirip beredi hám hárhama qadaǵalap otıradı.

Diktantlar. Diktant latin sózi bolıp, yaǵnan oqıyman, bizinshe «yaǵnan jazıw» degendi bildiredi. Bul orfografiyalıq shıǵıwların bir túri bolıp, oqıwshılardıń alǵan bilimlerine súylene otırıp durıs jazıwǵa úyretiwde qollanıladı. Diktant úyretiwshı hám tekseriwshı bolıp eki tarawǵa bólinedi. Diktantnıń harlıq túri alǵan bilimin bekkemleydi, sóylew tilinń rawajlanıwına járdemlesedi, oqıwshılardı durıs, sulıw jazıwǵa tárbiyalaydı. Esihiwine, diqqatına, sezgirligine, oy-órisinń rawajlanıwına tasir jasaydı. Sonlıqtan oqıtıwshıń ótetuǵın

baǵdarlamalıq materialnıń maǵsetine baylanısh tez-tez diktant alıp otırıladı. Diktant ushın material tanlaw isine áhmiyet beriw gerek. Hár bir isleytuǵın jumı belgili bir maǵsetke baylanısh bolıwına sáykes, tekst tayarlaw da sol maǵsetin talabına jawap beriw tiyis. Baslawısh klasslar ushın diktantlar toplanı baslawısh klassnıń baǵdarlaması názerge alınıp dúzilgen. biraq berilgen tekstrler isleyjaq, úyretajaq orfografiyalıq jumıstıń talabına jawap bere bermeydi. Oндаy jaǵdayda oqıtıwshı tekst tayarlaw isine ayrıshın sewil bóliwi gerek.

Diktant ushın tayarlawǵa tiyisli tekst tolıq baylanısh hola beriwı shart emes, al tekst, birinshiden, temanın maǵsetine sáykes bolıwı, ekinshiden tárbiyalıq sıpatta bolıwı, úshinshiden balanın mümkinshiligine, bilimine, jasına sáykes keletuǵınday bolıwı tiyis. Bul ushın balalarǵa arnıp dóretilgen ádebiy shıǵarmalardan, folklorlıq materiallardan, gazetada shıǵıp turatuǵın kúndelikli xabarlardan, oqıw kitabındaǵı berilgen materiallardan alınıp dúziliwine boladı.

Diktantnıń túrleri. Baslawısh klaslarda ana tilin oqıtıw metodikası boyınsha dúzilgen ádebiyatlarda diktantnıń túrlerine baylanısh hár qıylı kóz qarastar ushirasadı. Diktantlar da orfografiyalıq shıǵıwların bir túri bolǵanı ushın úyretiwshilik, kónlikpe payda etiw, tekseriw mánisine qarap bahalaw metodikalıq talapqa jawap beredi. Házirgi waqıtları usı maǵsetti názerde tutıp mekteplerde qollanılıp júrgen diktantnıń tiykargı túrleri tómendegiler:

1. **Tekseriw diktantı.** Baslawısh klaslarda oqıtıwshılar buni kóbirek qollanadı. Tekseriw diktantnıń aldına eki maǵset koyıladı. Birinshi maǵseti - oqıwshılardıń úyrengen grammatikalıq, orfografiyalıq bilimin, kónlikpesin tekseriw, ekinshiden, balaların alǵan bilimin, kónlikpesin tereńletip, bekkemlep harıw. Sonlıqtan, oqıtıwshı tekseriw diktantın jobalastırıw gerek. Tekseriw diktantın ótkeriw jolı ańsat bolıwına qatınmay, jawapkerli is. Jumstıń nátiyjeli bolıwı birinshiden, tayarlangan tekste, ekinshiden, oqıtıwshıń oqıw párine, úshinshiden, oqıwshılardıń tayarlıǵına baylanısh boladı. Tekseriw diktantı belgili bir tema (máselen, ańbıq tolıq ótip bolıp, sol boyınsha oqıwshılardıń qanday bilim, kónlikpe alǵanın tekserip

köriw maqsetinde), shereklik, yarım jılıq, jılıq materiallardı ótip beliw menen alıwǵa boladı. Baslawsh klasslar ushin tayarlangan tekst jay gáplerden bolıp, hár bir klassnıń bilim kólemine, kóntikpesine, múnáshılıǵına, baǵdarlamalıq materiallarǵa sáykes beliw tiyis.

Tekseriw diktantın ótkeriwde birinshi ret, oqıwshı tárepinen tekst tolıq oqıladı, oqıwshılar tıńlap otıradı. Ekinshi ret, gáp, sóz dizbegi boyınsha aytadı, oqıwshılar jazadı. Múmkınshılıǵı bolǵanında tekst ishinde balalarǵa tanıs emes, ótilgen orfogrammǵa sáykes emes sózler bolıwı tiyis. Eger de onday sózler ushırasıp qalsa, oqıwshı sózdi, yamasa sóz dizbegin textaǵa jazıp beriw kerek. Oqıwshınıń oqıǵan gápın oqıwshılar dáslepki waqıtlar hawınlar boyınsha, keyin sóz boyınsha, ózinshe aytıp otırwǵa ádelendiriw kerek. Úyrenip kettikten keyin bir gápti tolıq aytıp jazıw talap etiledi.

Oqıwshı gápti balalardıń jazıw ushın oqıǵanda ortasha pát penen, ortasha jazıw uqıbına iye balanı názerde tutıp aytıwdı norma etip alıw kerek. Oqıwshı tárepinen oqılǵan gáp klassqa tolıq, anıq esitiliw jaǵına itibar beriw shárt. Balalar jazıp bolıw menen oqıwshı qayta oqıp beredi yamasa ózinshe jazǵanın tekserip shıǵıwdı talap etedi.

Teksetiw diktantınıń oqıwshılar ushın da, oqıwshılar ushın da jawapkershiligin este tutıp aldın ala tayarlanıw, bul ushın temanı tákirarlaw, oqıwshılardıń ótken orfografiyalıq qaǵıydaların esine salıw, jumslar ótkeriw tekseriw jumısınıń nátiyjeli bolıwına jaǵday tuwdıradı.

2. Túsindiriw diktantı. Bul úyretiwshı, úyrengenin bekkemlewshı diktant bolıp esaplanadı. Baslawsh klass balalarınıń újiriyesinin azlıǵın esapqa alıp, túsindiriw diktantın kóbirek qollanıw talap etiledi. Sebebi, oqıwshılardıń hár bir úyrengen orfografiyalıq qaǵıydası boyınsha islewge boladı. Oqıwshılar qaǵıyda boyınsha alǵan bilimni qollanıp úyreniwge shıǵadı. Túsindiriw diktantın namaday izbe-izlikti saqlap ótkeriw kerek: 1. Oqıwshı tárepinen gáp oqıladı; 2. Oqıwshılar oqılǵan gápti jazadı; 3. Jazǵan gápın yamasa gáp ishindegi sóz dizbegin, sózdi belgili úyrengen orfogrammısına sáykes dálillep túsindirip beredi. Túsindiriw diktantı hárip, hawın, sóz, sóz

dizbegi, gáp, tekst boyınsha júrgiziliw tiyis. Oqıwshınıń dálillew bir orfografiyalıq qaǵıydaǵa ǵana baylanış júrgiziledi. Máselen, kelbetliktiń -raq-irek, -raq-rek qosımталарınıń jazılıwı hám t.b.

Túsindiriw diktantı kóbinese til ósiriw, oylaw prsesleri menen baylanış. Sonıń menen birge basqa diktantlarǵa qaraǵanda ózgeshelikleri de bar. Máselen, tekseriw diktantında orfogrammıanı qollanıp, oqıwshınıń aytıwı menen durıs jazıwdı úyrenedi hám dálillew ushın norma menen sóylep úyrenedi. Bul ushın oqıwshılardı belsene islewge, qatnasıp otırwǵa úyretip beriw kerek. Oqıwshı waqıtı durıs paydalanıp az kólemde hár kúni diktant ótkerip turıwına da boladı.

3. Eskertiw diktantı. Oqıwshılardıń orfografiyalıq qaǵıydan durıs iyetep alıwı, iyeteginin bekkemlewı, qadaǵalawshılıǵın, daqqam, oyın, til baylıǵın rawajlandırıw boyınsha islenetegin jumstıń túri. Jumis ótilgen bir orfogrammǵa, yamasa bir neshe orfogrammǵa baylanış júrgiziledi. Gey para jumslar túsindiriw diktantına asaydı, biraq tiykarınan onnan ózgeshe. Sebebi, bunda kóshirip jazıwdan basqa, ózinshe islew, sanalı oylap qatnas jasaw basımraq. Bul namaday jollar menen júrgiziledi. Oqıwshı gápti, yamasa sóz dizbegin oqıydı. Bir oqıwshı oqıwshınıń oqıǵanı yadın qaytalaydı hám oqıwshı tárepinen isleniwge tiyisli jumst túsindiriledi, dálillenedi. Oqıwshılar bunnan keyin soǵan sáykes yadın jazadı. Jazǵanın orfogrammǵa sáykes belgilep fastır sızıp qoyadı. Keyin oqıwshılar tárepinen belgilengen sóz yamasa sóz dizbegi, gáp textaǵa oqıwshı tárepinen jazıladı, oqıyadı. Oqıwshılar esitedi, kóredı, qadaǵalaydı. Keyin oqıwshı textadaǵı jazılǵandı óshiredi, balalar nımı yadıap qaladı hám yadın jazadı. Qalıq jazǵanın orfogrammǵa sáykes dálillep beredi. Bunnan basqa kitapta belgilep qoyılǵan sóz, sóz dizbegi gáplerdi balalardıń ózleri oqıydı, oqıǵanın qadaǵalaydı, eslep qalıwına múmkınshılık beredi. Onnan keyin kitap jabıladı. Oqıwshılar yadıap qalǵanların ózlerinshe jazadı, jazıp bolǵannan keyin kitap ashıp óziniń jazǵanın salıstırıp kóredı. Qátesı bese dúzetedi, ne ushın qáte úbergenin, qaysı orfogrammǵa sáykes jumst islegenin dálillep beredi.

Eskertiw diktantına ayırım saat belgilenbeydi. Al sáwge ótiwde, barısında belgili bir waqt bolinedi.

Saylap jazıw diktantı. Saylap jazıw diktantı basqa diktantlarǵa qaraǵanda bir qansha ózgeshelikke iye. Basqalarında oqıǵandı jazatúǵın bolsa, bunda belgili bir orfogrammǵa sáykes oqıtıwshınıń oqıǵan teksti, gápt, sóz dizbeginiń ishinen saylap jazadı. Bunda da oqıtıwshınıń orfogrammı qollanıp úyreniwine múmkinshilik jasaladı. Tákirarlaw dáwirinde kóbirek qollanıwǵa boladı. Dáslep oqıtıwshılar menen saylap jazıw diktantınıń maqseti, islew jolı, qaysı qaǵıydaǵa sáykes, ne islenedi degen sorawlar boyınsha pikir ańsıladı. Onnan keyin oqıtıwshı teksti, gápti, sóz dizbegin yamasa sózdi oqıydı. Oqıtıwshılar diqqat qoyıp tınlaydı. Oqıw bir neshe ret ótkeriliwge de boladı. Bul jerdegi balalardıń qıylanatúǵını qaysısıń saylap alıp jazıw máselesi. Sonıqtan dáslep oqıtıwshı qalay jazıw jolın kórsetip barıwı, balalardıń joı joba kórsetiwı jumstıń nátiyjeli bolıwına alıp keledi. Oqıtıwshı oqıǵanda oqıtıwshılardıń oylap kóriwine, jazıwǵa tiyislisin saylap kóriwine múmkinshilik berip barıwı kerek. Bunnan keyin oqıtıwshılar ózleriniń saylap alǵan sózin jazadı, tekseredi, dúzetedi, analizleydi. Saylap alıw diktantı da oqıtıwshılardan diqqatlılıqtı talap etedi. Sonıqtan oqıtıwshı oqıtıwshılardıń diqqatın rawajlandırıp barıw isine kóbirek kewil bólip otırса, keyin oqıtıwshılar qıylanbay jazıwǵa múmkinshilik aladı.

5. Erkin diktantı. Bul diktantı ótkeriwde oqıtıwshılardıń bir qansha erkinlik beriledi. Oqıtıwshılardıń orfogrammı iyelewı, jumıs islewiniń bir túri sıpatında ótkeriledi. Oqıtıwshı tayarlap kelgen teksti, gápti, sóz dizbegin, sózdi oqıydı. Bunda ne islew kerekligi aldın ala oqıtıwshı tárepinen túsindirilgen bolıwı tiyis. Endi oqıtıwshı oqıtıwshınıń oqıǵanın ózinshe erkin, qaǵıydanı esine túsire otırıp jazadı. Oqıtıwshı tárepinen usınılǵan gápti ózinshe qayta dúziwine ruxsat etiledi. Oqıtıwshı teksti tolıq, keyin bólimlerge bólip oqıydı. (3-4 gápti oqıydı). Oqıtıwshılar usı bólimler boyınsha jazadı. Bunnan keyin jumıs tekserilip, analizlenedi.

6. Ózlik diktantı. Bul da oqıtıwshılardıń óz betinshe islep, qaǵıydanı ózinshe qollanıp úyreniwı maqsatında ótkeriledi. Bunıń ushın oqıtıwshılardıń tekst tanıstırıladı. Oqıtıwshı bunı yadında saqlap qalıwı kerek. Bul orfogrammı qıyın sózler, sóz dizbekleri bolıp, jazıwǵa qolaylı. Sózdi, sóz dizbegin esinde saqlap qaladı

hám soǵan súyene otırıp jazadı. Bul jumıs oqıw, eslew, kóriw, sozuw, qatı etiwshilik uqıplarınıń rawajlanıwına tásir jasaydı. Sonıqtan ózlik diktantınıń ózgesheliklerin názerde tutıp jumıs alıp barıw tiyis. Jumıs barısı oqıtıwshılardıń orfogrammıdıq bilimniń nátiyjesi menen baylanıslı alıp barılıwı hám jumıs tekseriw analizlew, juwmaqlaw menen tamamlanıwı tiyis.

7. Dóretiwsheilik diktantı. Jumstıń bul túri oqıtıwshılardıń dóretiwsheilik iskerligine baylanıslı bolıp, birinshiden, teoriyalıq alǵan bilimniń ózinshe tapqırılıq penen qollana biliw, bekkemlew, ekinshiden, oqıtıwshılardıń dóretiwsheilik uqıbın, tilin, rawajlandırıw baǵdarında islenetúǵın jumstıń túri dep qaraladı. Baslawshı klass balaları ushın qıyın, biraq paydalı dep belgilenedi. Sonıqtan dóretiwsheilik diktantı oqıtıwshılardıń múmkinshiliklerin eske ala otırıp waqıt-waqıt ótkerip otırwǵa boladı. Bul tómendegi tártip boyınsha alıp barıladı: belgili bir orfogrammǵa sáykes oray retinde qollanılátúǵın sóz, yamasa sóz dizbegi beriledi. Berilgen sózdi, sóz dizbegin paydalana otırıp balalardıń ózi gápt, ayırım jaǵdayda baylanıslı teksiler dúziw talap etiledi.

Teirnege sáykes súwretke qarap otırıp ta dóretiwsheilik diktantı ótkeriwge boladı. Sonıń menen birge balalar ushın arnalǵan multiplimler boyınsha da diktantı ótkeriw múmkin. Dóretiwsheilik diktantı boyınsha úyge tapsırma berip jiberiwge de boladı. Qalay ótkerilse de belgili bir orfografiyalıq qaǵıydaǵa baylanıslı bolıp, keyin soǵan sáykes analiz bolıwı shárt.

8. Sózlik diktantı. Bul jazılıwı qıyın sózler menen internatsionallıq sózlerdi dúris jazıwdı úyretiw maqsatında ótkeriledi. Sózlik diktantı sózlerdi jazıw normaların órip bolıp bekkemlew, tákirarlaw barısında ornınadı. Bugan ayırım wázi bolıp otırwdıń qájeti joq. Sabaq waqtında bir neshe minut ajratılǵan boladı. Sózlik diktantın tómendegishe ótkerse boladı: Oqıtıwshı ózilgen orfogrammǵa sáykes jazılıwı qıyın, yamasa rus tilinen kirgen sózlerdi tanlap aladı. Onı gápt ishinde keltirip oqıtıwshı, ayıwı menen taxtaǵa jazıp, oqıtıwshılardıń qadaǵalanıp, keyin belgilap qoyıp, taxtaǵa gáptlerdi jawıp qoyadı da, oqıtıwshılar belgilengen sózlerdi dápterine jazıwdı tapsıradı. Biraq oqıtıwshı jumstı baslar alında ne islew kerek ekenligin balalardı

tüsindiredi. Oqıwshılar jazıp bolǵannan keyin (álbette bul jerde kóp sóz almaw kerek) taxtadaǵı jazıwdı ushıw menen oqıwshılar ózleriniń jazǵanın salıstırıp kóredi. Qáteler bolsa dúzetedı. Qaysı jerden qalay qáte jibergenin, durısı qalay ekenligin, ne ushın olay ekenligi balalardıń qatnası menen analızlenedi.

Baslawish klass ushın dúzilgen orfografiyalıq sózlik boyınsha jumıs. Baslawish klasslar ushın dúzilgen orfografiyalıq sózlik – tildegi sózlerdiń jazıw normasına sáykeslenip, belgili bir princip penen baǵdarlamaga sáykes dúzilgen oqıw quralı. Ana tilinde bir neshe sózlik bolǵanı menen baslawish klasslar ushın arnalıp dúzilgeni joq. Solay da oqıwshılar hár qıylı múmkinshiliklerden paydalanıp jumıs islewge boladı. Bul múmkinshilikler birinshiden, kórsetilgen orfografiyalıq sózlikten (E.Berdimuratov, E.Karimullaev Orfografiyalıq

sózlik.Nókis.1996) paydalanıw, ekinshiden hár kúngi jumıs barısında oqıwshınıń oqıwshılarga dúzdirip baratúgin sózliginen paydalanıwǵa boladı. Orfografiyalıq sózlik boyınsha hár bir orfogrammanı qollanıp úyreniw, takırlaw, hekkemlew barısında jumıs orınlawǵa tuwra keledi. Oqıwshı dáslep oqıwshılarga sózlikten paydalanıw jolın, dúziliw principin túsindiredi. Keyin alfavitti oqıwshılardıń esine salıp, onı hekkemleydi. Sózlikti qollanıp boyınsha ámelıy jumıslar orınlap úyretip jiberiwge de boladı. Oqıwshılar úyrenengennen keyin orfografiyalıq qaǵıydalardı ózlestiriw barısında, qıyın sózlerdiń jazıwın úyreniwde, leksikalıq-grammatikalıq materiallarga baylanıslı jumıs islegende paydalanadı. Ásirese, diktantlar ótkerilip, ayırım jaǵdayda oqıwshılardıń ózlerine tekserikende de sózlikten paydalanıwǵa boladı. Orfografiyalıq sózlikti paydalanıw arqalı «Kim kóp sóz tabadı» «Orfogrammaga sáykes sózlerdi tapqaylı» «Bir qaǵıydanı berip» «U'sıǵan baylanıslı sózlerdi kim kóp taba aladı» usıǵan hár qıylı jarıslar uyımasıwıp, oqıwshılardıń sezgirliǵın tapqırılıǵın, diqqatın rawajlandırıwǵa boladı.

Ana tilinen bilim, kónlikpelerdi tekseriw

Oqıwshılardıń bilim hám kónlikpesin esapqa alıwdıń áhmiyeti. Oqıwshılardıń alǵan bilimin, kónlikpesin, onıń jaǵdayın esapqa alıp qaysı baǵdarda ekenligin bilip otırıw,

keleshek jumısqa, onı jobalastırıp barıwǵa jaǵday tuwdıradı. Bınnı ushın oqıwshı tárepinen oqıwshılardıń bilimi, kónlikpesi tekserilip, esapqa alınıp barıladı. Bul oqıwshılar menen sabaq barısında anıqlanadı. Máselen, Ikklasta gap boyınsha shıǵarıwlardan keyin, olardıń qansha dárejede bilimdi uyanıqlı iyelegenin bilıw ushın bir neshe oqıwshılardan sorap kóridei. Soraw orına taslanıwı da, jeke beriliwı de múmkin. Bunı oqıwshınıń ózi klastıń jaǵdayına qaray sheshedi.

- Gap neni bildiredi?

- Gap tamamlanǵan oydı bildiredi (durıs jawap).

- Gap neden dúziledi? - Gap sózden dúziledi (jawap tolıq emes).

Eger oqıwshılar usı jawaptı maqullasa, gaptıń dúzilisi boyınsha uyanıqlı bilimi toınen degen jummaqqa kelinei de, oqıwshı jumıstı dawatılaw kerek boladı).

- Gap ne menen tamamlanadı?

- Gaptıń keyni noqat penen tamamlanadı. (Eger oqıwshı óziniń sózin pikirin misal menen dálillep bere alsa, jawabı, túsiniǵı durıs degen jummaqqa keliwge boladı).

- Gap baslanıarda qanday hárıpti qollanamız?

- Gap hár waqıtta bas hárıpten baslanıp jazıladı.

Endi oqıwshıǵa oqıwshılardıń gap haqqındaǵı bilimi, kónlikpesi ayqın beldi. Oqıwshı bul boyınsha jazba tarde tekserip kóremen dese, onda usı qaǵıydaga baylanıslı jumıs berip qaǵıydanı ámelıy jaqtan qalay qollana alatuǵın qadaǵalanadı. Bundaǵı tiykargı qadaǵataw – sózlerdi paydatanıp gaptı dúzde ala ma? Gaptıń keynine noqat qoya ma? Gaptı bas hárıpten baslay ala ma? - degen sorawlarǵa balanıń jumısınan jawap beriw kerek. Oqıwshı eger túsiniw jazıp, qaǵıydanı qollana alsa, bul jaǵdayda awızsha hám jazba kónlikpege iye bolǵannan de es beredi. Biraq balalar gaptı dúziwde sóz tiykargı material ekenin tolıq bilmei, alǵasıqqa jol qoyadı. Sonlıqtan, oqıwshı balalardıń bul kónshiligin esapqa alıp, keyingi jumısın h barısında usı kónshilikti boldırmawdıń jolın qarastıradı.

Baslawish klasslardıń didaktikasında oqıwshılardıń bilimin tekseriw, onı bahalap barıw – oqıw barısınń ajıralmas qatarmı. Bólegi den bahalanadı. Sonlıqtan oqıwshılardıń bilimin tekseriw onı esapqa alıp otırıw da oqıw isiniń bir bólimi deǵanaw kerek.

Bilimin tekseriw. Oqıwshılardıń bilimin turaqlı túrde tekserip, onı anıqlap barıw didaktikalıq talap bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, oqıwshı oqıwshılardıń bilimin anıqlaw mektep turmısında qollanılıp barılatuǵın oqıw ilaǵlarınıń biri dep qaraydı. Baslawsh klasslardıń didaktikasında tekseriwdiń úsh jolı kórsetiledi.

1. Aldın ala tekseriw. Bul oqıw jılnıń basında yamasa taza materialdı ótiw aldında júrgiziledi. Oqıwshı tárepinen oqıwshılardıń biliminiń qansha uyanıqlılıǵı, endigi ótiletuǵın materiallardı qabıl etiwge tayarlıǵı qadaǵalanadı. Oqıwshı eki maqset penen islewı tiyis, birinshiden, qadaǵalawshı maqsette, bunda balalardıń biliminiń qanday dárejede ekenligi anıqlanadı. Ekinshiden, úyretiw maqsetinde, sebebi oqıwshı balalardıń bilimindegi kemshiliklerdi seziw menen birge, olardı tez dúzetiw, kemshiliklerin tolıqtırw múmkinshiliklerin qarastıradı hám balalardı kelesi jumslarǵa tayarlaydı. Sonlıqtan, aldın ala tekseriwdiń oqıw barısındaǵı áhmiyeti ulı, sebebi, jumstıń barısında oqıwshılardıń iskerligi kelip shıǵadı hám kemshiligi tolıqtırılıp, keyingi tapsırmalardı orınlawǵa tayarlanadı.

2. Kúndelikli tekseriw. Tekseriwdiń bul túri hár kúni oqıwdıń barısında, oqıwshılardıń óz betinshe islegen jumstıń jumımaǵın kóriwde qollanılıp barıladı hám tekseriwdiń jedelli túri bolıp esaplanadı. Bunda da aldın ala tekseriw sıyaqlı oqıwshı óziniń aldına qadaǵalaw jasaw, úyretip barıw maqsetin qoyadı. Hár kúni óz betinshe islep kelgen (ıy tapsırması da kiredi) jumstıń tekseriwde olardıń bilimi, kónlikpeni qalay meńgergeni, onı qollanıw jaǵdayı kóruledi hám ketken kemshilik bolsa, sol waqıtta dúzetiledi. Oqıwshı menen birge barlıq klass oqıwshıları da qatnasadı. Kúndelikli materialdı qalay ózlestirip baratırǵan, onı ózinshe (taza temanı qalay qolıana alıwı da tekseriledi). Bul tekseriwdiń qolaylılıǵı sonda, oqıwshılardıń bilimi, kónlikpesi sol waqıtta belgili boladı hám kemshiligi bolsa dúzetip oǵan járdem beriledi. Bunday jaǵday oqıwshılardı sabaqqa belsene qatnastıradı hám olardıń jawapkershiligin arttırıp otıradı.

3. Juwmaqlawshı tekseriw. Bunıń da tiykarǵı maqseti oqıwshılardıń qansha dárejede bilgenin, kónlikkenin anıqlaw. Bul belgili bir temanı oqıp bolǵannan keyin (máselen, atlıqı tolıq ótip

bolǵannan keyin), (yamasa bir bólimdi) máselen, gáp hám onıń mánişi boyınsha túrleri, yamasa shereklik material, yarım jıllıq material, jıllıq materiallardı ótip bolıw menen júrgiziledi. Juwmaqlawshı tekseriw tek oqıwshılar ushın ǵana jawapkerli bolıp qalmay, al oqıwshı ushın da jawapkerli bolıp esaplanadı. Sonlıqtan oqıwshı hár bir tekseriw isine aldın ala tayarlıq kórip kelliwi talıqqa jawap beredi.

Solay etip, balalardıń bilimin, kónlikpesin tekseriw isi oqıwda bilim beriw, tárbiyalaw xızmetlerin óz ishine aladı. Tekseriw eki túrli - awızsha, jazba túrdegi jol menen ótkeriledi. Sonıń menen birge oqıwshılardıń barlıǵın bir waqıtta tekseriw de, jeke tekserip barıw da múmkin. Bunı oqıwshı hár bir tekseriw jumstıń aldına qoyılǵan maqsetine baylanış shólkemlestiriwi múmkin. Qalay bolǵanda da oqıwshıń bilimin bekkemlew, kónlikpesin arttırıw, oy-órisin tilin, yadın rawajlandırıw isine uǵız baylanış alıp barıwı tiyis.

Oqıwshılardıń orfografiyalıq qátelerin esapqa alıw hám dúzetiw. Oqıwshı sabaqtıń barısında grammatikalıq bilimni tekseriwde, olardan ketken kemshilik penen qátelerin waqıtında kórip, esapqa alıp, onı analizlep klassifikaciya jasap, oqıw barısında hár qıylı shıǵıw jumsların islep, olardı dúzetip otıradı hám solay etip oqıwshılardıń biliminiń, kónlikpesinin ósip barıwına múmkinshilik jasaydı. Oqıwshılardıń qátelerin esapqa alıp barıw ushın amalıp qoyılǵan oqıwshıń jeke dápteri belgiy tiyis.

Oqıwshılardıń hár biriniń jibergen qátelerin esapqa alıp barıw ushın hár balǵa bir bet arnıp qoyıladı. Bul hár bir balada qanday kemshiliklerdiń ketip baratırǵanlıǵın hám qaysı orfogramımaǵa baylanış jibergenin kórip otırwǵa hám onı menen jeke jumstı islewge múmkinshilik tuwdıradı. Misali, Sársenov Ámet. 1. Qanday qagıydaǵa baylanış qáte jiberedi. (Bul misallar menen kórsetiledi).

2. Bul jibergen qátesin qanday jaǵdayda dúzetiw múmkin ekenligi kórsetiledi hám oǵan tapsırma berilip, waqıtın belgili qoyadı. Keyin oqıwshı balanı sol waqıtta shaqırıp tekserip kóredi. Ayatın táliwshesi oqıwshılar klastıǵı balalardıń hámmeınıń jibergen qátesin jawmaqlap qoyadı. Bunda bir

(bir orfogrammaga baylanishi bo'lgan qateler nazarda tutiladi) qatelerdi toparlarga bolip, kimler tareptinen jiberilgenligin belgilep qoyadi ham keyin oqitwshi jazba jumisti analizlegende uslardi bashshilqqa aladi. Mhsali, klastagi bes bala «Menshikl» atnqlar bas harip penen jaziladi» degen qagiydaga baylanishi (ayrim geografialiq atamalardi kishi harip penen jazgan) qatege jol qoygan. Balalar ayrim geografialiq atamalardi duris bilmeydi. Al ekinshi topardagi tort bala «dup sozlerdin arasina sızıqsha qoyiladi» degen qagiydani duris ozlestirip almaгани sebepli dup sozlerdin arasina sızıqsha qoymay jazgan dep juwmaqianadi da, endi usi boyinsha analizlenedi ham soğan baylanishi har qiyli ameliy jumislar islenedi. Oqitwshi balalardin kemshilik jiberген jerlerin qagiydaga baylanistirip dazetip otiradi.

Oqitwshilardin qatelerin esapqa aliw - oqitwshinin isinin de, oqitwshinin isinin de kemshiligin korsetiwshi ayna. Sebebi oqitwshi oz waqtında oqitwshinin bergен bilimni duris menigere almagан. Bugan oqitwshi ayıpti, al oqitwshi oz waqtında úyrete almagан, sonliqtan bul oqitwshinin kemshiligi bolip esaplanadi. Oqitwshin, oqitwshin natiyjesi eki tareptin is hareketinin duris juwmaqqa keliwine baylanishi. Oqitwshi oqitwshin barisinda usınday jagdaydi este tutup jurs islewı kerek.

Oqitwshilardin bilimni bahalaw jollari. Oqitwshilardin bilimni bahalawdin tarbiyalıq sipati ulli. Sebebi, oqitwshilardin bilimni anıqlawdin pedagogikalıq ta. metodikalıq ta ahmiyeti bar. Tarbiyalıq ahmiyeti sonnan iharat, oqitwshi natiyjesinin bahasin korip, oğan qanaatlanıwshılıgı qalıplesedi. Jáne de ulgeriw intasi kúsheyedi. Joldasharı, ata-anası, oqitwshi aldında onın juwappershilik sezimi artadi. Miynetine juwappershilik penen qarawdı úyrenedi. Al metodikalıq ahmiyeti bolsa, oqitwshi oz tarbiyalanıwshılarnın bilimni duris bahalaw maqsetinde har qiyli tekseriw metodlarınan paydalanadi. Sonın menen birge, oqitwshilardin bilimni tekseriwdin mámleketlik ahmiyeti de bar. Sebebi, har bir mekteptegi oqitw-tarbiya jumisinın juwmağı usi balalardin duris ulgeriwin anıqlaw menen baylanishi. Oqitwshinin isi balalardin oqitw-tarbiya jumisinın juwmağı balalardin duris ulgeriwin anıqlaw menen baylanishi.

Bul ushin oqitwshi bahanıń ádil bolıwın, differentsiyalıq sipatta, oqitwshılar ushin tisinikli bolıwın naǵdarga alıp bahalawı tiyis. Bul - bahalaw ushin didaktikalıq talap bolıp esaplanadı.

Oqitwshılardı tekseriwge mınaday talaplar qoyıladi:

1. Balalardin bilimni tekserip barıw sistemalı júrgizilip, oqitwshılardıń ulgeriwinin barisın kúndelikli korip otırıw. Uger onday bolmagan jagdayda oqitwshılar «Meni búgin tekserer deysen bel» degen isenimge kelip, oz isine shalagaylıq penen aurasıw múmkin. Sonliqtan, oqitwshi balalardin jumslarin kúndelikli qadaǵalaw barıwı tiyis. Bul olardı oqıwǵa sanalı qatnasıw barıwǵa úyreteđi.

2. Oqitwshılardıń bilimni tekseriw jeke sipatqa da iye boladı. Biraq, bul balalarda ózimshilik pikirdi payda etpey, ata-anası, oqitwshısı aldında juwapperlik pikirdi payda etetuǵınday bolıp shókemlestiriliwı tiyis. Balaga jeke qatnas jasaw degende - har bir oqitwshının biliw, kónlikpe, iskerligi, uqıwı nazerde tutiladi. Olardıń sabaqqa qatnası anıqlanadı.

3. Balalardin bilimni bahalaw - olardıń har kúni, shereklik, yarım jıllıq, jıllıq baǵdarlamalıq materialdı qalay ozlestirip baratırǵanı nazerinde qaraw. Bunı har bir tema boyınsha sabaq barisında da, tekseriw jumisin islewine qaray otırıp ta baqlaw kerek.

4. Har bir balanı tekseriw, onın isine baha beriw qiyin jumis. Sebebi, biz onın tek baǵdarlamalıq bilimni, kónlikpesin tekseriw menen aldına qoyılǵan wazıypanı sheshe almaymız. Balanı tekseriwdi álbette, onın bilimni nazerde tutup, sol baǵdarlamalıq material onın oy-órisinin, uqıwın, iskerliginin rawajlanıp barıwına qalay tásir jasap otırǵanın da biliw talap etiledi.

Balalardin bilimni tekseriwdin har qiyli túrleri bar. Máselen, har kúni awızsha oz betinshe islerin qadaǵalaw barisında, tekseriw jumsların alıw ham basqa da jazba jumslardin barisında tekseriledi. Sonliqtan, bul jumslardı qadaǵalaw barisında oqitwshılardıń grammatika-orfografialıq, leksika-orfografialıq, fonetika-orfografialıq, bilim alıw, kónlikpe, iskerligi eske alıp bahalanadı. Bul maselege V.A.Suxomlinskiy oz pikirini bildire kelip, balalarga qoylatuǵın bahanıń etikalıq xızmetine ayrıqsha kewil awdaradı. Balaga qoylatuǵın baha - bul tek balanıń bilimnin

ölshemi gana emes al, cñ aldı menen onıñ adamshılıǵına qatnasta. Qanaatlandırsızlıq baha balardıń awır qayǵısı, uwayımı. Eger biz usınday sarı uwayımshılıqqa kónliktirip alsaq ol ózin qorshaǵan barlıq nársege biyparwa qarawǵa úyrenedi,- degen edi. Sonıń menen V.A.Suxomlinskiy mekteptegi bahaǵa pútkilley qarsı emes edi. Bala bahardıń qádirine túsineuigin, óz isiniń qalay bahalanatuǵının biletuigin dárejeye jetkende gana tásiiri artadı hám ózi islegende jas balalardı baha qoymaǵan edi.

Oqıwshılardıń bilimin bahalaw boyınsha baslawish klaslarda rus tiliniń metodikasında minaday normalar usınıladı: «5» - hesh qanday orfografiyalıq qátege jol qoymaǵan bolsa, «4» - 1-2 orfografiyalıq qátesi bolsa, «3» - 3-5 orfografiyalıq qátesi bolsa, «2» - 6-8 orfografiyalıq qátesi bolsa, al «1» bahası menen onnan kóp qátege jol qoǵan balalardıń isi bahalanadı degingen.

Baslawish klaslarda metodikada jazba jumıs ótkeriwdiń normasıń tómendegishe belgileydi: I – klasta oqıw jılı dawamında úsh ret tekseriw diktantı, II-III, IV klaslarda tórt ret tekseriw diktantın alıwdı usıladı. Onnan basqa hár bir klasta jıl dawamında 8-10 ret tekseriw diktantın alıw, 6-8 ret grammatikalıq sóz jasaw, leksikalıq tapsırmalar beriw menen diktant alıw, 4 bayan jumısın ótkeriwdi usınǵan.

Jazba jumıs	1-klass	2-klass	3-klass	4-klass
<i>Jıl basında</i>	-	25-30	45-55	65-70
Diktant <i>Jıl aqırında</i>	15-18	35-45	55-65	75-10
Bayan	20-30	40-50	60-70	90-100

Oqıwshılardıń dápterin tekseriw. Oqıwshılardıń teoriyalıq alǵan bilimleri ámelıy isler menen báhama bekkemlep barıladı. Búı oqıwshılardıń oqıw barısına iskerligin keltirip shıǵaradı. Ol ushin oqıwshılar ayırım dápter ajratadı. Búıan klasta islegen hám úyde islegen jumısları kirgiziledi. Mektep tájiriyesinde úy jumısına bir dápter, klass jumısına bir dápter qoyadı. Búı oqıwshıń óz klasınıń múmkinshılıǵına qaray otırıp sheshiwi orınlı. Bıraq oqıwshı oqıwshılardıń dápterlerin shártli túrde

tekserip baradı. Baslawish klaslarda metodika kitabında búı boyınsha minaday pikir bıldıredi. Oqıwshılardıń orınlaǵan jazba jumısların qadaǵalaw toraqlı túrde bolıwı kerek. I-II klasta oqıwshı oqıwshılardıń barlıq jazba jumısların jańa temanı úyreniw aldında tekserip, basqa waqıtlar da tańlap tekseredi. Alбетте, búı baǵdar retinde basshılıqqa alıwǵa boladı.

Baslawish klass balalarınń kónlikpesiniń qalıplesip ketpegenin eske alatuǵın bolsaq, (alıwımız shárt), onda birinshi, ekinshi dápter qoyıp hár kúni onı tekserip otırıp jaqsı nátiye beredi. Hám sol talap etiletuǵın jumıs bolıwı tiyis. Ásirese, oqıwshılardıń ózбетінше orınlaǵan tapsırmasına qatlı talap qoyıp tekseriliwi kerek. Oqıwshılar ózбетінше oqıwshınıń qadaǵalawınan sırtta bolıwına baylanıslı erinip shıala orınlawı múmkin. Oqıwshı jumıs tekseriwde ústirtinlikke jol qoymay, al islegen jumısın tolıqlıǵı, belgili orfogrammaǵa sáykesligi, talapqa jawap beriw, kalligrafikalıq jaqtan dúrishgi, esapqa alınıwı tiyis. Jumısın tekseriwde, ásirese 3-4-klasslarda oqıwshınıń óziniń tekseriw, jamaat bolıp tekseriw, ózin-ózi tekseriw usılların paydalanıp otırса boladı. I-II klass balalarınń kónlikpesiniń azlıǵına baylanıslı oqıwshı olardıń jumısın tekserip baradı. Baslawish klasta oqıwshı birinshi klastan tórtinshi klasqa shekem ózi oqıtaruǵın bolǵanlıqtan klastaǵı balalardıń úlgeriwi ózine belgili. Sonlıqtan, tómen úlgeriwshı balalar menen kóbirek islesip, olardı orta oqıytuǵın balalardıń qatarına, orta oqıytuǵın balalar menen bólek islesip, olardı jaqsı oqıytuǵın balalardıń qatarına qosıp otırıp ilajların kórip barıwı kerek.

Qáteleerdi dúzetiw isinde de, mektep tájiriyesine qarasaq hárqylı ekenligin kóremiz. Bunday jaǵdaydı boldırmaw ushin oqıwshı da qalıplesken bolıwı kerek. Ayırım tájiriyebeı oqıwshılar minaday belgielerdi qollaradı. Eger sózdi dúris jazalmasa, onı dúris forması oqıwshı tárepinen kórsetiledi. Háripten qáte jiberse, qızıl siya menen ústine, yamasa qaptalına qoyıladı. Ayırım jaǵdayda qızıl siya menen háriptiń yamasa sózdiń astın sızıp qoyıp, oqıwshınıń óziniń dúzetiwine múmkinshilik beredi. Keyin oqıwshı oqıwshılardıń dápterinde ketken qáteleer esapqa alıp, erterine analizetedi. Oqıwshılardıń dápterin tekseriw bir táreplerne tek dúris jazıwına baylanıslı alıp

barılmay, onıń tárbıyalıq tárepine de kewil awdarıp otırıw – dápterdi uslap tutıw, dúris, súlıw, taza jazıw kónlikpelerin qalıptestiriw, miynet súıwshılıkka, sanaǵıqqa, dıqqatlılıqqa, zıyrektilikke úyretip, kóniktirip barıwdı nızerde tutıp jumıs islew kerek.

Tekseriw ushın sorawlar:

1. Baslawısh klasslarda orfografiyanı úyretiwdiń maqseti menen wazıypaların ayıp ber.
2. Bul boyınsha qanday bilim, kónlikpe beriledi?
3. Dúris jazıwǵa kóniktiriwdiń qanday jolları bar?
4. Hár bir qaǵıydam úyreniwdi qalay iske asıramız?
5. Orfografiyalıq kónlikpeni qalıptestiriw ushın qanday jumıslar islenedi?
6. Diktantın qanday túrleri bar, olardı ótkeriwdiń ózgesheliklerin ayt.
7. Oqıwshılardıń bilimin bahalawdıń jolların, áhmiyetin ayt.
8. Oqıwshılardıń orfografiyalıq kemshiliklerin qalay esapqa alıp barasız ham olardı saplastırıw boyınsha qanday jumıslar islenedi?
9. Oqıwshılardıń dápterlerine qoyılatuǵın talaplar ham onı alıp barıw jolları.

VIII. OQIWSHILARDIŇ SÓYLEWİN RAWAJLANDIRIW METODIKASI

Oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıw jolları hám wazıypaları

Baslawısh klass oqıwshılarınıń sóylew hám jazba tilin ósiriw ana tilin oqıwdıń barlıq tarawlarında (alıpbe, oqıw, grammatika hám orfografiya) alıp barıladı. Oqıwshılardıń sóylewin ósiriw olardıń logikalıq oyın ósiriwi menen tiǵız baylanış. «Ana tili – pútkil aqıl-oydı rawajlandırıwdıń tiykari hám barlıq bilimlerin qazırması» dep bahalagan edi belgili pedagog K.D. Ushinskiy. Bul wazıypa ana tilin oqıw barısında da alıp barıladı. Sebebi, oqıwshı tildin seslik sistemasi, grafikalıq, orfografiyalıq, orfoepiyalıq, punktuaciyalıq, nızamlılıq hám qaǵıydaları menen tanısıw arqalı – baylanış sóylew, stilistikalıq normalar menen tanısadı ham olar boyınsha ámeliy jumıs islew arqalı turmista qollanıwǵa úyrenedi. Oqıwshılar óz tilinde sóylew usılın bilgeni menen bul ele onıń sóylewinin rawajlanǵanın anılapaydı, al til faktlerin tanıtıw, onı óz turmısında qollana biliwge úyretiw arqalı, yamasa turmıs shınlıǵın úyretiw menen onıń oyın rawajlanıwına tásir jasaladı. Oy-órisin rawajlanıwı olardıń sóylewinin hár tárepleme ósiwine alıp keledi. Ayırım oqıwshılar bul jaǵdayǵa onsha itibar bermey, tek oqıw menen shuǵıllanıwshılıq kóbirek ushırasadı. Bul álbette dúris emes. Birinshi wazıypa – til faktlerin oqıwshıǵa turaqlı úyretiw, onı turmista qollanıwǵa úyretiw arqalı ǵana olardıń oy-órisin rawajlandırıw. Sonıń ushın da oqıwshı mektep turmısında bas figura dep bahalanǵan.

Baslawısh klass baǵdarlamasına sıykes oqıwshılar tórt jıl dawamında til faktlerinán tómendegi normalardı ózlestiredi:

1. Fonetikalıq normalardan:

a) hár bir sestı ashıq, anıq, dúris, ekinshi tárepke jeterli etip sóylew;

b) sózdi dúris aytpaw ol sózdiń mánisin bızılıwına alıp keledi. Sonıqtan hár bir sózdi orfoepiyalıq norma menen aytıw; ryagıy, intonaciya, úneslik, pauza, pát, logikalıq pát normalar n dúris qollana biliw;

v) buvin, örkenne, orfografiyalıq normalardı menigeredi hám turmısta qollap úyrenedi.

3. Tildin leksikası boyınsha oqıwshılar bilim hám oǵan kónlikpeler aladı:

a) tildegi hár bir sózdiń ózine tán hám konteksttegi mánisi bar. Usı aralıqtaǵı baylanıstı úyrenip sózdi óz mánisinde de, teksttegi mánisinde de qollana biliwge úyrenedi;

b) tildegi sózler grammatikalıq jaqtan alıp qaraǵanda mánili sózler (atlıq, kelbetlik, sanlıq, feyl, rawish), kómekshi sózler (tirkewish, dúnker, jańapay), aralıq sózler (tarlaq, eliklewish, modal) bolıp bólinip, bulardıń gáp ishindegi xızmetin úyrengende, oqıwshılar kóbinese mánili sózlerdi kóbirek qollap, kómekshi sózlerdi qollanıwǵa itibar bere bermeydi. Bular, ásirese, tómenki klass balalarında kóbirek usırasadı. Sebebi, olardıń baǵdarlamasında bul sózlerge toqtalmaydı, sonlıqtan ornında durıs qollana almaydı. Kómekshi sózlerdi gáp ishinde durıs qollap barıwın qadaǵalaw arqalı olardı qollanıwǵa úyretedi. Mine oqıwshılar usılarıdı ayıra biliwi:

v) sózlerdiń quramın, túrlerin biliwde oqıwshınıń sóylewinde, jazıwında eń bir áhmiyetli orındı tutadı. Oqıwshı bulardı analizley otırıp, onı uaysı orında qalay qollanıw jaǵdayların úyrenip aladı;

g) kópshilik sózlerdiń sinonimni bar. Oqıwshı sinonimdi úyreniw menen olardı ámeliy jaqtan gáp ishinde tiyislin tarlap qollanıwdı úyrenedi;

d) oqıwshınıń sózlik qorında eki topar - belsene qollanılatuǵın hám siyrek qollanılatuǵın sózlik toparı boladı. Belsene qollanılatuǵın sózlik toparına hár kúngi sóylewinde qollanıp júrgen sózleri kiredi, siyrek qollanılatuǵın sózlerge sóylewinde biraz siyrek qollanılatuǵın sózler kiredi. Sonlıqtan hár kúngi sahaq barısında oqıwshı menen sóz boyınsha jumıs alıp barıladı. Oqıwshı usı dáwirde oqıwshınıń sóz baylıǵın rawajlandırıwǵa ǵamxorlıq etiw menen, siyrek qollanılatuǵın sóz baylıǵın belsene qollanıwın qadaǵalap otırıw menen oqıwshınıń da usı joldı ózlestiriwine erisiw;

ji) oqıwshılar tildin sóz baylıǵın baǵdarlamalıq materiallardı ózlestiriwdin barısında kórip otıradı. Sonlıqtan sózdi ornında qollanıwdı, sóylewdin mazmunlı, logikalıq jaqtan baylanısh, kórkemlik jaqtan tásirli beliw úyretip barıladı. Sóz dizbeklerimen,

frazeologizimler, naqı-maqallardan, astarlı ushırma sózlerden durıs, ornın paydalanıwǵa ǵamxorlıq jasaw menen onıń sırları úyretiledi, al oqıwshılar bunı ózlestirip alıw menen shuǵıllanadı.

Oqıwshı leksika boyınsha bilim, ámeliy kónlikpeler alǵanda sózlerdiń usı sırların úyreniw, onı qollana biliw isine úyretiw oqıwshınıń hár kúngi isine baylanısh. Oqıwshı hár kúni sahaqıqtan bilim alıw menen birge, qosımsha sayaxat, kino, televizor kóriw, kitap oqıw menen shuǵıllanadı. Til faktlerinen úyrengenlerin usılar menen baylanısh alıp barıw oqıwshınıń oy-órisiniń ósıwine jaǵday jasaydı, gezeginde, bul onıń sóylewinin rawajlanıp barıwına alıp keledi. Sonlıqtan, oqıwshı oqıwshınıń bilimin turmıs penen sheber baylanıshra biliwi kerek.

3. Oqıwshılardıń tilin ósiriw boyınsha isleytuǵın jumısın jáne bir túri - *gáp ústinde islew*. Sebebi, oqıwshılardıń qatnas jasawında ıykarǵı qural - gápi. Bunıń sırtın sintaksislik normalardı ózlestiriw arqalı iske asıradı. Oqıwshılar bul boyınsha mınaday normalardı úyrenedi:

a) oqıwshılar dáslep gápteǵı sózlerdin bir-biri menen baylanıs sırtın arǵarıwı hám sol arqalı gáptiń dúziliwin úyrenedi;

b) gápte birinshiden, biziń oyımızdı ekinshi tárepke jetkeriwshi qural ekenin bilse, ekinshiden, sol quraldı paydalanıwdı biledi. Bunda gáp arqalı ekinshi tárepke pikirdi hár qıylı mániste - tek xabarlaw, sorawlı, úndewli, buyırıw arqalı jetkere alatuǵınımızdı túsinedi;

v) ana tilinde kópshilik jaǵdayda gáp aǵzalarınń ornın turadı bolıp keletuǵın belgili. Al oqıwshılar bunı tolıq ózlestirip, onı qollanıp úyrenbese, gápti qálegenıoshe qollanıp ketedi. Sonlıqtan oqıwshılar gáp aǵzaların ornında durıs qollanıp úyreniw kónlikpelerin aladı;

g) oqıwshı ushın eń áhmiyetlisi jay gáptiń hár qıylı túrlerinen ornın paydalanıp úyreniw. Soǵan baylanısh, ataw gáp, keńeytilgen, keńeytilmegen, dialog, monolog, tuwra gáp, ózlestirilgen gáplerdiń sırları menen tanısadı.

Bashlawsh klass oqıwshıları qospa gápti turmısta júdú az qollanadı. Biraz sahaqlıqtı (III klass) bul boyınsha maǵlıwmat berilgen. Oqıwshılardıń bunı menen tanısqa bolmasa, ámeliy jaqtan qollana almaytuǵın eske ala otırıp, sóylewdi ósiriw jumısında qollanıwǵa da boladı.

4. Oqıwshılardıń kóbirek tanısatuǵın orfografiyalıq norma. Bulardan: a) birinshi ret sóz quramı, sózlerdiń jasaw normaları, sózlerdiń túrleri tuwralı oqıydı, úyrenedi. Bular oqıwshılardıń turısında kóp qollanılatuǵın bolǵanlıqtan, baslawısh klass balalarına kóbirek ámeliy jumıs isletiledi hám olar ózlestirip aladı.

b) Sóz shaqapları, olardıń bir-birinen ózgesheligi, tildegi qollanıwları izbe-izlik penen úyreniledi. Sóz shaqapları boyınsha oqıwshılardıń alǵan bilimleri keleshekte alatuǵın sintaksislik normalardı úyreniwde tiykar boladı. Sonlıqtan baslawısh klass baǵdarlamasında morfologiyalıq formaların sóz jasawshı, sóz forma jasawshı qosuntalar izbe-izlik penen turaqlı úyretiw názerde tutıladı. Oqıwshılar bulardı teoriyalıq jaqtan da, ámeliy jaqtan da ózlestiriwge múmkinshilik aladı.

Baslawısh klass balalarına til faktlerin úyretiwde kóbirek kerekli maǵlıwatlardıń biri - baylanıslı sóylewge, jazıwǵa úyretiw. Bul oqıwshılardıń ómirinde eń bir áhmiyetli jumıslardıń biri. Sonlıqtan oqıwshı oqıwshılardı 1-klastan baslap ol boyınsha jumıs islewge kóńiktirip baradı. Bunı tek ámeliy jumısta ǵana sheship bariw jetkiliksiz. Kópshilik jaǵdayda balalardıń dóretiwshilik jumısında sheshiledi. Al oqıwshılar birinshi klastan baslap dóretiwshilik jumıstıń kópshilik túrlerin islep baradı. Bul oqıwshılardıń sóylew hám jazba tiliniń ósip bariwına jaǵday jasaydı.

Oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıwdıń maqseti menen wazıypaları. Baslawısh klass balaları oqıwǵa álbette tayın túrde kelmeydi. Durıs, olar sóylewge bir qansha kóńlikken. Biraq bul ele onıń sóylew mádeniyatınıń jetiskenliklerin kórsetpeydi. Sóylewdi ózinshe ǵana paydalana biledi. Bul sóylewdiń ápiwayı túrlerinen (bir quramlı gáp, tolıq emes gáp, keńeytilmegen gáp) ǵana paydalanıw. Al mektepke kelgenнен baslap oqıwshıdan ádebiy tildin normasına saykes ketetuǵın (bul jerde hár bir klasnıń ózgesheligin esapqa alıw názerde tutıladı), sóylewdiń hár qıylı túrlerinen paydalanıw talap etiledi. Bul wazıypanı sheshiw mektepke kelgen kúnнен baslap oqıwdıń barısında hám sol talapqa juwap beretuǵın til faktleri úyretilip barıladı. Oqıwshınıń bilim alıwı, oǵan kóńlikpesi, tárbıya alıwı solar arqalı oqıwshılardıń rawajlanıwshılıq uqıben ósirip bariw, sóylew, jazba til di ósiriw - ana tiliniń aldında turǵan tiykarǵı wazıypa.

Bul tuwralı K.D. Ushinskiy bulay degen edi: «Ana tilin úyretiwde úsh maqset bar: -birinshiden, balanıń ózinde bar ruwxıy uqıplıqta rawajlandırıw, ekinshiden, ana tiliniń sarqlınas baylıqtan sanalı ózlestiriwge úyretiw, úshinshiden, sol tildin loǵıkasın, yaǵnıy, loǵikalıq grammatikalıq nızamlıqların bildiriw. Mıne bul talaplar birinen keyin biri emes, al birlikte iske asırıladı. Sonlıqtan, oqıwshı oqıwshılardıń mektepke kelgen kúnнен baslap, ana til kursın oqıp tamamlaganga shekem usı maqsetti, qurılaw boyınsha jumıs alıp baradı. Mektepte ana tilin oqıw balalardıń sóylewge bolǵan talap hám múmkinshiliklerin keńeytip baradı. Oqıwshılar oqıwshınıń basslılıǵında tabıyat kórinislerin sayaxatqa shıqqanda ondaǵı janlı qubılıslarǵa baqlaw jasaydı, oqıwdıń barısı menen baylanıstırıp otıradı. Óz klasındaǵı hám basqa jeldusları menen aralasadı, oqıwshınıń hár qıylı sózlerin tırtıyadı, kılap, jurnol, gazetalar oqıydı hám t.b. dóğeregindegi barlıq qubılıslarǵa aralasıp qatnasıp otıradı. Bulardıń barlıǵı qosılıp balanıń ruwxıy dúnyasını bayıttadı, bilimni keńeyttedi, sóylewdi ósiriwge jaǵdaylar tuwdıradı.

Oqıwshılar mektepte til faktlerin úyrenip hár qıylı jumslar isleydi. Til faktleriniń qaǵıydasın úyreniw, onı jazba, sóylew til menen baylanıstırıp bariw, olardıń sóylewinin turaqlı túrde, izbe-izlik penen ósip bariwına múmkinshilikler jasaydı.

Al oqıwshılardıń sóylewin ósiriw degende birinshi gezekte balalardıń ana tiliniń ádebiy til normaların jedelli túrde ámeliy jaqtan ózlestiriwı degendi túsiniw kerek.

Balalardıń tildi ámeliy jaqtan ózlestiriwı (jazba hám sóylew kóńlikpeleri) sabatnıń barısında iske asadı. Oqıwshılar sabat, tasingenlerin sóylep beredi, oqıǵanın ayıp beredi, oqıwshı oqıwshılar menen gárimge qatnasadı. Klass jumısı, úy jumısını juwmaqları boyınsha sóylep beredi. Dóğeregindegiler menen qatnasadı, tábiyat qubılısları, kórinisi, jámiyetnegi ayatın waqıyalar hám t. b. boyınsha óz-ara piketlesedi. Bul jaǵdayda oqıwshıdan sóylewdi, qatnas jasawdı talap etedi. Bul talap olardıń sóylewdiń estelik penen rawajlanıp bariwına sebepti boladı. Álbette, bul jaǵday ózinen ózi payda bola bermeydi.

Oqıwshınıń basslılıǵında oqıwshı qatnas jasawǵa tiyeli bolǵan sózdi, onıń túrlerin úyrenip, tiyislin ǵana saylap qolıwı bariwge, jazıwǵa, sóz, gáplerdi orfografiyalıq hám punktatsiya

jaqтан durıs rürlendire bilıwge úyrenıwı sóylewdı ósırıw boyınsha islenetuǵın úykarǵı isler bolıp esaplanadı. Sóylewdı ósırıw boyınsha islengen turaqlı jumıslar oqıwshılar ushın paydalı dep tabıladı.

Alбетте, айırım оқıtıwshılar бул туwралı доретıwshılık jaqtan оylamay, jobalastırılǵан сабаqtı оtıwdı ǵана оylawı ushırasadı. Бул jaǵdaylar oqıwshılardıń sóylewınıń ósıwıne tosqınlıq jasaydı. Sonlıqtan oqıtıwshı oqıwshınıń sóylewıne hár tárepleme táсіr jasap, onıń сабаq penen baylanısıp barıwına ǵamxorlıq jasap otırıwı kerek. Oqıwshınıń sóylewınıń rawajlanıwı сабаqtıń nátiyjelilikke erisip otırıwına da táсіr jasaydı. Sebebi, oqıtıwshınıń сабаqtı nátiyjeli otıwı eki jaqtıń belsene qatnasıwına baylanıshı boladı. Eger oqıwshınıń til baylıǵı rawajlangan bolmasa, oqıtıwshı qanshama belsene qatnasqan menen oqıwshı tomen pozitsiyada boladı. Бул сабаq barısınıń nasazlıǵına alıp keledi.

Oqıwshınıń sóylewı menen onıń jazba tiliniń rawajlanıwına da ayrıqsha itibar berip barıw talap etiledi. Oqıwshı mektepke kelgende sóylewdı ámeliy jaqtan qollanıp úyrenip kelgeni menen (mektep baǵdarlamasınıń talabına juwap bermeytuǵını belgili) jazba tildi bilmeydi. Mektepke kelgenнен keyin ǵана олар oqıw menen jazba kónlikpesine kirisedi. Hár bir til faktın úyrenıwı ámeliy is penen baylanıshı holiwına saykeslengenlikten, олар tez waqt ishinde jazba til mádeniyatın ózlestiriwge beyimlenedi.

Тayarlıq dáwirindegi isler. Oqıwshılar til faktleri menen jumıs islegende oqıtıwshı olardıń islegen jumısına analiz jasatadı, sózlerdi durıs, onıń qollanıwın, sózlerdi tańlap biliwın, sózlerdi ǵáp ishinde bir-biri menen baylanıstıra biliwın, ǵáplerdi durıs dúze biliwın, olardıń logikalıq jaqtan durıslıǵına, jazıwdıń barısında ǵátege jol qoymawın qadaǵalap, jumıs barısın сабаq dawamında qadaǵalap hám oǵan izbe-izlik penen basshılıq etip, úyretip otıradı. Bunday jumıslardı oqıwshılar tez ózlestirip aladı hám jumıs islewge kónligip baradı. Jumıstıń bunday jeńil, tayım rúrlerinen paydalanıp islep úyrenıw, keleshekte doretıwshılık jumıslardı isley biliwge jol-joba boladı.

Baslawısh klass oqıwshılarınıń jazba tilin ósiriwge baylanıshı islenetuǵın doretıwshılık jumıslar doretıwshılık diktant, kommentariy beriw, bayan, shıǵarmalar bolıp esaplanadı. Oqıwshılar, ásitse, bayan jumısı jazǵanda bayan jumısı ushın

berilgen shıǵarmasınıń mazmunınan, jazıwshınıń til qurılıstıń úlgi tiykarında islegeni menen oqıwshı óziniń sóz baylıǵınan paydalanadı. Sonlıqtan, oqıwshılar úyrenge jumıs tájiriybelerine súylene otırıp, óz sóz baylıqlarınan шебер paydalana bileди. Бул oqıw сабаǵı menen grammatikanıń arasıдаǵı baylanıstıń payda qolawına alıp keledi.

Oqıwshılardıń bayan jumısı ústinde islewı (shıǵarmaga analiz etiw, sózlik islew, joba dúziw, ondaǵı izbe-izligin saqlay biliw, sózlerdin jazıwına itibar beriw) sózlerdin manisine tusine biliw, sózlerdin durıs oqıw, jazıw surın úyreniw, ǵápti dúziw jolların úyreniw, durıs sóylew, durıs jazıw kónlikpelerin keltirip shıǵaradı. Bunday etip hár bir bayan jumısını alıp barıw olardıń jazba til baylıǵınıń ósip barıwına jaǵday dúzedi.

Bayan jazıw, tekstler ustinde islew - keleshekte shıǵarmalar jazıp, óziniń uqıwın, pikirlewin, logikalıq oylay biliwı usaqan jumıs басqıshına otıwge múmkinshilik beredi. Shıǵarma - oqıwshınıń doretıwshılık jumısınıń eń joǵarǵı басqıshı. Бул oqıwshılardıń jumıs tájiriybesiniń nátiyjesine baylanıshı sheshiletuǵın is. Sonlıqtan oqıtıwshı oqıwshılar menen kóp ǵана tayarlıq jumıslarınıń nátiyjesi menen keliw kerek. Бул oqıwshınıń jumıs tájiriybesine, logikalıq oylawına, grammatikanı, qanshı sanah úyrengeıne baylanıshı sheshiletuǵın is. Sonlıqtan oqıtıwshı bagan aldın-ala wazıypalardı sneshken halda keliw kerek.

Solay etip, baslawısh klass oqıwshılarınıń tilin ósiriw - to faktlerin izbe-iz sanah úyreniw, onı ámeliy jaqtan qollana biliw, hár qıylı úlgiлер boyınsha doretıwshılık jumıslar islew, oqıwshılardıń hár bir saat sayın sózlik qorın bayıtıp barıw, olardı tiyisli erimde qollana biliwde sheshilip baradı.

Oqıwshınıń sóylewıne qoyılatuǵın talaplar. Oqıwshınıń tiliniń ósıwıne qoyılatuǵın talap tildi oqıwdıń tiykarǵı princimini tiykarlanadı. Baslawısh klass balaları sóylew hám jazba tilin ósiriw boyınsha jumıs islewı ana tilin oqıwdıń metodikası menen baylanıshı alıp barıladı. Olay bolsa, til ósiriw isi-álipberı oqıtıw, oqıw, grammatikanı oqıwdıń barısında iske asadı. Sonlıqtan oqıtıwshı tek bilim beriw isine ǵана kewil bolıp qoymay, alǵar bilimlerin sóylew hám jazba tilinde qollana biliwge de úyretip otırıw kerek. Oqıwshılardıń tilin ósiriw isine айırım сабаq атıratılmaydı. Бул oqıwshılardıń mektepte alǵар bilimni meys

tiyis baylanış alıp barıladı. Sonlıqtan da, mektep baǵdarlamasında: «Sawat ashıw hám til ósiriw», «Oqıw hám til ósiriw», «Grammatika hám orfografıyanı oqıw hám til ósiriw» dep ajratıp berilgen. Sonlıqtan, bul isler baǵdarlama talabına «layıq hár bir saatta, hár bir tema ótkende sheshilip otırılıwı tiyis. Til ósiriw jumısı oqıwshınıń sanasınıń rawajlanıwı menen tikkeley baylanış. Sonlıqtan, oqıwshıǵa bilim beriw, kónlikpe payda etiw hám t.b. jumıslar islegenide, oqıwshınıń sanasınıń rawajlanıwına baylanış alıp barıw, oqıwdıń barısına pedagogika menen psixologıyanıń sońǵı jaǵalıqların, aldaǵı metodikalıq kórsetpeler menen mektep turmısındaǵı hay tájiriybelerdi endirip, olarǵa dóretiwshilik qatnas jasap otırıw degen túsinikti arılatadı. Oqıwshılardıń sóylew tiline qoyılatuǵın baslı talaplar, ana tilinen baǵdarlamaǵa sáykes alǵan bilimlerininen paydalana otırıp, tildiń orfoepiyalıq normasına sáykes qatnas quralı retinde paydalana biliw. Solay da, olardıń sóylewine, jazıwına qoyılatuǵın belgili norma bar.

1. Mánili sóylew. Oqıwshınıń mánili sóylewi onıń oyınıń rawajlanıwı, durıs oylay biliw menen baylanış. Sonlıqtan oqıwshı birinshiden, oqıwshınıń sanasınıń rawajlanıwına tásir etiw boyınsha jumıs shólkemlestiriw, ekinshiden, oqıwshınıń sózlik qorınıń baylıǵına baylanış hár bir sabaqta sózlik qorınıń hayıp barıwına múmkinshilik tuwdırıwı tiyis. Úshinshiden, jas balalar tek biletuǵın nárseleri haqqında ǵana sóyley alıwı múmkin. Sonlıqtan, oqıwshınıń mánili sóylew, jazıwınıń durıs beriliwi, onıń mazmunlı bolıwı boyınsha jumıs islegenide, olardıń tanıs bolǵan nárseleri tuwralı sóylewine jaǵday tuwdırıw kerek. Tórtinshiden, sózlerdiń mánisin bala jaǵsı biletuǵın bolǵan jaǵdayda ǵana onnan durıs paydalana biledi. Sonlıqtan oqıwshı hár bir sabaqta oqıwshılardıń sózdiń mánisine sáykes paydalana biliwin talap etip barıwı kerek.

2. Durıs sóylew. Söylewdiń durıs bolıwı balanıń logikalıq oyın izbe-izlik penen bere bilgen jaǵdayda orınlanadı. Bul jaǵdayda balanıń grammatikalıq biliminiń ornı ulı. Sebebi, bala sózlerdiń bir-birine baylanış jolların, usılların, olardıń ornı tártibin tolıq bilgen bolıwı kerek. Bul oqıwshıda grammatikalıq túsiniklerdi ózlestiriwdiń nátiyjesine baylanış. Oqıwshı oqıwshılardıń pikiriniń durıs beriliwin sabaqta jónlep baradı. Jáne

ol oqıwshını, joldaqlarını sorawlarına juwap beriw hám t.b. dóretiwshilik jumıslar islew barısında kóbirek qalıpleseedi. Oqıwshıǵa jobalı túrde pikirley alıw, óz pikirini sóylewde, jazıwda qollanıp úyreniw durıs sóylewge, oǵan kónligiwge múmkinshilik jasaydı. Oqıwshılarda kópshilik jaǵdayda gáp aǵzaların ornında qaslawıshı keyninde qollanıw, keńeytilgen gápti qollanıp bilmew, betonaciyalıq normanı durıs paydalana almaw kishkene balalardıń tilinde kóbirek ushırasadı qollana almay, ornın-ornısız sóyley salıw kóbirek ushırasadı. Bunday jaǵday oqıwshılar tárepinen grammatikalıq normanıń buzılıwına alıp keledi. Sonlıqtan, oqıwshılardan durıs oylay biliw, oylaganın durıs jetkerip úyreniw, sóylewde, jazıwda grammatikalıq normalardı qollana biliw jolların ayretiw menen birge, olardı oqıwshıdan talap etip barıw kerek.

3. Dál sóylew. Oqıwshınıń óz pikirini ekinshi tárepke durıs hám túsinikti tiyislin jetkere biliw *dál sóylew* delinedi. Dál sóylew kóp shártlerge baylanış bolıp keledi: pikirleri tolıq, izbe-iz, gáp qurılıstı, mánisi jaǵınan durıs dúzilgen bolıwı, gáp dúziwge qatnascan gáp aǵzaları tiyisli ornında beriliwi, sózlerdin bildiratuǵın pikirge tiyisli ǵana qatnasıwı, grammatikalıq formalar ornında durıs, pikirdi bildiriwge keleklilerin ǵana talap alıw, pikir ótkirliǵin, tásirliǵin keltirip shıǵaratuǵın kómekshi sózler, elmasıqlar ornında ǵana qollanıwı. Aytılatuǵın pikirge qosımsha, túsindiriwshı pikirlerdi qatnasıp sóylemew. Balalardıń tilinde ushırasatuǵın «ziyats» sózler dialekti, qaytalawshı sózler, kóshe sózlerin pikir bildiriwde qollanıwı. Oqıwshıǵa pikir bildiriwge tiyisli sózlerdi ǵana qollanıp sóylew. Bul jaǵdaylar oqıwshılardıń pikiriniń dál beriliwine múmkinshilik bereci.

4. Anıq sóylew. Balalardıń anıq esep sóylewi de joqarıdaǵı talaplarǵa kóp jaǵınan baylanış. Jas balalarda kópshilik jaǵdaydı, gúmińli sóylew orn aladı. Bul óziniń aytatuǵın pikirine isenim joqıǵınan kelip shıǵadı. Oz dógeregin qorshagan tábiyat onen jóni-yetegi kórgen, esitken shıńlıqtı, oqıǵan shıǵarmalarınan alǵan tashıların, islegen ámelty jumslarınıń mánisin durıs hám tolıq ayta beriw *anıq sóylew* principine jatadı. Oqıwshılardı anıq sóylewge ayretiwge birinshiden, til cubıqların sanalı ózlestiriw ekinshiden, onı qollana biliw, úshinshiden, oqıwshı

snigarmalarında ötkir pikir, usurma sözler, naqıl-maqallar, frazeologizmlerdi til baylıǵına siñire biliwi, keyin onı retı kelgende paydalana biliw jolı menen iske asırıwǵa boladı.

5. **Taza sóylew.** Ana tili adamıar arasındagı óz-ara qatın-qatnas talabın qanaatlandıırıw múmkınshılıǵına tolıq iye. Sonlıqtan balalardan tolıq óz ana tilinde sóylewdi talap etiw shárt. Degen menen elimizde hár qıylı millet wákılleri aralasıp jasap, bir internatsional shanaraq birliginde turmıs keshirip atır. Milletlerdiń bir-birine jaqınlesıwı tilge de tásir jasap, sózlerdiń aralasıw qubılısı jüz hermekte. Sonlıqtan adamnıń qaysı tilde sóylewi onıń adamgershilikli isiniń kórinisi. Tildıń tazalıǵın saqlaw - til mádeniyatınıń talabı. Oqıwshılardıń sóylewiniń taza bolıwın talap etiw kerek. Ásirese, jas bulalar kóshedeǵı kerek emes sózlerdi orınlı-orınsız, bir sózdi qayta-qayta, turpayı sózlerdi, basqa tilden kirgen ayırım sózlerdi, ápiwayı sóylew tiline tán bolǵan sózlerdi, dialekt sózlerdi kóbirek qollanadı. Mine usı jaǵday balalardıń tiliniń «pataslanıwına» alıp keledi. Sabaq barısında, klastan tis oqıw jumıslarında óz ara pikirlesiw jaǵdaylarında, sorawlarǵa jawap qaytarıwda, dóretiwshilik jumıs dáwirinde, gúrrinlesiwdiń barısında oqıwshılardıń taza sóylewın qadagalap barıp, tildi qanday jaǵdayda taza tutıw jolın úyretip otırıw kerek.

6. **Baylanış sóylew.** Bul da joqarıdaǵı talaplardıń biri bolıp, bunda oqıwshılardıń baylanış sóyley biliw kónlikpesine ayırıqsha názer awdarıladı. Baylanış sóyley biliw ushın da grammatikalıq qubılıslardı sanalı meńgergen, onı paydalana biletuǵın bolıwı tiyis. Sózlerdiń arasındagı bir-birine baylanısw jolı menen qurallarnı, gápler arasındagı baylanıs, izbe-izlik, jobalı usıllar basshılıqqa alıp úyretiledi hám oqıwshıdan usılay talap etiledi. Bul jaǵdayda da oqıwshı ózine tamıs, belgili bolǵan nátiyjeler boyınsha ǵana baylanış pikir aytı aladı. Baylanış sóylew baylanış oylay biliw menen tiǵız baylanış. Oqıwshıdan talap etiw ushın baylanış oylay biliwge úyretiw kerek. Bul gezeginde grammatikalıq materiallardı ózlestiriw isine baylanış. Sebebi, oqıwshılardıń oy-órisi, grammatikalıq qubılıslardı ózlestiriwi, olardı tiyisli orınlarda qollana biliwge baylanış. Oqıwshı usı principrı názerde tutıp is alıp barǵanda oqıwshılardıǵa talap qoyıwǵa boladı.

7. **Tásirli sóylew.** Oqıwshılardıń sóylewiniń tásirli bolıwı - olardıń sóylew menen jazıw tiliniń eń joqarǵı shıwı. Bul mektepke kelgen kúnnen baslap-aq talap etiledi. Al tásirli sóylew principı oqıwshıń til qubılısların tolıq ózlestirip shıǵıwına baylanış ǵana iske asadı hám til ósiriwge qoyılǵan talaplardıń barlıǵın óz ishine aladı. Bul oqıwshıń sheberligine, oqıwshı menen islese alıw uqıwına baylanış. Tásirli sóylew isi baslawısh klastan baslanadı da, keyin qalıplestiriwge ótıledi. Baslawısh klass balalarına sóz, gáp, onı qollanıw normaları, punktuatsiya, stil, intonatsiya, pauza, pát normaları grammatikalıq, ortoepiyalıq normalar, gáp ishindeǵı sezimlerdi bildiriwshı til qubılısların qollana biliw hám t. b. boyınsha kúnbe-kún jumıs alıp barıw talap etiledi.

Oqıwshılardıń sóylew hám jazba tilin ósiriw ana tilin óyreniwcin barısında iske asadı. Olay bolsa, tildi oqıwda oqıwshı barlıq metodikalıq usıllardı, pedagogika, psixologiya iliminiń jetiskenliklerin, aldaǵı is tájiriybelerdi qollanıwda nátiyjesinde ǵana jaqsı nátislerǵa erisiwi múmkın. Albette, bul oqıwshılar menen izbe-izlik penen turanlı jumıs islewdiń barısında orınlanıp baradı.

Oqıwshılardıń sóylew hám jazba tilin ósiriwge baylanış jumısar tómendegilerden ibarat:

Sózlik boyınsha jumısar

Balalar mektepke dáslepki kelgen waqtında bizdi qorshagan tábiyat hám jámiyet towralı az túsiniwke iye ekenligi bizge belgili. Onıń üstine, olardıń turmıs tájiriybesi, sózlik qorı da sheklengen. Sonlıqtan, baslawısh klass oqıwshılarını oqıwshılardıń birinshi gezekte sózlik qorın ósiriw, turmıs tájiriybeleri menen tanıstırıw, ózin qorshagan tábiyat hám jámiyet haqqındaǵı túsiriwleri, keńeytiw, selay etip keleshekte bilim tiykarların alıwǵa baǵdarlap otırıw ádiwli wazıypalardıń biri bolıp esaplanadı. Birinshi klassnıń «Alıppe» sabaqlıǵınıń 3-betinen 9-betine shekem ta- maqsetse baǵdarlangan. Kıtapeǵa kirmegen ayırım tentalı boyınsha oqıwshıń ózi tanılap alıp baradı. Bul tek birinshi klasta emes, al ulıwına baslawısh klassqa tiyisli bolǵan wazır. Sózlik penen islewdiń maqsetine baylanış jumıs hár qıylı

bagdarda, biraq bir maqsetke bagdarianğan bolıwı shárt. Bul boyınsha minaday jumıslar shólkemlestiriwge boladı:

1. Oqıwshınıń óz dógeregin qorshağan dúnya tuwralı biliwin tereńletiw hám usı bagdarda oqıwshılardıń sózlik qorın bayıtıw;

2. Házirgi dáwirde mektepke kelemen degenşe-aq, balalar radio, televizor, kino, internet arqalı hám t.b. hár qıylı maǵlıwmatlar esitedi, kóredi, sonıń nátiyjesinde olardıń qabıl etiw uqıwı jedellesedi hám kóp sózler menen tanıs boladı.

Solay etip, balalar mektepke bir qansha sózlik qorı menen keledi. Biraq bul sózlerdi túrmısında qollanıp júrgeni menen onıń mánilik jaǵına onsha itibar bere bermeydi. Sonıń ushın usı bagdarǵa baylanışlı oqıwshı gúrrinlesiw, sóz dúnyasınıń sırtın úyretiw menen shuǵıllanadı;

3. Balada sózlik qor óziniń qatnas jasaw múmkinshiligine jetedi dep qarǵan menen, onıń sózligindegi sózler toparı tártipke rúspegen. Sózlerdi tańlap paydalanıw jolın bilmeydi. Sonlıqtan bul bagdarda birinshi ret oqıwshılardıń sózlik qorın izbe-izlikke salıw;

4. Balanıń sózlik qorı belgili bir bagdarda ǵana rawajlangan boladı. Bul óz túrmısı dógeregindegi ayqın sózler. Abstrakt sózler, ilimiy terminler, olardıń sózlik qorında júdá siyrek ushırasadı. Sonlıqtan, oqıwshı óziniń gezeektegi jumısın oqıwshılardıǵa abstrakt sózler, ilimiy terminler (Fizkultura, matematika, botanika, geografiya hám t.b.) boyınsha alıp barıw kerek;

5. Oqıwshılardıń sózlik qorı óz dógeregindegiiler menen pikir alıswǵa jetedi. Olar onı hár kúngi esitkeni, oqıǵanı arqalı ózine qabıl etken. Biraq onı tolıq bagdarlamalıq talapqa sáykes qollana almaydı. Sonlıqtan kópshilik sóz siyrek qullanılataǵın bolıp turadı. Oqıwshı hár kúni sabaqta iyelegen sózlerin, óziniń sózlik qorındaǵı sózlerdi belsene qollanıw boyınsha izbe-izlik penen taraqlı túrde jumıs alıp barıwı kerek. Hár kúngi úyrenген sózlerin óz tilinde qollanıwın qadaǵalap barıwı tiyis;

6. Tómengi klass balaları sózdi irǵaǵına keltirip aytıwda kóp kemshilik jiberedi. Bul kemshilik balanıń uzaq waqıt shınıǵıwlar jasawınıń nátiyjesinde dúzelip qalıwı boladı. Sonlıqtan oqıwshı hár kúni oqıwshınıń sózdi gáp ishinde dúris irǵaǵı boyınsha, tásirli etip sóylewın talap etip otırıwı kerek bím ádebiy shıǵarmalardı,

qosıqta, misallardı oqıǵan dáwirinde sózdi tásirli etip aytıwına kewil bólip, belgili patte aytıwı talap etip, sol ústinde shınıqtırıp otırıw -bási wazıypa dep qaraw tiyis.

Baslawish klass balaları sóylewde ayırım kemshilikler jiberse, jazıwda hár qıylı (háripten, belgilerden, ótkermeden hám t.b.) qátelege kóbirek jol qoyadı. Bul birinshiden dúris jazıw normasına baylanışlı qaǵıydalardı sanalı ózlestiriwiniń nátiyjesinde jol qoysa, ekinshiden, soǵan ámeliy jaǵınan kónlikpewiniń nátiyjesinde jol qoyadı. Usınday bilmegen jerlerin joldasınan ya oqıwshıdan sorayın dese uyaladı. Solay etip, ózinshe, ya dóretiw jumıs islegende kóp ǵana kemshiliklerge jol qoyadı. Bunday jaǵday oqıwshılardıń keleshek bilim alıwına, jumıs islewine kesent beredi. Sonlıqtan, oqıwshı orfografiyalıq normanı orfografiyalıq qaǵıydalardı sanalı ózlestiriwge jaǵday jasap otırıwı tiyis;

7. Baslawish klass balalarında sóz boyınsha usınday hám hunnan basqa sózdi, onıń túrlerin tańlawda, sóz ornına almasıqlardıń tiyisliisın qollanıwda sózlerdiń kontekstue qanday mániǵe iye bolatuǵının bir sózdiń ornına onıń tiyisli sinonimın tawıp qollanıw, frazeologiyalıq sóz dizbegin tawıp qollanıw hám t.b. tolıp atırǵan kemshilikler kóplep ushırasadı. «Bul kemshilikler joqarǵı klasslardıǵa barǵanda qalıp ketedi» - degen pikirden awlaq bolıp, sóz boyınsha oqıwshılar klassqa kelgenmen baslap sózlik qorınıń bayıp barıwına, onı qollanıp úyreniwine bassılıq etip, hár kúni taraqlı islesip barıwıń nátiyjesinde alǵa qoyılǵan maqsetti orınlaw múmkin.

Bul bagdarda tiykarǵı istin biri oqıwshınıń sózlik qorın bayıtıw boyınsha is alıp barıw kerek. Bul tuwralı metodikalıq kórsetpelerge ılayıq bir neshe ilajlar bar: klasta sabaq barısında hám klastan ırs ilajlarda. Bulardıń ekewi eki túrli dep qaralmaq, al bir-birine enisip otıratuǵın, birin-biri toltırıp otıratuǵın ilajlar retinde qaraw kerek. Máselen, II klasta «Baqshada ne ósedı» degen temanı ótiwge baylanışlı sózlik jumısına toqtap qarayıq. Balalar baqshada ósetuǵın ayırım ósimliklerdi biledi. Biraq olardı qadaǵalaw jasap, ol tuwralı tolıq maǵlıwmatqa iye emes. Oqıwshı bilmegeni tuwralı sóylep bere almaytuǵını bizge belgili. Sonlıqtan dáslep awıl arızlaına sayaxattan baslaǵan orınlı. Sayaxatta baqshada ósetuǵın barlıq palız eginlerin kórip, onıń menen

jaqınnan tanısw, olardıń ayırımları ne dep atalatuǵın tuwralı atları, olardıń qurılısı tuwralı túsınikke iye boladı. Ózleriniń kórip júrgen ósimlikleri menen yamasa baqsha ósimlikleriniń ózlerin bir-biri menen salıstırıp, ondaǵı usaslıqlardı (pomidor menen kartoshka, piyaz benen chesnok aynımashılıqlardı) piyaz benen pomidor, qawın menen palawqabaq hám t.b. kóredi. Solay etip, bul jerde kóp nárselerdiń atamaları menen (pomidor, piyaz, chesnok, kartofel, qawın, qıyar, tamır, japıraq) tanısaıdı. Oqıtıwshı bulardıń barlıǵın ne dep ataymız? dep sorap olardıń barlıǵın «baqsha ósimlikleri» dep ataytuǵınlıǵı tuwralı pikir taslanadı. Sayaxat tamam bolıw menen gúrtıńlesiw jaqsı nátiye beredi. Sebebi barlıq kórgeni, esitkeni oqıwshılardıń kóz aldında eleslep turadı.

Ekinshi kúni tema boyınsha sabaq ótkerip jumıs isley beriwge boladı. Oqıwshılardıń kórgenleri esine túsip sabaq birinshiden turmas penen baylanıssa, ekinshiden esitilmegen kóp sózler menen islesedi. Sabaqta ya úyde jumıs islegende bul sózlerdi paydalanadı hám olardıń belsene qollanatuǵın sózlik qorına qosıladı. Bul boyınsha «baqshada neler ósedi, nelerdi kórdińız» degen tapsırma berip, kórgen zatlarınń atların tolıq jazıp keliwge tapsırma berip, erteńine sabaqtıń bekkemlew basqışında analiz etiwge de boladı. Bul oqıwshılardıń kórgenlerin jazıp úyreniwine de múmkinshilik beredi.

Bunday etip, basqa sabaqlardıń barısında da sózlerdi úyretip otırıwǵa boladı. Máselen, miynetke úyretiw sabaǵında soǵan baylanıshı plastilin, albom, sizgısh, mulyaj hám t.b. soqqan zatlarınń qurılısına, kórinisine, túrine, kólemine baylanısh qanshama sóz úyretiwge boladı.

Usınday hár pándi ótiw arqalı ol boyınsha birinshiden, bilim alıp barılsa, ekinshi tárepten ondaǵı túsindiriwge qatnasqan sózlerge, olardıń atamalarına qadaǵalaw jasaladı hám erteńine soraganda onı qollanıp túsingenniń sóylep beredi.

Sózlerdiń mánilerin túsindiriw jolları. Joqarıda oqıwshılardıń sózlik qorın bayıtıw haqqında sóz etildi. Oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıw is olardıń sózlik qorınıń baylıǵına qaraydı. Baslawısh klass balaları sózdi qollanıwda qalıplesken sóylew principinen ǵana paydalanadı. Kópshilik jaǵdayda olar sóz mánisine itibar bermeydi. Ózi biletuǵın

sózlerden ǵana paydalanadı. Kópshilik sózlerdiń mánisine jaqsı túsinebegennen keyin onıń ornına óziniń túsinegen sózin qollanıp qoyadı. bul sol aytılajaq pikirni tolıq jetkerip beriwge múmkinshilik bermeydi. Yamasa sózdi qollana almawınıń sebebinen - «Muǵallım, túsinebedim» degen jawap beredi. Bul jaǵday balanıń keleshek jumıs islewine de irkinish jasaydı. Sonlıqtan oqıtıwshı balanıń birinshi klassqa kelgen kúنینen baslap sóz, onıń mánilerin úyreniw boyınsha izbe-izlik penen turadı jumıs islep barıw talap etiledi. Baslawısh klass balalarınń sóz mánisine túsiniwi, onı analiz ete alıw múmkinshiligi sheklengen. Sonlıqtan sózdiń mánisin túsindiriwde olardıń múmkinshiligi me saykes keletuǵın usıllardı tanıay biliw kerek. Metodikalıq ádebiyatlarda sózdiń mánisin túsindiriwde minaday usıllardı usıladı:

1. Eger sóz túsiniksiz bolıp, onıń mánisin ashıw kerek bolsa, oǵan hár tárepleme qatnas jasaw menen túsindiriwge boladı. Máselen, sózdiń jasalıw derejine qaray otırıp túsindiriw sóz, *sóyle, sóyles, sóylesiw* yamasa ne ushin usılay atalǵan dep soraw arqalı, *bas kıym* - *basqa kıyetuǵın* bolǵanlıqtan solay atalǵan, *qolǵap* - *qolǵa kıylıwge* haylanıshı atalǵan hám t.b. Bunday sózdi mánisine qaray analiz etiw oqıwshılardıń orfografiyalıq zıyrekligine de tásir jasaydı.

2. Sózdiń jasalıwı boyınsha analizdiń jáne bir paydası túbirles sózlerdi úyrenip, olardıń bir sózden jasalǵanını hám ondaǵı aynımashılıqlardı tawıp úyrenedi. Misalı, *baslıq-basshı* - ekewi de *bas* sózinen jasalǵanı menen olardıń mánilik ózgesheligin túsinedi hám túbirles sózlerdi de ózlestirip otıradı.

3. Baslawısh klass balaları kópshilik sózlerdiń mánisin ayırıwǵa, óz aldına turǵanda tájiriyesiniń azlıǵına baylanıshı túsine alıwǵa qıynaladı. Sonlıqtan, túsiniksiz sózdi kontekst ishinde keltirip bergен jaǵdayda ǵana oǵan túsiniikli boladı. Misalı: II klassnıń ana tili kitabında *ǵımsha, kók, tol, maysa* hám t.b. sózler usıtuasaıdı. Mine, usınday sózlerdi kontekst ishinde keltirip aytqan jaǵdayda ǵana bala túsine aladı.

4. Sózdiń mánisin túsindiriwde mektep balalarına arnalıp jazılǵan «Túsindirme sózlik» tiń áhmiyeti ulı. Biraq bunday sózlik hazirge shekem islengen joq. Sonlıqtan oqıtıwshı «Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi» nen, yamasa hár qıylı ana

ulınıñ leksikografyalıq sözlüklerinen paydalanıp, öz klasınıñ baǵdarlamalıq materiallarına saykes, «túsindirme sözlük» júrgiziw arqalı jumıs islewine boladı. Bul oqıwshılardıñ sözlük ústinde jumıs islew uqıbın hám orfografyalıq zıyrekligin, dıqqat, ishshılık, uqıpların rawajlandırıp otıradı.

5. Sonıñ menen birge oqıwshılardıñ tanıp, biliw uqıbın rawajlandırıwda maket, súwretlerdi kórsetiw arqalı da sózlerdiñ mánisin túsindiriwge boladı. Bunday jaǵdayda oqıwshı hám kóredi, hám mánisine túsinedi, zatlardı bir-birinen ayırıp tanıwına da múmkinshilik aladı. Bunday usıldı balalarǵa tanıw emes hár qıylı ósimlikler, haywanlar, jánliklerdiñ atı menen tanıstırıw dáwirinde qollanıwǵa boladı.

Esitiw, seziw usılı menen ayırım leyillerdiñ mánisin túsindiriwge boladı. Máselen, hár qıylı quslardıñ sayrawı, shaqırıwı usıǵan hárketlerdiñ kórsetetuǵın sózlerdi sayaxatqa shıqqanda yamasa magnitofonǵa jazıp alıp esitiw arqalı túsindiriw múmkin.

Al miynetke baylanışlı hárketlerdi bildiretuǵın sózlerdi, túrge baylanışlı, kólemge baylanışlı sózlerdi is barısında ózleriniñ islewı, kóriwı arqalı túsindiriwge boladı.

Bunnan basqa sóz mánilerin sinonim, antonim arqalı da túsindiriwge boladı. Hár qıylı usıllardı qollanıp sóz boyınsha túsindiriw jumısı izbe-izli alıp barısa oqıwshılardıñ belsene qatnasıwı arqalı ǵana nátiyjelilikke erisiwge boladı.

Sonıñ menen birge oqıw menen sózdiñ mánisin ashıw boyınsha jumıs máwsimlik, yamasa ayırım jaǵdaylarda ǵana orınlanuǵın is retinde qaralmaw kerek. Bul barlıq baslawısh klass sabaqları boyınsha ondaǵı túsiniksiz sózler boyınsha alıp barılıwı tiyis. Ásirese, grammatika, matematika, tábiyattanıw, miynet, dene shıraqtıw, súwret, qosıq sabaqlarında balalardıñ túsineytuǵın terminleri kóplep ushırasadı. Sonlıqtan bul terminler boyınsha hár kúngi sabaqta sözlük jumısın alıp barıw hám olardı oqıwshılardıñ dúris ózlestirip alıwına oqıwshı múmkinshilik tawdırap otırıwı tiyis.

Sinonim, antonim sózler boyınsha jumıslar. Baslawısh klasslardıñ baǵdarlamasında úldegi sinonim, antonim qubılısları boyınsha sabaq alıp barılmaydı. Biraq oqıwshılardıñ til baylıǵın rawajlandırıwda bay material bolıp esaplanadı. Sebebi, qaysı tildi

alıp qarasaq, ta tildiñ sinonim sózlerge bay ekenligin kóriwge boladı.

Baslawısh klass balaları olardıñ barlıǵın biliwı shárt emes. Biraq sinonimdi ornı-ornında qollanıw aytılajaq pikirdiñ úsiri, ornı bolıp shıǵıwına járdem etedi. Al ayırım sinonimler ornında qol anbası úylespey de turadı. Biraq sinonim sózlerdiñ mánileri bir-birine jaqın bolǵanı menen olardıñ hár qaysısının ózine tán bolǵan leksikalıq mánisi (túsi) boladı. Sonlıqtan olardı ǵáp ishinde qálegen úylesetuǵın ǵana sóz dizbeginde qollanadı. Onday bolmaǵan jaǵdayda mánilik, stilik jaqtan basqa sózler menen úylesip kete almaydı. Máselen, *úlsen, iri, náhan, ǵılaman, táynapır* - sózleri hárı sinonimler. Biraq qollanǵanda *úlsen* jay, *iri* aurıs dep qollanıladı da, al *iri* jay, *úlsen* qurılıs dep qollanılmaydı. «Soqır tuwıqqa hárı tarı» degen frazeologizmdedi «soqır tuwıq» degen sóz dizbeginiñ quramındaǵı «soqır» sózin «qor» degen sinonim menen almasırıp qollanıwǵa bolmaydı. Baslawısh klasslarda sinonim yamasa leksika-semantikalıq sóz toparı boyınsha túsiniw berilmeydi. Bul boyınsha jumıs ámeliy jaqtan sheshilip qaysını qaysı orında qollanıw kerek ekenligi óyretiledi.

Bul boyınsha mınaday ámeliy jumıslar alıp barıwǵa boladı:

1. Ayırım sózlerdi berip soǵan mánisi jaqın (sinonim) sózlerdi tabıw boyınsha shıǵıwlar orınlaw. Misalı, *Qaharman. Meniñ atam urıs veteranı. Ol urısta kóp qaharmanlıq kórsetken. Sonlıqtan oǵan hókümetimiz hár qıylı orden hám medallar bergen.* («Alıqba») Bundaǵı «qaharmanlıq» sóziniñ mánisin túsindiriw, keyin bul sózge mániles sózlerdi tapırıwǵa hám onı usı sózdiñ ornına qollanıwǵa bolatuǵınlıǵı yamasa holmaytuǵınlıǵı tuwralı pikirlesiwge boladı. Oqıwshınıñ basshılıǵında balalar qylanbay jumıs isley aladı hám balalar birinshiden, sózdiñ mánisin túsinedi, ekinshiden sol sózge sinonim holıp turǵan sózlerdi tabadı, úshinshiden sol sózlerdiñ leksika-semantikalıq jaqtan bir-birinen mánilik ózgesheligin ańǵaradı.

2. Tirek sózler berip, oǵan úylesetuǵın sinonim sózlerdi qaydırıp kóshirip jazıw. Misalı *ǵarbiz, ... (mazalı, shıyrın damlı)* hám t. b. yamasa kerisinshe sinonimlerdi berip, oǵan úylesetuǵın sózler tapırıw. Misalı *kúshli qarwı, qıwıatlı mıqlı...*

3. Gâp ishinde ayırım sözlerdi bölip alıp, onnı sinonimlerin tapıwıp üyretiw:

4. Söylew tilinde sinonimlerdi belsene qollanıw, sol arqalı baylanışlı söylewge üyretip otırıw:

Sinonimler boyınsha üpiwayıdan baslap jumıs alıp barıw birinshi klasta baslanıp, keyingi klaslarda üstelik penen qospalıraq halğa ötkerilip barıladı. Albette, baslawish klasta hâr bir sözdiñ barlıq sinonimin tabıw hâm sol boyınsha jumıs islew nâzerde tutılmaıwı kerek. Al ayırım sözlerdiñ eki-üşn sinonimni tawıp sol boyınsha jumıs alıp barısa boladı. Bunda da oqıwshılardıñ belsene qollanatuğın sözleri tiyis.

Antonimler boyınsha jumıs islew oqıwshılardıñ bir nârseni ekinshi nârseden ayırıp túsiniwne járdem beredi. Sebebi, antonimler mánisi bir-birine qarama-qarsı sözler. Misali dos-dushpan, kún-tún, jaqın-alıs hâm t.b. Gâp ishinde kelgende de oqıwshılar antonimlerdi sinonimge qarağanda añsaı taba aladı hâm oqıwshılardıñ sezimine tez tásir etedi. Ásirese antonimler naqıl-maqallarda, erteklerde kóplep ushırasadı. Mâselen, erteklerde barlıq waqıtta jaqsılıqqa-jamanlıq, sımtılıqqa-ötirikshilik, kóre almawshılıqqa-súyiwshilik, aq kókireklikke-zalımlıq hâdiyseleri qarama-qarsı keledi. Bul waqıyalardı analizlegende oqıwshılar antonimlerdi tez túsiniwge, jaqsı-jamandı tez seziwge mümkinshilik aladı. Bunday misallar sawat ashıw dáwirinen baslap, ana tili oqıw sabaqlıǵında da kóplep ushırasadı. Oqıtıwshı antonimler menen sabaq sayın ushırasıp otırağı. Mâselen, birinshi klasta Álipbeniñ dáslepki kúnlerinen baslap-aq úlken top, kishkene top, mazah qawın, ashshı burış, («Álipbe» tayarlıq dáwiri), juwan dawış, jırışke dawış (Ana tili I-klass ushın 22-23-betler) hâm t.b. Bunday materiallar sabaqlıqta kóplep berilgen. Sonlıqtan oqıtıwshı bulardı oqıp, analiz etip baratırǵanda mánisin ushıp, sinonim boyınsha islegen ámeliy jumısqa usas hâr qıylı usıl menen ámeliy jumıs, oym-shıǵıwlar alıp barıw talapqa jawap beredi.

1. Söz berilip oǵan antonim bolatuğın sözlerdi tapırıw. Misali, *ıssıq... semiz... mazalı... sıwlı... qara... dawısh... hâm t.b.*

2. Antonimlerdi qollanıp gâpler dúzıp üyreniw. Misali, *úlgı: Alıs penen taqıandı jırǵan biler, Ashshı menen dushshını taqıan biler (naqıl).*

3. Antonim sözlerdi berip, keynine tiyisli sözlerdi tawıp qaydırw. Misali, *jaqsı... jaman... uzın... qısqa... aq... qara... úlken... kishkene...*

4. Gâp ishindegi antonimlerdi ózgertip üyreniw. Misali, *ızat tez oqıdı, ızat... oqıdı.*

5. Oqıtıwshı tárepinen bir gâp berilip, soǵan qarama-qarsı mánili gâpri tapırıp, dúzdirip üyretiw de paydalı. Misali, *Qısta kún keltiredi, -al jazda kún uzayadı hâm t.b.*

Jumıs tek usınnı menen shekleńip qalmaq hâr bir sahaqta balalardıñ qollanıwın qadaǵalap olardı kónliktirip, kónlikpe payda etip, tekserip barıw kerek. Ásirese, oqıwshılar menen leksikalıq shıǵıwlar islew, olardı durıs qollanıwǵa üyretiw balalardıñ söz qorınıñ rawajlanıwına, söz qorınıñ kóbeyiwine mümkinshilikler jasaydı. Bul usınnı gâplerdi leksikalıq analiz jasaw ayırım leksikalıq temalardı baylanış hayan, shıǵarma jumısları jazdırıw da jaqsı nátiye beredi.

Sözdiñ kóp mániligi hâm omonimler boyınsha jumıs. Sözdiñ kóp mániligi hâm omonimler boyınsha islenetuğın jumıslardıñ maqseti de joqarıdaǵı temalıǵa sáykes. Sebebi, ulıwma söz benen jumıs islegende oqıwshılardıñ söylewın rawajlandırıw nâzerde tutılıp maqseti qoyıladı. Bul oqıwshılardıñ söz baylıǵın hâr tárepleme rawajlandırmaq turıp mümkin emes. Sonlıqtan, oqıtıwshı balalardıñ kelgen kúninen baslap olardı hâr tárepleme sözlerdiñ sımın üyretip barıwdı, oǵan tolıq túsine bilıwdi, söylegende, jumıs islegende qollana bilıwdi izhe-izlik penen jumıs islewdi maqsat etip qoyadı. Kóp mánili hâm omonim sözler menen oqıwshılar ózleriniñ söylewinde (sabaq tayarlaymanı, apama sabaq alıp berdim), keyin sabaqlardı oqıwda (Ana tili: bala tili-pal, Genje gül ekti, Adam qol-gül, Keyin, «Ana, saw bol biz benen, Ana máńgi jasańız» (Álipbe) sabaqlıqlarda misallar menen kóplep ushırasadı. Balalar bulardıñ tiykarǵı mánisindegi parıqtı atıǵarmay, olardı birdey mánili sözler dep qaraıw mümkin. Sözdiñ kóp mániliǵı oqıǵan materiallarındıǵı sözdi analiz etkende ǵana túsine aladı. Sonlıqtan oqıtıwshı sözdiñ kóp mániligi tuwralı túsinnı bermese de, teksti oqıǵan dáwirinde sözdiñ mánisin

ashiradi söz boyınsha jumistın başı maqseti dep qarawı tiyis. Hár qıylı ámeliy jumlar islewdiń barısında oqıwshılarda kónlikpe payda etiwge boladı:

1. Bir neshe mánili sózlerdi berip, balalardıń qatnasıwı menen hár bir mánige misallar tawıp gúp dúzdiriw. Misal, ay, jer, kún, jas, oy, kók, til, qas, tamaq, has, tús, bet, qol, kóz, qulaq.

2. Tómenдеgi sóz dizbeklerinde berilgen usas sózlerdi salıstırıp kórip, qanday mánilik ózgeris barlıgın túsindirip beriw. Misal, *Jarın menen jer kógeredi, miynet penen er kógeredi (maqıl), Kók shıqtı, kók kıym, keregenin kógi hám t.b.*

3. Bunnan basqa da balalardıń oqıған kitapların analiz etiwdiń barısında kóp mánili sózler boyınsha jum islewge boladı. Ásirese, ádebiy shıǵarmalardı analizlewde oǵan kóbirek itibar beriw kerek. Kóp mánili sózler hám ómonim sózler boyınsha jum islew bir-biri menen baylanıslı alıp barılsa da boladı.

Frazeologizmler. Frazeologizm – sóz dizbegi degen mánini ańlatadı. Erkin sóz dizbegi - bul grammatikaniń sintaksis bólininde úyreniledi. Baslawısh klass balaları ol haqqında sintaksislik materiallardı úyrengende hám oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıwǵa baylanıslı jum islegende úyrenedi. Sonı menen birge turaqlı sóz dizbegi bar. Bunı menen leksikologiyaniń frazeologiya bólinin úyreniwdiń barısında tanıadı hám úyrenedi. Turaqlı sóz dizbegi ilimiy jaqtan úyretilmeydi, al oqıwshılardıń óz pikirlerin tásirli etip bere alıwına eristiriw ushin úyretiledi. Oqıw kitabında bolsın, ana tilin úyretiwdiń barısında bolsın, frazeologizmler ushırasadı. Bunı tiykarǵı ózgesheligi pikirdiń ótkirliǵi menen bir mánige toplanıwında. Misal: *Kóz benen qastıń arasında (demde), kóz qulaq bolıp tur (qarap tur) hám t.b.* Bular kópshilik jaǵdayda ádebiy shıǵarmalarda gezlesedi. Sonıqtan ádebiy shıǵarmalardı, erteklerdi, qosıqlardı analiz etiwdiń barısında ushırasqan frazeologizmlerdiń mánisin ashıp, onı qalay túsiniw kerekliǵi tuwralı jol-joba berilse hám dápterlerine jazdııp sózlik jumı alıp barılsa, oqıwshılardıń úyrenip alıwı ushin qolaylı boladı. Sonı menen birge olardı balalardıń sóylewde qollarıwın hám jiyi qollanılatuǵın sózlik qorına qosıp barıwın qadaǵalap barǵan jaǵdayda ǵana jaqsı nátiyǵege erisiledi.

I-IV klasslardıń «Alıpbe», «Oqıw kitabı», «Ana tili» sabaqları hám oqıw qurallarında frazeologizmler, naqıl-maqallar, ushınna sózler kórkem shıǵarmalardan úzindilerde ushırasadı. Bular oqıwshılardı tez yadlap alıwına qolay. Sabaqlarda kóplep berilgen: (Aqıl jastan shıǵadı, asıl tastan shıǵadı. Miynet tábi-rúhát. Erinshekke is bayırsań saǵan aqıl úyretedi. Kitap-bilim bulaǵı. Jigitke qırıq óner de az hám t.b.) naqıl-maqallardı ózlestirip alıw arqalı oqıwshılardıń sóylewi rawajlanıp, pikir ótkirlesip, tásirli sóylewdi ózlestirip baradı. Sonıqtan oqıwshılar menen gúrrin ótkeriwde grammatikalıq leksikalıq taltaw jasawda hám sózlerdi stillik jaqtan qollarıwda úlgi bolıp xızmet ete aladı. Oqıwshı naqıl-maqallardıń ótkirlik mánilik jaqtan bay ekenliǵin eske ala otırıp, olardı omında dúnis paydalanı bilse, tek oqıwshılardıń sóylewin, oylawın ǵana bayıtıp qoymay, al olardıń minez-qulqına da jaqsı jaqtan tásir jasaydı. Frazeologizmlerdi oqıwshılardıń dápterine jazdııp, olardı yadlap alıwına ǵamxornıq etiw kerek.

Sonı menen birge, baslawısh klass sabaqlarında *jumbaq*lar kóplep berilgen. Bul da naqıl-maqallardı usap ıqshamamo berilip, oqıwshılardıń yadlawına qolaylap dúzilgen. Ásirese balalardıń oy-órisin ósiriwde, gúrrinleskende, balalardıń qızıǵıwshılıǵın tuwdırıwda hay material bolıp esaplanadı. Jumbaqlardı balalardıń úyretiw arqalı belgili waqıtlarda ota arasında hár qıylı jarıslar, interaktiv shıǵıwlar, toparlar bolıp jum is ótkeriw (máselen, kim (qaysı topar) kóp jumbaq biledi, shı (qaysı topar) kóp naqıl biledi hám t.b.) arqalı balalardıń naqıl-maqallardı, jumbaqlardı kóplep yadlawıwǵa erisiwge boladı.

Sonı menen birge, bul materiallardı klastan tis jumslarda da klass arasındagı jarıslarda da paydalanıp barıwǵa boladı.

Grammatikani oqıwda sóz boyınsha kónlikpe payda etiw jumları. Balalar mektepke kelgen kúnnen baslap gúp, sóz boyınsha jum isleydi, úyrenedi. Zatlardıń atın ayıp, súwret arqalı kóp zattıń atları, onıń túri, sanı hám t.b. menen tanıstırılǵı eredi. Biraq bul boyınsha turaqlı túsiniwke iye emes. Oqıwshı bal dáwirde - «minaw ne?» - paxta, al ekinshi súwrettegi ne? - (misal) paxta qanday? qayda ósedi? hám t.b. usaqar sorawlar arqalı (Alıpbe) zat atları menen tanıstıradı. Bul dálepki logikalıq shıǵıwlardıń bir belǵanlıqtan balalardan bunnan kóp narseler

etilmeydi. Endi logikalıq shıńǵıwdıń ekinshi tárepine ótiwge boladı. Bunda balalar sózlerdiń leksikalıq mánilerin túsiniwi, oylanıp sheshiwi usáǵan islerge qaray barıw kerek. Bunıń ushın sóz balanıń sanasında ózi ańlatatıǵın zat, háreket, túr-tús hám t.b. menen baylanısh bolıwı tiyis. Sol arqalı balanıń sanasındaǵı shıńǵı faktler sóz arqalı bekkemlenip, ulıwmalastırılıp hám anıq halǵa ótip otıradı.

Sóz boyınsha kónlikpe jumısınń maqseti hár qıylı sózler menen jumıs islew arqalı oqıwshılardıń logikalıq oyın rawajlandırıw bolıp esaplanadı. Bul jerde oqıtıwshı tikkeley sóz máni boyınsha bir qıylı usılda jumıs isley bermey, al salıstırıw, bir-biri menen qarama-qarsı qoyıw, klassifikaciyalaw, jummaqlaw hám t.b. usıllar tiykarında is alıp barıwı arqalı ǵana oqıwshılardıń mánilerdegi usashlıq, ayırmashılıq, zıyat, kemlik, úlken, kishilik hám t.b. belgilerin tanıp biliwine múmkinshilik jaratadı.

Balalar bul dáwirde sózlerdi klassifikaciya jasaw isinde qıynaladı. Máselen, úy zatlarınń atların basqa soǵan usáǵan mektep zatları menen, yamasa soǵan usas zatlar menen, ósimlikler dúnyasındaǵı jabayı ósimliklerdi mádeniy ósimlikler menen, baǵsha ósimliklerin palız ósimlikleri menen shatastıradı. Sonlıqtan ayqın temalar: oyınshıqlar, úy haywanları, baǵsha ósimlikleri, palız ósimlikleri, miyweeler hám t.b. boyınsha oqıwshılar menen logikalıq shıńǵıwlar orınlaw kerek. Olardıń múmkinshiligi bolǵanısha ózin kórsetiw arqalı yamasa súwretleri arqalı jumıs alıp barsa túsiniwli boladı. Ásirese bul dáwirde (hám keyingi dáwirlerde de) oqıwshılardıń zatlar, olardıń ómiri, detalları boyınsha pikir jürite biliwine itibar berip barıw, sóylewin rawajlanıwına múmkinshilik beredi. Ásirese zat, súwre: olardıń atları boyınsha shıńǵıwlar islew - balalardıń klassifikaciyalap biliwın ósiredi; al qadaǵalap barıw, sol arqalı alǵan túsiniwlerin izbe-izlikke sala biliwine múmkinshilik jasaydı.

Sózlerdi klassifikaciyalap alıwı, bul boyınsha kónlikpeniń kelip shıǵıwı-balalıń keleshekte grammatikalıq túsiniwlerdi de tez ózlestirip alıwına múmkinshilik beredi. Klassifikatsiya jasawdıń tiykarı salıstırıp kóriwge baylanısh boladı. Gezeginde bul jaǵday logikalıq operatsiya dep esaplanadı. Bunday jumıslar kúndelikli bilim bekkemlew, oǵar kónlikpe payda etiw menen birge balalardıń kelesi bilim alıwına az tayarlap barıw degen sóz. Hár

bir tema boyınsha, sonıń menen birge sóz jumısları usılay alıp barıladı. Máselen, grammatika kursında «Sózdiń morfologiyalıq dúzilisi» degen temanı úyretiwde tek sózdiń dúzilisi menen ǵana tanıp qoyılmaydı, al túbirles sózler menen de jumıs alıp barıladı. Mánileri ashıp beriledi. Bulay úyretiw ekinshi klasta «Túbir ham qosımsha», «Túbirles sózler» temaları boyınsha jumıs islewdiń usı usı boladı.

Sóz shaqapların oqıtqanda da, til ósiriwge baylanısh oqıwshılardıń sózlik qorın hayıw, pikirini bildiriw maqsetinde sózlerdi omunda tanılay biliw, sózlik qorın belsene qollanıw, sózlerdi turaqlı paydalana biliw boyınsha hár qıylı kónlikpe jumısları alıp barıladı. Sóz boyınsha jumıs islew I-II klasta jılı qollanılatıǵın sıpatqa iye. Sebebi, bul baslawshı mektepti, birinshi basqıshı hám oqıw kónlikpesiniń qalıptesiw dáwiri bolıp esaplanadı. (Bul jerde gáp tek sóz boyınsha islenetıǵın kónlikpe jumısları baǵında belip atır).

Grammatikani oqıtıw barısında sóz boyınsha kónlikpe jumısları alıp barıwda bir-birine baylanısh bolǵan eki baǵdar názeude totıladı. Birinshisi, sózlerdiń grammatikalıq mánilerin (zatıń atı, bildiretuǵın sózler - atlıq, zatıń háreketin bildiretuǵın sózler - feyil, zatıń túr-túsini, sıpatın, belgisin bildiretuǵın sózler - kelbetlik) ǵana ashıp, sol boyınsha kónlikpe jumısları isley qoyınay, al ekinshiden, sózdiń leksikalıq mánilerin de túsiniw barıw boyınsha (qus atları, haywan atları, ósimliklerdiń atı, zatıń atı: sarı, aq, úlken, kishi - zatıń túri, kólemi: jır, tur, oǵar - zatıń háreketin bildiretuǵın - atlıq, kelbetlik, feyil bolǵan omında) bul sózlerdiń hár qaysısının óz aldına darı máni bar, munda hár bir sózdiń tiykarǵı máni - leksikalıq máni ekenligi ashıp barıladı (usı shıńǵıwlar alıp barıladı. Solay etip, oqıwshılar sózdiń leksikalıq hám grammatikalıq mánilerin ayırıp - ayırıp túsinedi, bir-biri menen baylanıstırıp barıw arqalı jumıs islew menen ǵana bilimniń uyanıqlı bolıp barıwına erisiledi. Bul jumıs islew oqıwshılardıń erlogografiyalıq zıyrekligin de rawajlandırıw baradı.

Oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıwda sóz dizbegi boyınsha jumıslar. Baslawshı klastarda gıseńgi baǵdarlanıw - sabıqlarǵa sóz dizbegin oqıtıw engizilmegeń. Bul baǵdarlanıw hám sabıqlarǵa sózlerdiń baylanısh

materiallar berilgen edi. Soğan qaramastan, barlıq leksika-grammatikalıq materialardı üyreniwdiñ barısında söz dizbekleri menen ámeliy jaqtan jumıs alıp barıladı, üyretiledi.

Söz dizbegi – nominativ sıpattağı qurama túsiniqlerdi, olardıñ birikpesin bildiretuǵın leksika-grammatikalıq birlik esaplanadı. *Söz dizbekleri* – eñ keminde eki hám onnan da kóp sózlerden grammatikalıq qurallar arqalı baylanıp kelip, aldınǵısı keyingisine baǵınıp, onı anıqlap, tolıqtırıp, pısıqlap júreтуǵın nominativlik sıpattağı túsiniqlerdi bildiretuǵın, til xızmetin atqaratuǵın leksika-grammatikalıq birlik. Söz dizbegi gáp penen tıǵız baylanısh, biraq ekewi birdey dep qaramaw kerek. Söz dizbegi gápniñ qurılıs materialı, bunda intonaciyalıq tamamlanǵanlıq bolmaydı. Bas aǵzalar bir-biri menen söz dizbegin dúze almaydı. Bular gápti quraydı. Basqa aǵzalar arasında dizbeklesiw boladı, grammatikalıq qurallardıñ járdemi menen iske asadı. Bul söz sheqapların sintaksis penen baylanıshı üyreniwdiñ nátiyjesinde iske asadı. Sonlıqtan bul qospalı sintaksislik qubılıs dep qaraladı. Solay da baslawısh klass balalarına söz dizbeklerin üyretiw birinshiden, oy-órisin, sóylewin rawajlandırıwǵa baylanıshı alıp barıladı. Sebebi, balanı söz dizbekleriniñ hár qıylı modeleri menen ámeliy jaqtan tanıstırıw arqalı (*anıqlap* – aǵamıñ balası, qısqa kún, úlken úy, jaqtı jay, *tolıqtırıp* – gazeta shıǵarıw, dostıma barıw, tapsırma jazıw, *pısıqlap* – qalaǵa barıw, tez júriw hám t.b.) olardı qollanıw üyretiledi.

Oqıwshılardıñ sol boyınsha oylanıwın, yamasa söz dizbegin üyretiw arqalı oy juwmaǵın shıǵarıwdı, söz dizbeklerine túsine biliwdi üyretiw arqalı olardıñ oydıñ baylanıshlıǵın túsiniw máseleleri sheshiledi. Bunday talaptı ornıaw oqıwshınıñ oy-órisiniñ rawajlanıwına, al oy-órisiniñ rawajlanıwı onıñ sóylewiniñ rawajlanıwına tásir etedi.

İkinshiden, oqıwshılardıñ orfografialıq kónlikpesin rawajlandırıwǵa múmkınshilik jasaladı. Sebebi, söz dizbegin üyreniw – grammatikalıq baylanıstırıwshı qurallardı üyreniw degen söz. Söz dizbeklerine soraw qoyıw, tartım, sepilik, bellik, kóplik jaǵawlarınıñ hám kómekshi sózlerdiñ baylanıstırıwdaǵı wazıypasın ǵana bilip qoymay, al olardıñ sózlerge qosılıw, sózlerdi baylanıstırıwdaǵı jazıw ornın da üyrenip baradı.

Ushınshiden, söz dizbegi – sózden gápke ótiw basqıshı. Oqıwshılar bunıñ quramına kirgen sózlerdiñ bir-birine mánilik jaqtan baylanısın üyrenedi, olardıñ sorawların anıqlaydı, solay etip, gáp ishindegi xızmetin bilip aladı. Bul – balaların grammatikalıq tallawdı üyreniwine járdem etedi degen söz.

Olay bolsa, baslawısh klasta söz dizbegi boyınsha jumıs islew arqalı oqıwshılardıñ oy-órisiniñ, sóylewiniñ rawajlanıwına ǵana múnisinshilik tuwdırıp qoymay, olardıñ diqqatın, orfografialıq kónlikpesin, zıyrekligin, baylanıshı sóylew, jazıwın ósirip barıw máseleleri de sheshiledi. Bul wazıypalar hár qıylı ámeliy jumıslardı turaqlı alıp barıwdıñ nátiyjesinde ǵana ornınaladı.

Geypara metodikalıq ádebiyatlarda söz dizbeklerine baylanıshı tómendegi shıǵıwlarıdı ótkeriw usınıs etiledi:

1. Tómendegi berilgen sózlerdiñ mánisine, formasına saykeslene otırıp söz dizbeklerin dúziñ: a) kún, tün, jaz, ay, dala, báhár, kól, dárya; b) ájayıp, uzaq, jılı, ashıq, suwıq, jawızlıq; v) jazıw, júriw, kúliw, juwıw, oqıw, aytıw, sóylew;

2. Berilgen baǵındırıwshı sózdiñ mánisine saykes baǵınıwshı sózlerdi tawıp qoyıñ: a) qanday at? qanday kitap? qanday kól? qanday taw? qanday jer? qanday kóshe? b) kimdi kóriw? kimgе járdem etiw? kim menen oynaw? nelerdi kútip qaraw? v) qalay jazıw? qáxtip islew? qalay etip barıw? qalay sóylew? qalay oqıw?

3. Tómendegi baǵınıwshı sózge tiyisli baǵındırıwshı sózdi mánisine, formasına saykes tawıp qoyıñ:

a) *..... inimniñ úydiñ suwdıñ shıǵılı órimli,*

b) *qalaǵa inime paxtam köktemzarlıqqa quslardı ..*

v) *japıraqlap tez-tez ertelep azamda astıqpay ..*

4. Berilgen sózlerge tiyisli kómekshi sózlerdi qoyıp söz dizbegin dúziñ:

a) Azat júziw, inim aldım;

b) Watan isle, keshke dem alıw,

ádebiyat oylaw hám t.b.

Shıǵıwlarıdı hunnan basqa awızslıq, jazba turlerin tawıp olıwı turaqlı üyretip otırǵanda ǵana jaqsı nátiyjelerge erisiwge boladı.

Gâp boyınsha shınıǵıwların türleri

Gâp - sóylewdiń birligi sıpatında qaralıp, balanıń sóylewini rawajlandırıw ushın dáslepten-aq gâp boyınsha jumıs islewge tuwra keledi. Balalar gâpti mektepke kelemen degenşe-aq úyrenip, óz dógeregindegiler menen qarım-qatnasqa bolǵan mıtájın qanaatlandırıp júredi. Biraq bul ilimiy, tiykarǵı, belgili bir izbe-izlikke túsken turi emes, al ámeliy mıtájılıqtıń juwmaǵı. Sonlıqtan oqıwshı oqıwshınıń sóylewini rawajlandırıw boyınsha turaqlı jumıs alıp baradı.

Gâp grammatikalıq qurallardıń járdemi menen dúziledi. Ol qalay bolsa solay dúzile bermei, al belgili grammatikalıq zańlılıqtıń baylanısı menen mánilik intonaciyalıq tamamlanıw menen iske asatuǵın sóylewdiń birligi. Sonlıqtan oqıwshılar menen jumıs islew - usı grammatikalıq kórinislerdi turaqlı úyreniw menen ushlasıp otıradı. Sonlıqtan, a) gâp - sóylewdiń birligi retinde qaralıp, sol birlikti tekst ishinen taba biliwge úyretiw; b) gâp - grammatikalıq qurallardıń járdemi menen dúziledi. Sonlıqtan gâp dúziwge qatnasatuǵın grammatikalıq qurallardı úyreniw arqalı kónlikpe iske asadı; v) gâp - belgili grammatikalıq zańlılıqqa súyenip mánilik birlikti bildiredi, mánilik tamamlanǵanlıqtıń nátiyjesine súyenip dúziledi. Olay bolsa, tamamlanǵan mánilik birlikti, oǵan sebepti bolıp turǵan qurallardı úyreniw menen baylanış jumıs alıp barıladı; g) gâpte intonaciyanıń ornınıń ullıǵın esapqa ala otırıp, gâptiń mánisi menen ondaǵı intonaciyanıń baylanısına itibar berilip, soǵan baylanış jumıs isleniwı tiyis.

Solay etip, gâp penen islesiw tikkeley grammatikanı úyreniw menen baylanış boladı eken. Sonlıqtan, oqıwshılar grammatikanı sanalı úyrengen jaǵdayda ǵana jaqsı nátiyjege erisiledi. Bunnan grammatikalıq qubılıstıń barlıǵın úyreniw degen máni kelip shıqqaydı. Al baslawshı klaslarda jaǵdarlamaga kirgizilgen grammatikalıq qubılıslardı ámeliy jaqtan ózlestirip, qollanıp úyreniw degendi túsinemiz. Bul barlıq waqıtta oqıwshınıń sóylewindegi gâplerdi analiz-sintez etiwdiń barısında, sonıń menen oǵan kúndelikli jańalıqlar qosıp otırıwdıń nátiyjesinde iske asadı.

Oqıwshılardı gâp dúziwge úyretiw. Gâp üstinde jumıs islew balalar mektepke kelgen kúnnen baslap-aq qolǵa alınadı.

«Alıphe» degi súwretler boyınsha oqıwshılar menen dáslepki gâptinlesiwlerden baslap gâp boyınsha jumıs islenedi. Soraw beriledi, olar gâp penen juwap qaytaradı. Gâp analiz etiledi, sintezlenedi. Solay etip, bul dáwirde oqıwshılarga dáslepki analitikalıq, sintetikalıq usıllardı qollanıp gâp üstinde jumıs islenedi. Analitikalıq usıl menen gâp üstinde jumıs islegende - oqıwshı tárepinen, yamasa sabaqlıqtaǵı tayın gâpler boyınsha jumıs erinlenedi, al sintetikalıq jol menen kóbinese oqıwshılardıń ózlemni kúshini menen gâp dúziledi.

Gâp dúziw kónlikpesi barlıq waqıtta belgili bir maǵsetke boyanış bolıp, grammatikalıq qurallarga negizlenip alıp barıladı. Gâpti dúziwge úyretiw sawat ashıwdıń tayarlıq dáwirinde kóbirek islenedi. Sebebi, bul dáwirde oqıwshılardıń kónligiwi, tájiriyesi az. Bul dáwirde, keyingi waqıtlarda da, oqıwshınıń bergin úlgisine qarap gâp dúziw jumısı menen kóbirek shuǵılandırılmaq kerek. Bul balalardı gâp dúziwge úyretiwdiń dáslepki basqıshları dep jurgiziledi. Ekinshi ret oqıwshınıń kórsetpesine súyenip gâp dúziw basqıshına ótedi. Xâr qıylı variantlar usınılıwı múmkin. Búgün oqıwshınıń sorawı boyınsha gâp dúziw, oqıwshınıń aytqan gâpiniń úlgisine qarap ózlerinshe gâp dúziw (bunı áderiy shuǵarmalardan oqıǵanların, úyrengenlerin negiz etip aladı). Bunda har qıylı simaksistik qurılıslardan paydalanıwǵa boladı.

Balalardı gâp dúziwge úyretiwde olardıń dóretiwshilik jumısı, úlken óim iyeleydi. Oqıwshı har qıylı dóretiwshilik tapsırmaları beriw jolı menen úyretedi.

1. Belgili bir tema berip, soǵan baylanışlı gâpler dúziw tapsırılmaq múmkin. Misalı, óz kósheń, awılın yamasa oymlardı boyınsha gâp dúziw;

2. Súwret yamasa balalarga tamis bolǵan bir zatqa baylanışlı gâp dúziw;

3. Oqıwshı tárepinen bir sóz berilip, oqıwshılar sol sózdi paydalanıw arqalı ózinshe gâp dúziw;

4. Oqıwshı balalarga sóz dizbegin, yamasa bir frazeologiya atı, ózbek berip, usını paydalanıw arqalı gâp dúziw úyreniw ham ub.

Balalardı bunday ózlerinshe dóretiwshilik jumısı isletiwge úyreniwde olardıń sóylewin ósiriwge kóp ǵana kómegin úygiz. Sonlıqtan, balalar menen bunday dóretiwshilik jumısı har qıylı sabaqlar barısında turaqlı islep barıwǵa úyretiw otırılmaq kerek.

Ásirese, bunday jumistı sayaxatın juwmaǵına baylanıshı islew jaqsı nátiyje beredi. Bunda balalar birinshi jaqtan baqlap úyrense, ekinshi tárepten sol baqlaǵanları boyınsha gáp dúzip, sóylep úyrenedi. Bul boyınsha oqıtıwshınıń gúrrin ótkeriwiniń de aǵımıyetı ullı. Sonıń menen birge bala shıǵarma jazıwǵa da tayarlap barıladı. Máselen, atızlarǵa yamasa baǵlarǵa sayaxatqa shıǵıp qaytqannan keyin:

-- Bizler qay jaqqa bardıq?

-- Onda nelerdi kórdik?

-- Sayaxattan neler alıp qaytırdıq? - degen sorawlar boyınsha olar menen gúrrin ótkerilse, kórgenleri boyınsha óz pikirlerin aytıp beredi, jazıp ta beredi.

Grammatikalıq bilim beriwde alǵan bilimine baylanıshı hár qıylı shuǵıwlar islew olarda kónlikpe payda etedi, óz gezeginde olardıń sóylewin de ósirip baradı.

Oqıwshılardı bayan jazıwǵa úyretiw jolları

Bayan jazıwǵa tayarlıq isı oqıwshılar menen gúrrinlesiwden haslanadı. Sebebi, mektepke kelgen kúnnen baslap oqıwshılar oqıtıwshı basshılıǵında sorawǵa juwap beriw, súwretlerge qarap óz turmısınan kórgeni, esitkeni boyınsha qısqa sóylep beriw menen hár kúni shuǵıllanadı. Bul boyınsha hár qıylı jumslar islenip, usı baǵdarda dáslepki kónlikpeni alıwǵa, tájiriye toplawǵa múmkinshilik aladı. Bul balalardıń jumı islewiniń dáslepki qádimi, keleshekte bayan jazıwdıń tayarlıǵı bolıp esaplanadı. Sebebi, oqıwshınıń kórgeni, esitkeni, oqıǵanı bayanlap beriw eki baǵdarda boladı: 1. Awızsha bayanlaw, 2. Jazba bayanlaw.

a) Oqıtıwshı tárepinen berilgen sorawlarǵa juwap beriw;

b) oqıǵanın, kórgeni, esitkeni izbe-iz baylanıshı sóylep beriw;

v) oqıǵan tekstlerine yamasa onıń ayırım bóleklerine óz túsinigi boyınsha at qoya biliw;

g) oqıǵan tekstine (gúrrinine) sorawlar túrinde jobalar dúze biliw;

d) Oqıtıwshı tárepinen usınǵan qısqa tekstlerdi tolıqura biliw, onıń dawamın dúze alıw, ayırım ózindilerdi (waqıyalardı) ózinshe qosıp aytıw hám t.b.

e) oqıǵan gúrrinleri (qısqa tekst) boyınsha ózinshe hár qıylı jumslar islew (dóretiwshilik jumı, ol boyınsha hár qıylı izbe-iz súwretler salıw hám t.b.)

j) sorawlar ústinde jumı islewdiń ápiwayı túrleri birinshi klass balaların oqıwǵa keliwinen haslanadı da, keyin ala tekst ústinde jumı islewge ótedi.

Mine, usı dáslepki dáwirde hám oqıw kitabında berilgen ápiwayı bir jumı túrinen misal kóreyik. Máselen, «Álipben» degi «Jazdı qalay ótkerdik» degen temaǵa baylanıshı oqıtıwshı oqıwshılar menen gúrrinlesedi. Oqıtıwshı soraw beredi. Balalar súwretke qarap otırıp juwap beredi. Bul oqıwshılardıń eń dáslepki sóylesiw basqısı. Sonnan bunday otırıp, oqıwshılardıń kórgenlerin aytıp beriw, sorawlarǵa juwap berip úyreniw kem-kem qıyınlasıp baradı.

Birinshi klassǵa arnalǵan oqıw kitabında S. Májitovın «Qıarın menen aqlıǵı» gúrrini berilgen. Onı oqıp, oqıwshılar mımaday sorawlar boyınsha jumı isleydi.

1. Balası ǵarın ne ushın bólek otırgızdı?

2. Aqlıǵı ne isledi?

3. Aqlıǵı aǵasına ne dedı?

4. Kimdiki durıs?

Oqıtıwshı usınday sorawlar arqalı oqıwshılar menen gúrrinlesedi, keyin juwmaqlap, balalardıń bul tema boyınsha bilgerlerin bir izbe-izlikke túsiredi. Bunnan keyin bayan jazıw isine kóshiwge múmkinshilik boladı. Bul boyınsha basqasha qosımsha jumslar da islew múmkin, máselen, eger balalarda sóylew tájiriyesi bar bolǵan jaǵdayda sorawǵa juwap beriw menen shuǵıllanıwdan basqa oqıǵanı boyınsha joba dúzip, joba boyınsha izbe-izlik penen mazmunın bayanlap beriwge, súwretleme islewge de boladı.

Bunnan keyin bayanlawdıń qıyınlaw basqısı oqıǵan gúrrinlerine at qoyıw, olardı bóleklerge bólip, olarǵa atlar tabıw, solar boyınsha jumı islew basqıshlarına ótiwge boladı. Bunday jeńilden awırǵa qaray izbe-izlik penen oqıwshılardıń óz túsiniklerin bayanlap úyreniwı bayan jazıwǵa tayarlawda jaqsı nátiyjege erisiwge alıp keledi.

Bayan ushın tekst tańlaw hám onı jazdırıw jolları. Baslawsh klass balaların bayan jazıw jumısına kóniktiriw,

olardıń sóylewin rawajlandırıwdaǵı baslı máselelerdiń biri. Sebebi, sóylew, óz pikirin ekinshi tárepke jetkerip beriw olar ushin eń bir qıyın is bolıp esaplanadı. Ustı jaǵdayda oqıwshılar menen bayan, bayanlay bılıw boyınsha jumıs eń áhmiyetli. Bunda balalar ádebiy úldiń normalarınıń eń ápiwayı túrleri menen tanısadı hám keleshekte shıǵarına jazıwdıń dáslepki tiykarları salınıp barıladı. Bul birinshi mektepke kelgen kúnnen-aq baslanıp, (awızsha bayanlaw) birinshi klassnıń ekinshi yarımında awızsha bayanlaw menen jazba bayanlaw dawam etip otıradı. II, III, IV klaslarǵa kelgende qalıptesip ketedi. Biraq bunnan keyingi úsh klashta hár bir normaǵa túsedi degen túsinik kelip shıǵıwı tiyis. Hár bir klassnıń baǵdarlamalıq materialına sáykes óziniń qıymshılıqları ushırasıp otıradı. Sonlıqtan, bayan jazdırıwda hár bir klassnıń jas, bilim ózgesheliklerin esapqa ala otırıp, tema tanılay bılıw, tanılǵan temalardı durıs, qolaylı jollar menen jazdıra bılıw, nátiyjeli jumıs islewdiń tiykari dep esaplanadı. Máselen, birinshi klassnıń balaları ushin qurılıs eń ápiwayı, qısqa, mazmunı túsinikli bolǵan gúrrinlerdi tanılap alıw ornlı.

Meteplerde usı dáwirlerge shıkem bayan jazdırıw tájiriýbelerine qaraǵanda balalardıń uǵımına sáykes keletuǵın gúrrin ústinde islew qolaylı dep sanalıp kiyatır. Bayan ushin tanılawǵa tiyisli gúrrinǵe mınaday talap qoyıladı:

- a) tanılǵan gúrrinde epizod kóp bolmawı;
- b) ondaǵı gápler, sózler oqıwshılardıń túsinikli bolıwı;
- v) gúrrin úsh-tórt bólimnen bolıp, bir-biri menen baylanıp, olardıń iǵi bir-birinen ayırılıp turıwı;
- g) gúrrin qaharmanları oqıwshılardıń túsinine alıwına qolaylı bolıwı;
- d) gúrrin oqıwshılardı qorshıǵan tırmısqa jaqın úlgi alarlıq sıpatqa iye bolıwı;
- e) gúrrin balalardıń oqıw kitabında berilgen materiallardan, qosımsha bayan ushin berilgen shıǵarına úlgilerinen, gazeta, balalar ádebiyatı, erick hám t.b. shıǵarmalardan alınǵan bolıwı tiyis.

Bayan ushin tekst ústinde islegende barlıq ornılarda gáp, sóz boyınsha islewge tuwra ketedi. Sonlıqtan, oqıwshı tanılǵan teksttegi gáp, sózlerge júdá itibarlıq penen qaraw kerek. Sebebi, bunda oqıwshılar sóylewdiń úlgilerine, jańa sózlerdi úyreniwine

múmkınshilik aladı. Oqıwshı usı jaǵdaydı esten shıǵarmawı tiyis. Alınǵan tekstlerdiń izbe-izlik penen qospalı bolıp barıwına itibar beriw shárt. Bayan jazıw isinde tekst tanılaw qanday áhmiyetke iye bolsa, ol ústinde klassta jumıs islew qıyın hám qospalı. Sonlıqtan oqıwshı temarı tanılaw menen onı qalay ótkeriw máselesine de itibar beriwı kerek.

Bayan ushin tanılǵan gúrrin di dáslep oqıwshı ózinshe oqıydı, keyin oqıwshı oqıp, ol boyınsha gúrrinlesedi, onnan son balalar bayan jazadı. Bılayınsha qaraǵanda bul bir ápiwayı ǵana bolǵanı menen jumıs islewdiń barısında ǵana bunnı qıymlıǵı seziledi. Sonlıqtan oqıwshı klassnı jaǵdayına qaray otırıp, bayan jazıw di belgili bir variantın tanılap alıw kerek.

Oqıwshılardıń bayan jazıw isine tómendegi talaplar qoyıladı:

- a) berilgen gúrrindegi faktler durıs, óz mánisinde beriliwı;

- b) oqıwshınıń bayanlawı - mazmunı tiykarında qısqa, tolıq izbe-izlik penen bayanlanıwı bilıwı;

- v) oqıwshı tárepinen jazılǵan bayan jumıs, orıfografiyalıq, stılistikalıq jaqın normada durıs dúzile bilıwı;

- g) oqıwshınıń dúzgen jobası, yamasa sorawı tiykarında izbe-izlik penen bere bilıwı;

Bayanǵa qoyılǵan bul talap tiykarında oqıwshı tárepinen oqıwshınıń bayan jazıwdaǵı ózgesheligi, tolıq, qısqa bayanlawı, waqıyam mazmunına sáykes yamasa ózinshe bere bilıwı eske alınawı shárt.

Oqıwshılardı bayan jazıwǵa úyretiw isi kópshilik jaǵdayda jumısı joqarıdaǵı ayılǵanday shólkemlestiriwge baylanısh bolǵanı menen onı alıp bolǵannan keyingi tekseriw, analizlew isine de kóp nárse baylanısh ekenligin esten shıǵarmaw kerek. Bayanǵa analizlew isinde tómendegilerdi esapqa alıw kerek:

Oqıwshı tárepinen oqıwshılardıń jazǵan bayan jumısı tolıq tekseriliip, olardıń jumısı baǵdarlamalıq talapqa sáykes bahalanıwı tiyis. Tekseriw dáwirinde qatelerin qatarap shıǵıp, onı toparlastırıp, sanı anıqlanıwı tiyis. Gúrrin di ózinshe bayanlap, pikir júrgiziwi, gáplerdiń baylanıshlıǵı, sózlerdi ornında durıs qoilıwı bilıwı orıfografiyalıq, punktuatsiyalıq qateleri ayırım-ayırım esaplanadı.

Tekserilgen bayan jumısı kelesi sabaqta klasssa alıp kelinip, oqıwshılardıń turalıwı beriledi. Oqıwshılar bir qatar qatarap shıǵıp, oqıwshınıń korsetken kemshiliklerin kórip shıǵadı hám ol

üstinde oylanıwğa mümkinshilik aladı. Oqıwshı oqıwshılardıń jibergen kemshiligi, jetiskenlikleri boyınsha analiz ótkeredi. Bunda, gáp sózden ketken qáte, kemshilik taxtaǵa jazılıp, oqıwshılardıń qatnası menen dúzetilip, dápterine durısın qayta jazıwǵa tapsırıladı. Eger ortóğrafiya menen punktuatsiyadan keiken qáte bolsa, qanday ortógrammaǵa sáykes qáte ekenligin sorawlar arqalı anıqlap, olardı sol ortógrammaǵa sáykes oqıwshıǵa dúzetiriledi. Eger bayan jazıwdıń barısında ayırım waqıya úzindilerin qaldırıp qoyǵan bolsa, yamasa shala islegen bolsa, sorawlar arqalı tolıqtırıp dúzetiledi, ayırım jaǵdaylarda qayta jazdıwǵa da boladı. Bunda oqıwshı jumıstıń jaǵdayın hár tárepleme oylastırıp islewı shárt. Bul jerde jumıs kóbinese oqıwshınıń tikkeley bassılıǵında ótedi. Jumısı basqa variant boyınsha alıp barıwǵa boladı.

Oqıwshı dúzetip kelgen jumısların oqıwshılardıǵa taratıp beredi. Oqıwshılar oqıwshı tárepinen kórsetilgen kemshiliklerdi kóriw menen ózleri dúzetedi. Bunda oqıwshılardıǵa awırtınanlıq tısedı. Oqıwshı bul jerde oqıwshılardıń mümkinshiligin este tutıwı tiyis.

Oqıwshı bunday jaǵdayda hámmege birdey járdem here almay, jeke islesiw menen kómek beredi. Eger hámmege birdey ortaǵ kemshilik bolsa, ortógramma arqalı oqıwshılardıń esine salıp jiberiwge boladı.

Shıǵarma jazdıwı. Shıǵarma oqıwshılardıń dóretiwshilik jumıstıń en joqarǵı shıńı bolıp, olar menen jobalı túrde júrgizilip barıladı. Ayırım metodistler baslawshı mekteptiń tómenki klasslarında shıǵarma alıwǵa bolmaydı degen pikir kórsetedi. Al kópshilik oqıwshılar menen metodistler bul pikirdiń tiyarsız ekenligin ámeliy jaqtan sinap kóriwdiń barısında dálillemekte. Sonlıqtan baslawshı mekteptiń barlıq klasslarında da shıǵarma jazıwdı júrgizse boladı degen jummaqqa kele beriwge boladı.

Shıǵarma jazıw isin bayan jumısına bir qansha kónlikkenmen keyin alsa boladı. Negizinde, shıǵarma isine balalar mektepke kelgen kúnnen baslap-aq aralasa baslaydı. Máselen, ayırım zatlar, olardıń kórinisi háreketleri, súwretler, balalardıń oymaları, sayaxatta kórgenleri hám t.b. balalardıń turmısına baylanış waqıyalarđ oqıwshılar sóylep beredi, ular boyınsha azı-kópli analiz isleydi. Bul oqıwshılardıń dóretiwshilik jumıslarını

qaslepki basqıshları bolıp esaplanadı. Oqıwshı oqıwshılardıń qaslepki dóretiwshilik islerine oylanıp, bassılıq etip, onı izbe-izlik penen belgili bir baǵdarlamalıq salaǵa salıp otırwı tiyis. Durıs, oqıwshılar ushın da, oqıwshı ushın da shıǵarma isı qıyın hám qospaı. Degen menen bul qıyınshılıqtı tájiriýbe menen metodikalıq kórsetpelerge súylene otırıp jetip shıǵıwı oqıwshılardıń keleshektegi dóretiwshilik isine tiykar bolıp qaladı.

Shıǵarma ushın tema tańlawı. Tema tańlaw isı tikkeley oqıwshıǵa baylanış. Sonlıqtan oqıwshı baǵdarlamalıq talapqa sáykeslene otırıp jıl basındaǵı jobalastırw dáwirinde hár bir klassıń mümkinshiligin eske ala otırıp, (klassı, jası, jazıwǵa kónligiwi) tema tańlasa boladı. Tema tańlawda baǵdarlamada minaday temalar belgilenedi: tábiyattı baǵlaw, úlkenler turmısı, mektep turmısı, kishi gúrtiń, ertekler boyınsha, súwretler boyınsha oqıǵan, kórgen, esitkenlerine baylanış, kino, teatr, hayramlarǵa hám t.b. baylanış temalar kirgiziledi. Sonıń menen birge oqıw sabalıındaǵı materiallar menen tiǵız baylanış bolıwı kerék. Tema tańlawda oqıwshılar ushın tanıs, olardı qızıqtıratuǵın, oylandıratuǵın, kórip júrgen zat hám waqıyaları, oqıǵan, esitip júrgenlerine baylanış bolıwın názerde tutıw kerék. Ayırım oqıwshılar «qıs», «jaz» dep ulıwma tema alıwdı úrdis etedi. Durıs, bunday temalar balalarǵa tanıs, ular tiwralı túsirigi de bar. Biraz tema ulıwmalıq sıpatqa iye. Bunday ulıwmalıq sıpatıǵı temalar boyınsha oqıwshılar pikir júrite almaydı yamasa shıwma nárselerdi ayqın halǵa alıp kele almaydı. Sonlıqtan hár bir tańlangan tema anıq bolıwı shárt. Máselen, oqıwshılar sayaxatqa, seylge shıqqandadı anıq kórgenleri, ayırım zatlar boyınsha (hawı rayı, kól, gúzgi, baǵdıń kórinisi) hám t.b. tiwralı jazıw mümkinshiligine iye. Sonlıqtan tema tańlaw isinde birinshi gezekte oqıwshılardıń uqıwı menen turmısı tájiriýbesi eske alınıwı tiyis. Sol jaǵdayda ǵana bala shıǵarma jazıw isin meńgere aladı. Hár bir jaǵdayda da oqıwshılardıń oylawı arqalı jumıs islew máselesi shıǵarmaǵa taleptiń tiykar bolıwı tiyis.

Házirgi birgelikte islesiw principine súyenip is alıp barsaq, tema tańlawǵa oqıwshılardı da qatnastırıp, aldaǵı wazıypalar, oǵan qalay erisiw jolları boyınsha pikirlesip jumıs islewge tolıq boladı. Bunday jaǵday oqıwshılardıń anıq pikirge keliwine, keleshekte alıdarında qanday wazıypalar turǵanın anıq bilip

otırıwına boladı. Oqıwshılardıń yamasa klass belsendileriniń qatnasıwı menen bul mäseleni sheshiwge de boladı.

Shıǵarma ushin materiallar jıynaw. Shıǵarma ushin temalar shıqqannan keyin oqıwshılar menen oylasa otıw material jıynaw isine kewil bóliw kerek. Bul tańlaǵan temaǵa baylanıslı bolıwı shárt.

1-ger balalardıǵa arnalǵan ádebiy shıǵarmalardan material jıynamaqsıwı bolsaq, sol shıǵarmalı balalar oqıp shıǵıp, jazajaq temaǵa baylanıslı materialdı onıń ishinen izleymiz. Bul ushin oqıwshı jazajaq shıǵarmalı temasına baylanıslı tapsırma (sorawlar, waqıya, úzindiden kórinis hám t.b.) beredi hám oqıwshı berilgen ayqın materialdı izleydi. Keyin ala bul boyınsha shıǵarma jazıwǵa boladı. Mäselen, birinshiden, jazajaq tema sayaxatqa baylanıslı bolsa, yamasa turmıs temalarına baylanıslı bolsa, «Biziń kóshe» teması tańlandı deyin. Aldı menen sol kósheni úyreniw, qadaǵalaw tapsırması beriledi. Yamasa usı shıǵarmaǵa baylanıslı kórgizbege barıwǵa, jámaát bolıp oqıp, keyin analizlewge, ádebiy montaj ótkeriwge hám t.b. jumıslar barısında da material jıynawǵa boladı.

Ekinshiden, eger ertek temasına baylanıslı bolǵan jaǵdayda oqıwshılardı qawenderlikke alǵan klasıwı belsendileri, baslıqlardıń kómeǵi menen aldın ala tayarlıq kórilip, keyin «Ertekler kemesin» shólkemlestirip, kerekli materiallardı sonnan alıp, bul boyınsha shıǵarma jazıwǵa boladı.

Ushınshiden, tábiyat, máwsimge baylanıslı temalar boyınsha shıǵarma jazıwdı jahalastırǵan bolsa, bul jaǵdayda material jıynaw ushin sayaxatqa barıp, oqıwshılardı berilgen tapsırmalar boyınsha qadaǵalawlar arqalı materiallar jıynawǵa boladı. Mäselen, «Güz» temasına baylanıslı: Güzde tereklerde qanday ózgeris jüz beredi? Güzde hawa rayı qanday boladı? hám t.b. degen aldın ala berilgen tapsırma boyınsha oqıwshılar qadaǵalaw jasaydı, úlgi ushin klass boyınsha gerbariyler de islep, kórgizbege qoyıwǵa boladı.

Törtinshiden, ilimiy-keń taralǵan shıǵarmalar boyınsha material jıynaw, ushırasıw ótkeriwge boladı. Paydalı miynetke baylanıslı bolsa, miynet aldınǵıları, miynet veteranları menen ushırasıw arqalı oqıwshılardıń tapsırmasına saykes material toplanadı.

Besinshiden, tariyxiy temalar boyınsha materiallar jıynaw ushin tariyxiy orınlarǵa, muzeylerge barıp temaǵa baylanıslı materiallar jıynawǵa boladı.

Altınshidan, syujetli súwret boyınsha tema tuwra kelgende, klass oqıwshılardıń kúshi menen temaǵa baylanıslı syujetli súwreter tawıp, klasıa kórgizbe ótkerip, temaǵa baylanıslı görinimler ótkeriw arqalı oqıwshılardı shıǵarma jazıwǵa tayarlawǵa boladı. Mısali, «Báhár» temasına baylanıslı, «Baǵsha» temasına baylanıslı súwreterler jıynaw. Bul boyınsha minaday sorawlar óstinde jumıs islewge boladı: a) báhardıń kelgenin qalay bilemiz? b) báhár menen qıstıń ayırması qanday? v) báhárde tábiyat qanday úske eredi? g) hawa rayı qanday boladı? hám t.b.

Sonı menen birge oqıwshılar menen temalar tańlaw, olardıń ózleri aı qoyıw, ol boyınsha ilajlar islep úyreniw, bólimlerge bólip úyretiw, syujetten, waqıya úzindisinen kerekliyin taba biliw hám t.b. jumıslar orınlansa boladı. Alбетте, baslawısh klaslardıń har qaysısında, háteki, har bir balada jumısqa kónliske har qıylı bolwına baylanıslı, geyde jámaát boyınsha birdey tapsırmalar beriwge tuwra keledi.

Mäselen, shıǵarma jazıw ushin jıynalatuǵın material hámmege birdey oqıwshılardıń oyınlarına («Qızıqlı oyınlar») baylanıslı bolsa, birdey tapsırma beriwge boladı. Al jazıwshılardıń shıǵarmaların oqıw arqalı alǵan tásirine baylanıslı bolǵan jaǵdayda jeke-jeke tapsırmalar beriw talapqa jıwap beredi.

Shıǵarma jazıwǵa úyretiw. Baslawısh mektepte shıǵarma óstinde jumıs islew balalardıń oqıwǵa keliw dáwirinen baslanadı. Alбетте, bunı úykargı shıǵarma isı dep qaraw kerek emes. Al shıǵarma óstinde islewdiń (yamasa balalardıń dóretiwshilik isiniń) birinshi basqısı. Sonlıqtan bul dáwirdegi oqıwshılardıń shıǵarma isiniń nátiyjeli bolıp barıwı, olardıń keleshektegi jumıslarınń úreǵi bolıp xızmet etetuǵın osten shıǵarmaw kerek. Bul dáwirde balalar menen eń ápiwayı jumıs – sorawlarǵa súwretke qarap turıp oylanıw jıwap beriw (bul kim? bul ne? súwrette kimdi yamasa neni kórip tursız? Balalar ne qılıp yamasa ne islep atır? Baǵda neler ósır? tar? hám t.b.) isleri menen shuǵıllanađı. Keyin ala baladı beriletuǵın sorawlar qospalı bolıp bara beredi. Oqıwshılar da súwret boyınsha tolıq aytıp beriw basqısına ótedi. Mısali, oqıwshı oqıwshıǵa dáslep súwrette kimlerdi kórip tursız? dep

soraw berse, oqıwshı: - «Balalardı»,- dep juwap beredi. Bul oqıwshı ushin qanaatlanarlı juwap bolğan menen talapqa juwap bermeytuǵın bolğanlıǵı ushin oqıwshı baladan juwapı tolıq beriw isin talap etedi hám qalay juwap beriw jolın úyretedi. (Súwrette balalardı kórip turıız,-dep ayıw kerek, degen sóylew úlgisi keleshekte balanın óz pikirin bildiriwde úlgı bolıp xızmet etedi). Ekinshi ret soraw bergende: - Balalar ne islep atır? - dese oǵan: - Balalar top oynap atır,-dep juwap beredi. Oqıwshı balanın bergен juwapın maqullaydı hám keleshekte usınday etip juwap beriw kerекligin eskertedi. Jazıw jumısına úyrenǵennen keyin bunday jumıslardı jazba túrde alıp barıwǵa boladı. Alбетте, oqıwshı bul dáwirde sorawǵa qaytaratıuǵın juwapın birden jazıp ketiwge qıynaladı. Sonıqtan, dáslepki dáwirde bul isti oqıwshılar oqıwshının kómegi menen iske asıradı. Oqıw isı qanday bolmasın balaǵa bir nárseni bildiriw degen sóz ǵana emes, al balalardı hár saat sayın, kúnnen-kúнге bir nárese úyretip isletip, jańadan kóniktirip barıw degendi de qosı túsiniw kerek. Bul dáwirde balalardı baylanıshı sóylewge úyretip barıw qıyın da, áhmiyetli jumıslardıń biri de bolıp esaplanadı. Bunı orınlawda balanın óz pikirin izbe-iz baylanıshı túrde sóylep beriwı – onıń oylaw, dóretilwshilik isı menen tiǵız baylanıshı. Sonıqtan, balaǵa únsattan baslap barǵan sayın qıyınǵa ótiw menen is shólkemlestiriledi.

Usınday úpiwayı sorawlarǵa juwap beriwden baslap, olar súwretke qarap turıp baylanıshı sóylew basqıshına, onıan jazıw basqıshına ótedi. Bunı araları oqıwshıdan quntlı uqıptı, tapqırılıqtı, shıdamlılıqtı, oqıwshıdan jalıqpay úyreniwshilikti talap etedi. Joǵarıdaǵı aytqan pikirinizdey, hár waqıt bala ózine tamıs nárseler ústinde ǵana nátiyjeli jumıs isley aladı. Usını esapqa ala otırıp, dáslepki úyretiw basqıshlarında balalardı óz dógerегine baylanıshı temalar ústinde islewine múmkınshilik beriw kerek. Búǵan ózinin úy-ishi, dosları, jaqsı kóretuǵın oynıları, kinoda, sayaxatta kórgenleri hám t.b. temalardı jatqarıwǵa hám sol temalar ústinde isletiwge boladı. Dáslep oqıw sabatında oqıǵan jeńil mazmunlı temalar menen islesip, barlıq jumıslar úsingenlerине baylanıshı alıp barıwı tiyis. Oqıǵanlarınıń temasın tabıw, bólimlerге bóliw, sorawlar dúziw, oǵan juwaplar izlew, túsiniǵı boyınsha sóylep beriw hám t.b. jumıslar arqalı olardıń

kónlikpesi rawajlandırıp barıladı. Bul dáwirde oqıwshılardı kitaptan paydalana biliwge úyretiwdiń de áhmiyeti ulı. Shıǵarma ústinde jumıs islew bul dáwirde sorawlarǵa izbe-izlik penen juwap bere biliw isı menen baylanıshı alıp barıladı. Jas balalar súwret salıw isin jıdǵı jaqsı kóredi. Balalǵa oqıǵan boyınsha bir súwretti ayıp, sonı sal deseń, balalar ózinshe tez salıp beriwge únsadı. Alбетте, balada kónlikpeniń bolmaǵanlıǵınan qıynaladı. Biraq usasa da, usamasa da «jaqsı saldım» dep oylaydı. Sonıqtan oqıwshı balalardıń bunday, qumarlıǵınan da paydalanıp otırıwı kónlikpeni rawajlandırıp barıwǵa sebepshi boladı. Máselen, ayırım jeńil orteklerdiń mazmunına baylanıshı izbe-iz súwretler salıw, buni awızsha islewge de boladı.

Shıǵarma jazıwǵa úyretiwde súwret boyınsha bayanlap beriw, oqıwshı tárepinen berilgen sorawlarǵa baylanıshı alıp barıladı. Oqıwshılar súwretke qarap otırıp, oqıwshının bergен sorawına tez juwap qaytara aladı. Biraq balalar súwretti analizlewde qıynaladı. Sonıqtan, oqıwshı bul boyınsha jumıs islew kerek bolǵan jaǵdayda, aldı menen súwret ústinde analitikahıq, sintetikahıq usıladı qollanıp, keyin sorawlar berip, balanı jumısqa qosıwı jaqsı nátiyje beredi. Oqıwshı klasta, klastan tis jumıslarda birnan kóbirek paydalanıp otırıw kerek.

Shıǵarma jazıwǵa úyretiwde olardı qadaǵalay biliw isı áhmiyetli. Asırese, sayaxatqa shıǵıw, onda tábiyat, hawa rayı, atızdaǵı isler, oynılar hám t.b. boyınsha kórgenlerине súyenip gápler dúziw, olardı jazıp beriw hám t.b. jumısların islew, oqıwshılardıń islerin jáne de qospalıraq jaǵdayǵa ótkeredi. Sebebi balalardıń bul boyınsha jumısları olardıń dóretilwshilik noynetiniń jumıǵı boladı. Bul isler de ele negizgi shıǵarma isı bolıp esaplanbay, al oǵan tayarlıq dáwiriniń nátiyjesi, sıpatında qaraladı.

Sonday-aq, shıǵarma jumısına material tańlay biliwdi úyretip barıw, keleshekte nátiyjeli jumıs islewine tiykar boladı. Sonıqtan, hár bir sayaxatqa shıǵıw aldınan balalar menen tayarlıq isin alıp barıwda sayaxatqa shıǵıwdaǵı maqset, nege itibar beriw, neni qadaǵalıw kerek hám t.b. sorawlar boyınsha túsindiriliw, barǵannar keyin de balalardıń diqqatın seǵan awdarıp barıwdı eske salıp otırıw kerek. Máselen, oqıwshılar atızlarda sayaxatta boldı. Dáslep olar tayarlıq kórdi, baratıuǵın balalardıń barlıǵı bir jerге jıynalıdı, atızǵa bardı. Onda kóp nárseler (ósimlikler, tiri

jänlikler, qustar, egislik, egin hám t.b.) kördi. O jaqtan, gerbariylerge materiallar jıynap qaytı. Keyin jıynalıp kórgenleri boyınsha pikir alıstı.

Balalar bulardıń barlıǵın qamtıy alatıǵındaý etip tekstti ele dúze almaydı. Bul balaların shıǵarma jazıwına tayın materiallar ǵana. Sonlıqtan, bulardı belgili temalarga bólip alıp, hár tema boyınsha bólek isletiw, balalar ushın anıq, kúshi jeterli jumıs bolıp shıǵadı. Máselen, «sayaxatqa qalay tayarlandıq», «baratırǵanda, qaytqanda jolda nelerdi kórdik?» hám t.b. temalardı bólip berip, bunda nelerdi jazıw kerek, nelerdi jazhaw kerek ékenligi túsindiriliw, sóz, sóz dizbeklerin taxtaǵa jazıp, usılar boyınsha qısqasha bayanlaw yamasa gápter ózdiriw hám t.b. jumıslar isletiwge boladı. Biraq qanday jumıs islense de belgili bir maqsetke baylanıshlı bolıwı shárt. Balalar neler isleytuǵın anıq túsiniwi tiyis.

Bunday jumıslar kópshilik jaǵdayda baslawısh mekteptiń tómengi basqıshında kóbirek qollanıladı. Al joqarǵı basqıshında (III-IV klaslarda) baylanıshlı tekstler dúziw, shıǵarma jazıw isin ózlestirgen halǵa keledi. Biraq bunnan I, II klaslarda tek tayarlıq jumısları ǵana júrgiziledi dep túsınbew kerek. Shıǵarma jazıwǵa tayarlıq jumısı baslawısh klasstıń barlıǵında da boladı. Biraq bul jumıslar hár bir klasstıń múmkınshılıǵına, jas ózgesheligine qaray otırıp, baǵdarlama kóleminde ǵana alıp beriladi. Shıǵarma jazıw balǵa qansha jaqsı úyretile, jumıstıń nátiyjesi de soǵan baylanıshlı bolıp otıradi.

Sonın menen birge balardıń hár bir shıǵarmasında óziniń tásirleri, (tábiyat kórinisi, ayırım adamlardıń minezlerin onıń bir neshe gáp penen súwretlep bere alıwı), pikir júrite bilıwı - bul ózi súwretlegen obyektlerge, avıordıń kóz-qarasına óziniń qalay qaraytuǵın bildiriwı, mazmundı beriw-bul shıǵarmada tiykarǵı sóz etiletuǵın waqıyanı bayanlay bilıwı usáǵan shıǵarmada beriliwge tiyisli bolǵan jerlerdi balaların jetkerip bere bilıwın úyretiw - izbe-izlik penen jumıs islewine múmkınshilik beredi. Sonın menen birge oqıwshı shıǵarmadıń ishki dúzilisin izbe-izlik penen saqlap barıwdı da úyretiw tiyis. Baslawısh klassta shıǵarma jazıwda en kóp qollanılataǵın jumıstıń túri - gúrrińler boyınsha shıǵarma jazıw. Sonlıqtan tayarlıq, úyretiw dáwirinde usılardı da qollanıp otırıw orın. Bunday gúrriń boyınsha

shıǵarma jazıw bayan menen shıǵarma jazıw isin ushlasıtıp otıradi. Biraq ekewin birdey dep qaramaw kerek. Sebebi, bayan jazıwda oqıǵan shıǵarmasınıń mazmunına ǵana toqtasa, shıǵarmada bunnan basqa óz pikiri tásirine toqtaydı.

Shıǵarma jazıwǵa úyretiw barısında balanıń turmista, paydalı miynetke kórgenlerine (óz dógeregi, oyın, turmıs, miynet, kino, zoopark, muzey, teatr, bayramlar hám t.b.) súyenip jumıs islew paydalı. Házirgi dáwirde balalar sırttan kóp xabarlar alıp otıradi. Bul xabardı orınlı túrde paydalanıw balardıń turmıs penen baylanıshlı bolıw jaǵdayın keltirip shıǵaradı. Alбетте, baslawısh klass balaları birden turmısqa tayarlanbaydı. Solay da, balanı turmıs penen tanısıtıp otırıw, oǵan úyretip barıw, olardı keleshekke tayarlap barıwǵa jaǵday jasaladı.

Solay etip, shıǵarmaǵa awızsha hám jazba túrde teńdey úyretiliw barıladı. Bul oqıwshınıń oylawı, sanasınıń rawajlanıwı menen uǵız baylanıshlı. Oqıwshılardı oylay bilıwge, oylay bilgende de izbe-izlik penen oylay bilıwge úyretiw zérúr. Sonın menen birge shıǵarma jazıw oqıwshılardıń dóretilishlik jumısınıń shırtı belǵanıqtan, onı durıs jazıwı, stillik jaqtan durıs qurastıra bilıwı áhmiyetli orın tutadı. Shıǵarma jazıwda oqıwshılardıń sawatlı bolıwı júdá áhmiyetli. Buǵan grammatikalıq, fonetikalıq normalardı úyreniw arqalı ǵana erisiw múmkın. Olay bolsa shıǵarma jazıwǵa úyretiw isi grammatikani úyretiw menen uǵız baylanıshlı alıp barıwı kerek.

Shıǵarma jazdıwıw jolları. Baslawısh klaslardıń balalarına shıǵarma jazdıwıw ushın aldı menen tayarlıq jumısın ókeriwge tuwra keledi. Tayarlıq jumısı shıǵarma jazdıwıwdan bir neshe kún burın qılǵa alıwıw tiyis. Bunı sabaqtıń barısında da, klasstan tis ra ókeriwge boladı. Tayarlıq isin úsh basqısh penen ókeriwge boladı: a) materiallar jıynaw - bunı oqıwshılar belgili bir temaǵa saykes qadıǵalaw, sayaxat seylge shıǵıw, miynet etiw, súwretler kóriw, kinofilmler kóriw, balalar hám jas óspiritaler teatrına barıp spektakiller kóriw, muzeyge barıw, atızlarǵa, baǵlarǵa hám t.b. belgili orınlarǵa sayaxat jasaw, balalarǵa arnalǵan ádebiy shıǵarmalar, rókıtarlıq materiallar hám t.b. ádebiyatlar boyınsha isleydi;

b) materiallardı jıynap bolıw menen onı jumıs islewge tayarlaw - bul ushın jıynalǵan materiallar izbe-izlikke túsiriladi.

üyreniledi. Kelesi shıǵarma jazıwǵa kerекlileri tańlap alınadı, olardı jazıp qoyıwǵa da boladı. Jobalastırıp qoyıladı. Joba dúziw, sorawlar dúziw menen shuǵıllanadı.

1) shıǵarmalardı qalay jazıw, oǵan kerекli sóz, sóz dizbekleri, shıǵarmanı bezew, qáte jibermeu ushın ne islew kerекligi, eger qáte ketse onı qalay dúzetiw máseleleri ústinde oylastıladı. Belgili juwmaqqa kelińedi.

Har bir shıǵarmanı jazıwǵa bunday tayarlıqlardıń kóriliwi onıń nátiyjeli bolıwına alıp keledi. Metodikalıq ádebiyatlarda II klaslarda bir saatqa shekem, III klaslarda bir saat, IV klaslarda bir saatın ústine ekinshi saatın esabınan on bes-jigırma minut qosıp alıwǵa boladı. Tayarlıq jumıslarına belgili waqıt ajratılмай, oqıwshınnıń ózi belgilegen waqtında ótkeriwge boladı. Shıǵarma jazıw metodikalıq ádebiyatlarda hám mektep tájiriybelerinde bir neshe basqısıltan turadı. Bunıń birinshi basqısıltında oqıwshı tárepinen shıǵarma jazılataǵını xabarlanadı, maqseti aytıladı, jazılwǵa tiyisli material boyınsha eske túsiriw jumısi ótkeriledi. Oqıwshılar menen pikirlesedi. Ekinshi basqısıhta qadaǵalaw, ya oqıǵanı, kórgeni boyınsha jıynalǵan materiallar jazıwǵa qolaylastırılıw ushın gúrinlesiw ótkeriledi. Ushınshi basqısıhta jobalastırıw isı boyınsha jumısi islenedi. Eger bul tema boyınsha aldın ala joba dúziw qoyılǵan bolsa, olar qayta qarap shıǵılıp, anıq halǵa alıp kelińedi.

Tórtinshi basqısıhta sózlik, kerекli sóz, sóz dizbekleri, gápler boyınsha jumısi islenedi. Keyin sózlerdiń jazılıwı boyınsha eske túsiriledi. Bular boyınsha joba beriledi. Besinshi basqısıhta oqıwshılar jazıwǵa ótedi. Hámme jumısi isleydi. Oqıwshı parta aralap qadaǵalaydı. Ayırım balalardıń qasına barıp kómek beredi. Eger kómek heriw hámmege tiyisli bolsa, bir-eki minut balalardıń diqqatın awdarıp joba beredi. Onnan keyin balalar jazıwın dawam etedi. Altınshi basqısıhta balalar óz ózin tekseriwge ótedi. Jumısin anıq tekserip, dúzetiw kerек jeri bolsa dúzetedi. Bastawsh klass balalarına uzadan kóshirip jazıwǵa ruxsat etilmeıydi. Olar jibergen qátesi bolsa, tiyisli ornına qoyıp dúzetedi. Dúzetiw júrgizgeni qátege sanalmaydı, al kerisinshe oqıwshı tárepinen onı zıyrekligi eskertiledi. Jetinshi basqısıhta balalardıń jumısi jıynap alınadı. Oqıwshı tekseriwdi uzaq waqtta sozбай, tez kún ishinde tekserip qaytarıp beriw kerек. Sebebi, oqıwshılar

jumıstagi ayırım waqıyalardı umıtıp ketiw mómkin. Sonbıqtan, tez kún ishinde tekserip sinıp, balalardıń esinde turǵan waqtında analiz etip ólgeriw kerек.

Oqıwshılardıń shıǵarmaların analizlew. Oqıwshılardıń jazǵan shıǵarmaların analiz etiw, til ósiriw metodikasınıń eń áhmiyetli máseleleriniń biri. Sebebi, balanın shıǵarmasını tek bahalaw ushın ǵana analiz etip qoyılмайdı, al olardıń jibergen kemshiliklerin kórsetiw menen onı keleshekte saplastırıwdıń jobası da kórsetip beriledi. Sonıń menen birge bunıń tárbıyalıq áhmiyeti de ulı. Bul jaǵdayda balalar diqqatlı bolıwǵa, ortografıyalıq jaqtan zıyrekl bolıwǵa, durıs, sulıw, qunt penen jazıwǵa úyretip barıladı. Durıs analizlengen shıǵarmanın bahalıǵı da usıǵan baylanısh.

Metodikalıq ádebiyatlarda shıǵarma jumısına analiz jasawdıń tiykarǵı kriteriya etip tómendegiler asınıladı:

1. Shıǵarma jazıwdıń barısında temanı tolıq asha bilıw (mazmunını tolıq bolıw, temaga sáykes keliw). Shıǵarmanın mazmunını shıǵarǵa sáykes keliw. Shıǵarmanın aldın qoyılǵan taapqa jawap bere alıwı.

2. Jobası, kompoziciyası, izbe-izligi (joba durıs dúzilgen be. Beriliwge tiyisli materiallar jobaga sáykes berilgen be? Qaytalap túsirip qalınǵan orınları joq pa? Izbe-izlik saqlanǵan ba?). Bası máseleler sóz etilgen be, juwmaq berilgen be?

3. Dúzilgen tekst tipi, tayar stili (bayanlanıwı, talqılawı, qurallıq durıs paydalana alǵan ba, shıǵarmada waqıt shıyetenisiwleri sheship berilgen be, dóretiwshilik, ádebiy kórkemligi).

4. Shıǵarmanın kólemi (sóz, gáp, sanı, olardı qollanıwı).

5. Leksikası (sózlerdi durıs paydalana bilıwı, onı qoyılıǵı, durıs ornında bolıwı, túsip qaldırılmaıwı, sinonim, antonim, frazeologizimlerdi qollana bilıw hám t.b.).

6. Sintaksisi (gápniń qurılısı, sintaksislik qurılısını qoyılıǵı yamasa har qıylı bolıwı frazasınıń qosılǵı, mánilili).

7. Ortografıyalıq hám punktuatsiyalıq jaqtan sawnıń jibergen qáteleleriniń sapı.

8. Kalıgrafıyası, jumısi bezewi, bas harıfı durıs saqlı hám t.b.).

Albette, baslawish klass oqiwshulariniñ shıǵarmalarına joqarı klass oqiwshulariniñ shıǵarmalarınday belgili dárejede talap qoyılıp kelmekte.

Máselen E.Berdimuratov, Q.Pirniyazovlardıñ «Ulıwma bilim beretuǵın mektepte Ana tilin oqıtıw metodikası» miynetinde shıǵarmanı teksergende mınalardı esapqa alıwdı usınıs etedi: shıǵarmanıñ mazmunına, dúzilisine, sawatlılıǵına, jumıstıń stıllik tárepin esapqa ala otırıp tekseriw usınıladı. Sonlıqtan shıǵarmanı analiz etiwde hesh waqıtta bir tárepleme qaratmay, ulıwma qoyılǵan talapı názerde tutıp, shıǵarmanıñ aldına qoyılǵan baǵdarlamalıq maqsettiń orınlanıwın názerde tutıp analiz etkende ǵana durıs analiz etiledi dep bahalaw kerek. Sonıń menen birge kelesi sabaqta oqıwshılardıń jumıstı ayılıp, kemshilikler kórsetilip, olardı qanday jaǵdayda joıtıw múmkinshiligi kórsetiledi. Balalar menen pikir alısadı. Oqıwshılar tárepinen jaqsı jazılǵan shıǵarmalar úlgi retinde kórsetiledi. Úzindiler oqıp kórsetiledi.

Tekseriw ushın sorawları:

1. Oqıwshılardıñ sóylewini rawajlandırıwdıń wazıypası neder barat?
2. Sóylewge qanday talaplar qoyıladı?
3. Balalardıñ sóylewini rawajlandırıwǵa baylanısh qanday jumıslar islenedi?
4. Sóz boyınsha islenetuǵın jumıslardıń túrlerin ayt?
5. Sózlerdiñ mánilerin túsindiriwde qanday usıllar qollanıladı?
6. Gáp boyınsha jumıs islew jolları qanday?
7. Bayan jazıw boyınsha jumıs qalay shólkemlestiriledi?
8. Kishi jastaǵı balalardı shıǵarma jazıwǵa qalay úyretiwge boladı?
9. Bayan hám shıǵarmanı analizlew jolları?

Glossariy

Biliw iskerligi – teoriyalıq pikirlew hám ámelıy iskerlik aralıǵı.

Bilim beriw formaları hám metodları – awızeki, jazba, kórgizbeli kitap penen islew, aqıl hújim, tayanısh sózler.

Bilim beriw quralları – oqıw qollanbaları, sorawnamalar, tarqatpa materiyallar, proektor, doska, audiovizual qaralar.

Bilim beriw usılları – kórgizbeli, maǵıwmatlı, trening, jánuat bolıw islew.

Bilim beriw shárayatı – birgelikte islew hám prezentaciyanı ámelge asırıw múmkin bolǵan hólme (klass).

Bilimlendiriw – D shaxsıń ruwxıy hám fizikalıy qalıptesiwiniń birden bir procesi, socialıq etalonlardıń jámiyetli sara sıpatında anaw yaqı munaw dárejede tariyxıy shıńtılǵan ideal tımsallardı sanalı baǵdarlangan jámiyetlestiriw procesi, belgili bilimlerdi iyelew ideyalıq, ádep-ikramlıq, qádir, kónikme, qıw-qıw normalarına qaratılǵan jámiyet aǵzalarınń tálim hám tárbıyası wazıypasın atqaratuǵın gárezsiz sistema.

Diagnostika sistemasi – qánige shaxsıńın basqırdı rawajlanıwǵa saykesligin anıqlawda járdem beredi.

Didaktika – tálim hám oqıtıw teoriyası hám de oqıtıw procesinde tárbıyalaw mazmunın sawjelendiriwdi pedagogika quraması bólegi.

Interaktiv – ingliz tilinen «inter» – óz-ara, «act» – hámsh etiw. Adam menen yamasa náre (kompyuter) menen óz-ara hámsh etiw, dialoglıq gúrrinlesiw jaǵdayında bolıw degen arnatadı.

Keri baylanıs sistemasi – oqıtıp atıǵanlardıń shaxs sıpatı qalıptesiw procesin sawjelendiredi. Olardıń kásipik belgi barqılız tekserilip turıadı, anıqlanadı, zárúr bolsa belgili qánige shaxsı modeliniń parametrlrine túsiriw ushın.

Kognitivlik pedtexnologiya – oqıwshı adamzat jámiyet tárepinen toplanǵan bilim, tájiriybe menen curallandırıw olardı óziniń keleshektegi xızmetinde qollarıwǵa úyretiw maqsat etip atıyadı.

Kónlikpe – úyreniw nátiyjesinde qolğa kirgizilgen, ıquyarsız, avtomat türde orınlanatıǵın háreket, kónlikpeler qanday da háreketti qadaǵalawsız, avtomat türde orınlaw qábileti.

Kreativlik pedagogikalıq texnologiya – dóretiwshilik, oylaw hám uqıplılıqtı rawajlandırıw, onı qalıptestiriwge qaratılǵan. Bul usıdı mekteplerde, joqarı oqıw orınlarında paydalanǵan maqul.

Qadaǵalaw sisteması – hár bir oqıwshınıń oqıw iskerliginiń jedellesiwin baqlawǵa baǵdarlanǵan.

Mámleketlik tálim standartı – úziksiz tálimniń belgili basqıshında shaxs (qánige) tiń tayarlıq dárejesi hám mazmunına qoyılatuǵın minimum talaplar.

Monitoring hám bahalaw – awızeki qadaǵalaw; soraw-juwap, sáwbet, tekst analizi

Oqıwshınıń innovaciyalıq iskerligi – sociallıq-jámiyetlik pedagogikalıq fenomen bolıp, dóretiwshilik imkaniyatı sáwlelendiriw, kúndelikli iskerlikten shetke shıǵarw.

Oqıw sisteması – qollanılauǵın pedtexnologiyanıń maqset hám wazıypalarına sáykes keliwi kerek. Pitkeriwshiden talap etiletuǵın jeke hám kásiplik sapasına tásir etiwı zárúr.

Ózin-ózi bahalaw – shaxstıń óz psixologiyalıq sıpatları, minez-qulqı, jetiskenlikleri, qádir-qimbati, kemshiliklerin bahalay alıwı.

Ózin-ózi tárbiyalaw – 1) shaxsqa tın bolǵan mádeniyatnıń qalıptesiwi hám rawajlanıwına qaratılǵan izbe-iz hám sanalı iskerlik; 2) shaxstıń óz fizikalıq, rawxıy hám minez-qulq sıpatların ımbay ámelge asırıwı.

Pedagogikalıq innovaciya – pedagogikalıq jańalıq, olardı bahalaw hám pedagogikalıq jámiát tárepinen ólestiriw, onı ámelde qollanıw haqqındaǵı táliymat. Ol úsh baǵdarlı óz ishine aladı:

Pedagogikalıq neologiya – (grekshe neo-jańa, logos-ilim; jańalıq haqqındaǵı ilim) – bunda pedagogika tarawındaǵı hár bir jańalıq úyreniledi, ulıwmalastırıladı:

Pedagogikalıq aksiologiya – (grekshe – aksioma dáلیلenbeytuǵın táliymat) – bunda pedagogikalıq jańalıqlar ishinen en nátiyjelileri tańlap alınadı.

Pedagogikalıq praksologiya – (grekshe – praks – háreket, logos-ilim – ámelde qollanıw haqqındaǵı ilim) – bunda tańlap alınǵan pedagogikalıq jańalıqlar ámelde qollanıladı.

Pedagogikalıq iskerlik – tálim maqsetlerin ámelge asırıwǵa qaratılǵan jámiyetlik iskerlikniń ayrıqsha túri.

Pedagogikalıq oın – bilim alıwǵa qaratılǵan hám belgili bir pedagogikalıq nátiyjeni gózlegen hám de tálim procesinde belgili maqsetti ámelge asırıwshı iskerlik túri.

Pitkeriwshı modelinń blogı – bilimlendiriw sistemasınıń hár bir basqıshında oqıwshı biliminiń hám rawajlanıwınıń dárejesine sociallıq buyırpanı kórsetedi. Jámiyet hám mámleket bilimlendiriw sistemasına belgili qárezet jumısaǵanlıqtan qayıp atırǵanlarǵa qanday jeke, kásiplik sapı bolıwın amelawǵa haqlı.

Pedagog shaxsı blogı – bilimlendiriwdiń saykes basqıshında (baslawsh mektep, ulıwma bilim beriw mektebi t.b.) oqıwshı hám pedagoglardı belgili jeke hám kásiplik qásiyetlerge iye enı tárbiyalawdı óz ishine aladı.

Pándi oqıw metodikası – oqıw sistemasında oqıw pániniń áliimiyetini hám orın belgileydi, onıń wazıypaların, mazmunın hám kólemın anıqlaydı, usı pán boyınsha qollanıw atırǵan usıl, forma hár qurılmalardı óz ishine aladı.

Prezentaciya – tapsırma (mashqata) nı orınlaw waqtındaǵı alınǵan maǵlıwmatnıń nátiyjelerin qısqaşa ulıwmalastırıw hám kórseipeli turde tamstırıw.

Sistema – 1) pütün tálimdi, onıń birligin belgilewshı bir yámenen, nızamlı baylanıstaǵı kóplegen elementler (predmet, waqıya, kóz-qaras, bilim hám t.b.); 2) bilimlerdiń belgili baylanıstarda, háreketlerdiń, izbe-izlilikte jobalı, dúris jaylaw túrini.

Tárbiya – 1) shaxstıń rawxıy hám fizikalıq halatına úzlikte hám maqsetke ıruwapıq tásir etiw; 2) pedagogikalıq pade, tálim maqsetlerin ámelge asırıw ushın pedagog ıń tárbiyalanıwshılardıń arnawlı shólkemlestirilgen iskerligi.

Tárbiya sisteması – pedtexnologiyanıń komponenti sıpatında moritlıq, ıdep-ıkranlıq, sezimlik, huqıqıy, dıniy t.b. tásipler oqıw-tárbiya dáwirinde oqıwshı shaxsna tásir etiwın óz ishine aladı. Huqıqıy, demokratiyalıq jámiyet jaǵdayında

isleytugin, doretivshilik korsetetugin joqari adep-ikramli, erkin pikirlewshi shaxsni qaliplestiriwdi maqset etip qoyadi.

Test – 1) standart turindeki tapsirmalar bolip, aqil rawajlanaw, qabilet, bilim ham qanigelikti anqlaw maqsetinde otkeriletugin sinaglar; 2) aniq sociologiyaliq izertlewlerde paydalanlatugin tarqatpa material, sawalnama; 3) shaxs ruwxiyati, minez-qulqini aniq nuqdarliq ham talim sipati bahalarin aldini ala berilgen bazi standart-test normalari menen salistirmali uyreniwge arnalgan psixologiyaliq izertlewlerdin standartlastirilgan usuli.

Texnologiya – islep shigariw procesinde shiyki zatlar, materiallar, yarim tayar onimlerde tayarlaw, qayta tayarlaw, zatlarin jagdayi, qasiyeti, formasin ozgertiw usullarinin toplanu.

Texnologiyaliq tamiyinlew sistemasi – pedtexnologiyani qabul etilgen turin sawfelendiretugin, sogan saykes sabaqlar, oqiw qollarbalar, maseler, shugriwlar jynagi, xrestomatiyalar ham t.b. didaktikalig ham metodikalig qorallar, materiallar islep shugriwi kerakligin korsetedi.

Uyreniwshiden talap etiw blogi – bilimlendiriw sistemasinin belgili basqishunda oqiwchi qalewschilerge qoyilatugin talaplar jynaginan ibarat.

Shaxs – 1) adamlardin jamiyetlik minez-qulqi, insanlar arasinda ozin tutiwini sawfelendiretugin ruwxiy sipatlar toplanin bildiriwshi tusinik; 2) har qiyli sipatlar sistemasindagi adamni ruwxiy, madiyiy tiykari; 3) jamiyetlik mazmun algan ozin ozi anlaw qabiletiwe iye bolgan insan.

Shaxs blogi – uyreniwshinin jake qasiyetleri ham bagdarin sistemali bahalar bariw kerakligin korsetedi.

Evristikaliq pedtexnologiya – lekeiya, seminar, laboratoriyaliq ham ameliy jumislardi mashqalali jagdayda terefi izertlew jane izertlep tapuriw arqali oqitwga bagdarlangan boladi.

Paydalanilgan adebiyatlar

Tiyykargi adebiyatlar:

1. Каринов И.А. Жоқары мазаһиза – жетилмес кун. Тошкент: "Халқаров", 2008. 176 б.
2. Ўзбекистон Республикасынын "Билимлендирiw хаккындағы Нызамы" хэм "Қазақ ар таярлау Миллий Дестуры" – Нөкис, 2007.
3. Kompetensiyaga yornatirigan Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi: Ona tili, adabiyot, o'zbek tili (5-9 sinflari). Toshkent, 2016.
4. Qosimova K., Matjonov S., Gulomova K., Yo'ldasheva Sh., Sariev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – T.: Noshir, 2009. – 163 b.
5. Gulomova X., Yo'ldasheva Sh., Mamatova G., Boqiyeva H. Husniyat va uni o'qitish metodikasi. – T.: TDPU, 2009. – 70 b.
6. Gulomov A., Qodirov M. Ona tili o'qitish metodikasi. – T.: "Epi-xitexnologiyalar", 2012. – 379 b.
7. Matjonov S., Gulomova X., Yuldarova H., Nisanzadeva A. Ana tili, in oxiriy adis temeli. – T.: TDPU, 2013. – 277 b.
8. Рухият маева Л.Н. Методика преподавания родного языка. – Т.: Молия йетишди, 2007.

Qosimsha adebiyatlar:

9. Uzyvylashtrilgan Davlat ta'lim standarti. – T.: Yangiyot poliga service, 2010. – 42-46 b.
10. Uzyvylashtrilgan o'quv dasturi. – T.: Yangiyot poliga service, 2010. – 46-68 b.
11. Yussupova Sh., G'ozziyeva O. Ona tili o'qitishda interfol usul va kompyuter dasturi. – T.: "Bayoz" nashriyoti, 2013. – 134 b.
12. Gulomova X., Yo'ldasheva Sh., Shermatova U. 4-sinfda tili darslari. – T.: O'qituvchi, 2003.
13. Qosimova Q. 2-sinflarda ona tili darslari. – T.: O'qituvchi, 1998.
14. G'afferova L., Gulomova X. 1-sinfda o'qitish darslari. – Shara, 2003.
15. Бегматжолдатов Ф., Ибрагимов К. Орта мектепте каракатил тилини оқатыу методикасы. Нөкис: Билим, 1988.
16. Ибрагимов К. Баслауын класларда каракатил тилини оқатыу методикасы. Нөкис: Билим, 1993. 392 б.
17. Pirmiyazova A.Q. Qaraqulpaq tilin pedagogikalig texnologiyasinda oqitw. Metodikalig qollarba. Nöki's, 2008.
18. Ибрагимова А., Ибрагимов К. Халқаро каракатил тилини оқатыу методикасы. Нөкис: Билим, 1993. 392 б.

19. Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения. Москва, 1980
20. Макаренко А.С. Педагогические сочинения в 8 т-х. Москва, 1980
21. Сухомлинский В.А. Избранные произведения в 5 т. Киев, 1980
22. Graffarova T. Boshlang'ich ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. -T.: Tafakkur, 2012. 157 b.
23. Ливов М.Р., Горенский В.Г., Соеновский О.В. Методика преподавания русского языка в начальных классах. 7-е издание. Изд.: Akademia, 2012. 464 с.
24. Yusupova T., G.Mahmurotova, G.Azimova. Ona tili darslarida kichik guruhlarda ishlashni tashkil etish metodikasi o'quv-metodik qo'llanma// -T.: TDPL, 2016.
25. Jim Burke, The English Teachers Companion Heinemann; 4 edition (November 1, 2012) 192 p.
26. Doug Lemov, Teach Like a Champion, Jossey-Bass, 1 edition (April 6, 2015) 317 p.
27. Bob Kizlik, Lesson Planning, Lesson Plan Formats and Lesson Plan Ideas., www.ADPRIYA.com
28. Скиткин М.Н. Совершенствование процесса обучения. Москва, 1971
29. Berdimuratov E., Jumashev H., Xojamuratova Q. Alipbe, 1-klass ushin. Nökis: Bilim, 2016
30. Qutimuratov B., Qutimurova G. Ana tili, 1-klass ushin. Nökis: Bilim, 2016
31. Qutimuratov B., Qutimuratova G., Xojamuratova Q. Ana tili, 2-klass ushin. Nökis: Bilim, 2016
32. Däwenov E., J.Uspanova, X.Abdijabbarova Ana tili, 3-klass ushin. Nökis: Bilim, 2016
33. Däwenov E., Qudaybergenov M., J.Uspanova Ana tili, 4-klass ushin. Nökis: Bilim, 2016

Elektron ta'lim resurslari

1. www.idpu.az
2. www.pedagog.uz
3. www.zyozet.uz
4. www.nurq.intal.uz
5. http://www.twlpx.com
6. www.edu.uz
7. idpu, NTRANI, Ped

Alif söz.....	3
I. Kirisib	
Bashlawish klaslarda ana tilin oqitiw metodikasi päninin predmeti häm wazıypaları.....	6
Bashlawish klaslarda ana tilin oqitiwdın ulıwma printeipieri	10
Ana tilin oqitiw metodikasının izertlew metodları	16
II. Sawat ashıw metodikasi	
Sawat ashıw metodikasının maqset häm wazıypaları.....	19
Sawat ashıwda häzirgi zaman metodları.....	21
Sawat ashıw procesi basqışları	23
Tayariq dăwirinde oqıw procesia alıp barıw jolları.....	24
Tayariq dăwirindegi sabaq türleri.....	25
Sawat ashıw dăwirinde oqıwshılardıń sôylewin rawajlandırıw.....	26
Se'zlik jumısı.....	27
Sawat ashıw dăwirinde oqıw häm jazıw sabaqları	29
Sawat ashıw dăwirinde sabaq tipleri.....	31
Sawat ashıwğa tayariq dăwirinde sabaq ôtiw ôlgisi.....	34
Sawat ashıw dăwirinde oqıw, jazıw sabaqların alıp barıw boyınsha ayırım eskertiwler	36

III. Oqıwshılardı jazıwğa úyretiw jolları

Jazıwğa úyretiwde qollanılátuǵın usıllar	37
Jazıwğa úyretiwde tayariq dăwirinde jumıs islew ózgeshelikleri	38
IV. Klasta oqıw metodikasi	
Klasta oqıw sabaqlarının bilim beriw-tarbiyalıq ahmiyeti häm wazıypaları	39
Oqıw häm oqitiw metodları menen usılları	40
Oqıw sabaǵında alıp barılátuǵın jumıs türleri	41
Oqıwdıń türleri häm oqıwdıń sapası.....	42
Balıqlardı oqıwğa kóniktiriw jolları	43
Adeniy shıǵarmalardı oqıw	44
Ereklertiw oqıw metodikasi.....	45

Qosıqlardı oqıtıw.....	91
Kólemli epikalıq qosıqlardı oqıtıwdıń úlgi jobası.....	96
Kishi kólemdegi lirikalıq qosıqlardı oqıtıwdıń úlgi jobası.....	97
Tımsallardı oqıtıw.....	97
Tımsallardı oqıtıwdıń sabaq-sxeması.....	99
Ilmiy-keń taralǵan shıǵarmalardı oqıtıw.....	102
Ilmiy-keń taralǵan shıǵarmalardı oqıtıwdıń sabaq jobası.....	106
V. Klastan tıs oqıwdıń metodikası.....	108
VI.Fonetika, grammatika, sóz jasalıw hám orfografiyanı oqıtıw metodikası.....	115
Ses hám hárip.....	116
Dawıstı hám dawıssız sesler.....	117
Bıwın hám ótkerme.....	121
Grammatika hám orfografiyanı oqıtıwdıń metodları menen usılları.....	132
Fonetika, grammatika hám orfografiyanı oqıtıwda kórsetpeilik.....	129
Fonetika, grammatika hám orfografiyanı oqıtıw barısında salıstırıw usılın qollanıw jolları.....	138
Grammatikanı oqıtıwda analiz, sintez.....	139
Induktiv hám deduktiv metodlar.....	140
Grammatika hám orfografiyanı oqıtıwda shólkemlestiriw hám ótkeriw jolları.....	142
Baslawısh klaslarda sóz quramın oqıtıw metodikası.....	152
Sóz shaqapları menen tanıstırıw.....	161
Atlıqtı oqıtıw.....	165
Feyildi oqıtıw.....	173
Kelbetlikti oqıtıw.....	181
Sanlıqtı oqıtıw.....	184
Almasıqtı oqıtıw.....	187
Ráwıshı oqıtıw.....	191
VII.Baslawısh klaslarda sintuksis hám puntuaciya elementlerin óyreniw.....	195
Gáp aǵzaların óyretiw.....	198
Gáptegi sózlerdin baylanısı boyınsha jumslar.....	203
Oqıwshılardıń irkilis belgileri menen tanıstırıw jolları.....	205

Orfografiyanı oqıtıw metodikası.....	209
Orfografiyalıq qaǵıydılar boyınsha jumis islewdiń jolları.....	211
Oqıwshılardıń orfografiyalıq bilim qalıplestiriwde islenetuǵın jumis túrleri.....	213
Baslawısh klass ushin dúzilgen orfografiyalıq sózlik boyınsha jumis.....	220
Ana tilinen bilim, kóńlikpelerdi tekseriw.....	220
VIII. Oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıw metodikası	
Oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıw jolları hám wazıypaları.....	229
Sózlik boyınsha jumislar.....	239
Gáp boyınsha shınıǵıwların túrleri.....	254
Oqıwshılardı bayan jazıwǵa óyretiw jolları.....	257
Shıǵarma jazdıw.....	266
Glossariy.....	271
Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi.....	275

Pirniyazova A.Q., Pirniyazov Q., Bekniyazov Q.

BASLAWISH KLASLARDA ANA TILIN OQITIW METODIKASI

Redaktori: A.Abduljalilov
Ko'rkem redaktori: Y.O'rinov
Tex. Redaktori: Y.O'rinov
Operatori: N.Muxamedova

Licenziya: AI № 245, berilgen waqtı 2013-jıl 02-oktabr
Original-maketten bosıwǵa ruqsat etildi 24.08.2018-j.
Formatı 60x84 $\frac{1}{4}$. Kegli 11,5. «Times New Roman»
garniturası. Ofset usılında basıldı. Kólemi 17,5 b.t.
16,25 shártli b.t. Nusqası 200 dana. Buyırpa 78.

«Sano-standart» baspası. 100190, Tashkent qalası.
Yunusobod-9, 13-54. E-mail: sano-standart@mail.ru

«Sano-standart» MCHJ baspa-peligratıyasında chop etildi.
Tashkent qalası, Shıraq kóshesi. 100.
Telefon: (371) 228-07-96, faks: 228-07-95